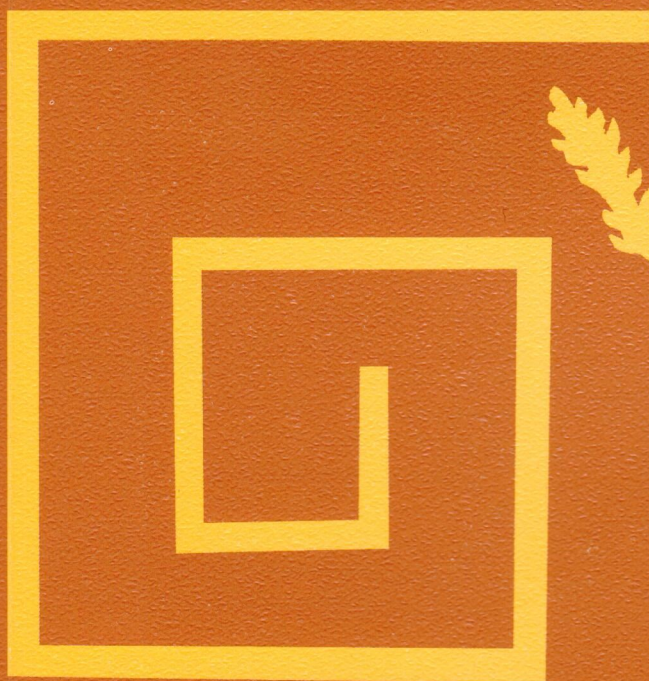

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ

Από την Προϊστορική
μέχρι τη Ρωμαϊκή περίοδο

ΠΟΛΛΥ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΠΑΓΙΑ

Β Έκδοση
Δήμος Ελευσίνος – 2005

ΠΟΛΛΥ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΠΑΓΙΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΗ
ΜΕΧΡΙ ΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΕΛΕΥΣΙΝΟΣ
2005

Εξώφυλλο: Βίβιαν Θωμοπούλου
Φωτογράφιση εικόνων: Νίκος Κοντός

«Ὀλβιος, ὅς τὰδ' ὅπωπεν
ἐπιχθονίων ἀνθρώπων»

Ὅμηρ. Ὕμνος εἰς Δῆμητρα, στ. 480

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ Ἑλευσίνα τῶν ἡμερῶν μας εἶναι μιά μικρή βιομηχανική πόλη. Στήν ἀρχαιότητα ἦταν ἓνα ἀπό τά διασημότερα θρησκευτικά κέντρα τοῦ εἰδωλολατρικοῦ πολιτισμένου κόσμου. Ἡ παράδοση ἀναφέρει πῶς στήν ἡρωική ἐποχή, πρὶν ἀπὸ 4000 περίπου χρόνια, ἓνα οἰκογενειακό δράμα κατέληξε σέ αἴσιον τέλος γύρω ἀπὸ τοὺς αὐχμηροὺς τῆς λόφους. Σ' αὐτό το μυθολογικὸ γεγονός, το δράμα τῆς Δήμητρας καί τῆς Περσεφόνης, τῆς Κόρης τῆς θεᾶς, ἡ Ἑλευσίνα ὀφείλει τή μεγάλη φήμη καί τήν ὑπέροχη ἐξέλιξή της. Περίφημοι ραψωδοί καί δραματουργοί χρησιμοποίησαν τόν μῦθο ἐκεῖνο στά αἰώνια ἔργα τους καί ἔτσι ἡ ἀρπαγή τῆς Περσεφόνης ἀπὸ τόν Πλούτωνα καί ἡ ἐπιστροφή της στοὺς κόλπους τῆς Δήμητρας, ἔγινε ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀγαπητότερους μύθους τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Στόν «Ὅμηρικόν Ὕμνον εἰς Δήμητρα» βρίσκομε ὅλες τίς λεπτομέρειες τοῦ μύθου, πού ἀποτελοῦσε τήν παράδοση τῶν Ἑλευσινίων γιά τήν δική τους λατρεία. Οὔτε ὁ δημιουργὸς τοῦ ὕμνου εἶναι γνωστός, οὔτε οἱ χρόνοι τῆς δημιουργίας του ἔχουν ἐξακριβωθῇ τελικῶς, πιστεύεται ὁμως ἀπὸ τοὺς εἰδικούς ὅτι ὁ Ὕμνος συναρμολογήθηκε περί τα 600 π.Χ., ἐκατονταετίες ὅλες ἀπὸ τήν εἰσαγωγή εἰς τήν Ἑλευσίνα τῆς λατρείας τῆς Δήμητρας. Τόν Ὕμνο αὐτόν, με ὅλες τίς λεπτομέρειές του, ἀναφέρει ἡ κα Πολυτίμη Μπάγια στόν πρῶτο τόμο τῆς «Ἱστορίας τῆς Ἑλευσίνας» πού ἐκδίδει τό Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς σημερινῆς πόλεως, ὑπὸ τήν ἐμπνευσμένη καθοδήγηση τοῦ δημάρχου της κ. Μ. Λεβέντη.

Ἡ παράδοση πού διεσώθη στόν Ὕμνο ἀποτελεῖ τόν πυρῆνα τῆς λατρείας τῆς Δήμητρας καί τῆς Περσεφόνης, πού ἀναφαίνεται εἰς τήν Ἑλευσίνα, ὅπως ἀπέδειξαν οἱ ἀνασκαφές, κατὰ τόν 15ον π.Χ. αἰῶνα. Ἡ λατρεία αὐτή, ἀγροτικοῦ, οἰκογενειακοῦ καί τοπικοῦ χαρακτήρος, διεδόθη μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου στήν γύρω περιοχή, κατὰ δέ τήν ἐποχή τῶν ἱστορικῶν χρόνων, κατὰ τήν κλασική κυρίως ἐποχή, ἀπέκτησε πανελλήνιο χαρακτήρα καί φήμην. Στούς χρόνους τοῦ Πεισιστράτου καί τοῦ Περικλῆ, εἰς τόν 5ο δηλαδή π.Χ. αἰῶνα, λάτρεις ἀπὸ ὀλόκληρο τόν

Ἑλληνικό χωρο, ἄνδρες, γυναῖκες, παιδιά, ἀκόμη καί δοῦλοι, προσέ-
τρεχαν στήν Ἑλευσίνα κατά τόν μῆνα Βοηδρομιῶνα - τέλος Σεπτεμβρίου-
γιά νά μυηθοῦν στήν λατρεία τῆς Δήμητρας, στά Ἑλευσίνια Μυστήρια.

Ἡ λατρεία ἐκείνη ἦταν διαφορετική ἀπό τήν ἐπίσημη λατρεία τῆς
πολιτείας καί τοῦ ἔθνους, στήν ὁποία διακαιωματικά μετεῖχαν ὅσοι
ἐγεννῶντο στήν Ἑλλάδα. Ἡ Ἑλευσινιακή λατρεία προϋπέθετε «προπα-
ρασκευήν, μύησιν καί ἀνάληψιν βαρεῖας ὑποχρεώσεως μυστικότητος».
Γι' αὐτό ἡ Ἑλευσινιακή λατρεία ἐκαλεῖτο τά Μυστήρια τῆς Ἑλευσίνος
καί οἱ λάτρες ἐλέγοντο μύσται. Τίς λεπτομέρειες τῆς λατρείας ἐδίδαξε
στούς πιστούς ἡ ἴδια ἡ θεά καί ἐπέβαλε τήν ἄκρα μυστικότητα
πού τήν χαρακτηρίζει. Ὡς λέγει ὁ Ὑμνος ἡ Δήμητρα «δεῖξε....
θεμιστοπόλεις βασιλεῦσι....δρημοσύνην θ' ἱερῶν καί ἐπέφρασεν ὄργια
πᾶσι...σεμνά τά τ' οὐπὼς ἔστι παρεξίμεν οὔτε πυθέσθαι αὐτ' ἀρχέειν μέγα
γάρ τί θεῶν σέβας ἰσχάνει αὐδὴν». Τῇ μυστικότητά αὐτή ἐπέβαλε μέ
αὐστηρότητα ἡ Ἀθηναϊκή Πολιτεία καί τιμωροῦσε παραδειγματικά
ὅσους παρέβαιναν τήν ἐντολήν τῆς θεᾶς. Αὐτόν τόν Ἑλευσίνιο Αἰσχύλο,
τό πλῆθος πού παρακολουθοῦσε τῇ Διονυσιακῇ ἐορτῇ στήν Ἀθήνα παρ'
ὀλίγο θά τόν κατακρεουργοῦσε, γιατί ὑποπτεύθηκε ὅτι ὁ τραγωδός εἰς τό
παριστανόμενον δράμα του ὑπαινίσσετο λεπτομέρειες τῶν Μυστηρίων τῆς
Ἑλευσίνος. Τόν Ἀλκιβιάδη, τόν πανίσχυρο ἄρχοντα καί ἓνα τῶν ἀρχη-
γῶν τῆς ἐκστρατείας τῆς Σικελίας, κατεδίκασε ἐρήμην καί ἠνάγκασε εἰς
φυγήν, γιατί στήν μέθη του τόλμησε νά ἀναπαραστήσῃ σκηνές τῆς τελετῆς
τῆς θεᾶς. Ἀκόμη καί στούς πρωτοχριστιανικούς χρόνους, στά μέσα τοῦ
2ου αἰῶνος, ὁ Πausanias ἀπέφυγε νά ἀπαριθμήσῃ τά κτήρια πού περι-
κλείοντο εἰς τό ἱερόν τῆς Ἑλευσίνος· «τό ὄνειρο μοῦ ἀπηγόρευσε νά
ἀπαριθμήσω τά κτήρια τοῦ ἱεροῦ», ἔγραφε στήν Ἑλλάδος Περιήγη-
σίν του.

Ἀξιοσημείωτον καί θαυμαστόν ἀκόμη εἶναι τό ὅτι δέν προδόθηκε
τό μυστικό ὅταν τα εἰδῶλα κατέπεσαν καί ἡ πίστις τοῦ Χριστοῦ
ἄρχιζε τῇ θριαμβικῇ της πορείᾳ. Στούς πρώτους αἰῶνες τοῦ Χριστιανι-
σμοῦ ἀνεφάνησαν ἄνδρες σοφοί, ἐμποτισμένοι μέ τήν πίστιν τοῦ Χριστοῦ,
πού εἶδαν τόν κίνδυνον γιά τή νέα θρησκεία ἐκ τῶν Ἑλευσινιακῶν μυστη-
ρίων. Ἐναντίον τους ἤγειραν σταυροφορία ἀμείλικτοι κατήγοροι ὁ Κλή-
μης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ὁ Ἰππόλυτος ὁ μαθητής τοῦ Εἰρηναίου, ὁ Ἀστέ-
ριος ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ἀμασειας. Οἱ πατέρες ἐκεῖνοι δέν εἶχαν μυηθῇ στά
μυστήρια γιά νά εἶναι γνωστοί τῆς οὐσίας τους, ἀλλά περιέλαβαν στίς
ὁμιλίες τους φῆμες τριόδων καί λεπτομέρειες πού ἀνήκουν σε ἄλλες μυ-

στικές λεγόμενες λατρείες. Καμμία από τις πληροφορίες τους δέν αποδεικνύεται ότι βασίζεται στην πραγματικότητα. Καί γεννάται τό ἐρώτημα, μεταξύ τῶν χιλιάδων εἰδωλολατρῶν πού ἀσπάσθηκαν τόν Χριστιανισμό δέν ὑπῆρξαν ἀκόμη καί λίγοι μύστες νά φανερώσουν τό μυστικό τῆς λατρείας τῆς Δήμητρας στούς ἐξομολογητάς τους Χριστιανούς διδασκάλους καί θρησκευτικούς τους ἀναδόχους; Γιατί ἀκόμη καί αὐτοί ἐσιώπησαν καί διεφύλαξαν τό μυστικό τῆς λατρείας πού εἶχε κέντρον τήν Ἑλευσίνα; Ἡ λατρεία τῆς Δήμητρας ἀκόμη καλύπτεται ἀπό βαρὺ πέπλο μυστηρίου καί ἡ οὐσία καί ἔννοιά τῆς ἐτάφησαν μέ τόν τελευταῖο Ἱεροφάντη τῆς Ἑλευσίνος πρὸς τό τέλος τοῦ 4ου αἰῶνος μ.Χ. Τότε, τὰ ἐρείπια στά ὁποῖα μετέβαλλαν τὰ ἱερά κτήρια τῆς θεᾶς οἱ ὀρδές τοῦ Ἀλαρίχου (τό 395), οἱ θριαμβευταὶ Χριστιανοί τοῦ 5ου αἰῶνος τὰ ἀφάνισαν. Τότε ἱδρυσαν τήν πρώτη ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ κοντά εἰς τό Τελεστήριο τῆς θεᾶς καί μετέτρεψαν σέ νεκροταφεῖο τόν χώρο τοῦ ἱεροῦ τεμένους τῆς Δήμητρας. Πρὸς τό τέλος τοῦ 5ου αἰῶνος μ.Χ. ἡ λατρεία πού ἐπὶ 2000 χρόνια ὑπηρέτησε τήν ἀνθρωπότητα, σκορπίζοντας ἐλπίδα καί θάρρος στούς πιστοὺς της, ἔπαυσε νά τήν εὐεργετῇ καί ἐτάφη εἰς τὰ ἐρείπια τῶν λαμπρῶν κτισμάτων της, μαρτύρων τῆς συμβολῆς καί τῆς δόξας της.

Τὴν ζωὴ τῆς μυστηριακῆς λατρείας τῆς Ἑλευσίνος, συνώδευε ἡ ἀνίδρυση κτηρίων, ἱερῶν καί ἀναθημάτων πού διελάλουν στὸν τότε πολιτισμένο κόσμον τὴν δημοτικότητά της. Λεῖψανα καί μόνον τῶν κτισμάτων αὐτῶν ἔφεραν στὸ Ἑλληνικὸ φῶς αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς «ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας», πού καλύπτουν ὀλόκληρη ἑκατονταετία. Τίς λαφυραγωγίες καί ἐρευνες τῶν πρώτων ταξιδιωτῶν περιηγητῶν καί συλλεκτῶν ἀκολούθησαν οἱ ἐπιστημονικὲς ἀνασκαφές τοῦ Δημητρίου Φίλιου (1882-1892), τοῦ Ἀνδρέα Σκιᾶ (1894-1907), τοῦ Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη (1917-1940), τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ (1928 ἕως σήμερα) καί τοῦ Ἰωάννη Τραυλοῦ (1931 ἕως σήμερα). Πολυάριθμα συγγράμματα καί μελέτες, πού σχηματίζουν ὀλόκληρη βιβλιοθήκη, μᾶς παρέχουν πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ τῆς μυστηριακῆς Ἑλευσίνος. Ἡ μελέτη τῶν Ἑλευσινίων Μυστηρίων ἡγείρε τὸν θαυμασμόν καί ἐξῆπτε τὴν φαντασίαν πλήθους σοφῶν ἐρευνητῶν. Οἱ ἀνασκαφές καί τὰ ἐπιστημονικὰ δημοσιεύματα φανερώνουν τὴν ἔνδοξη ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλευσίνος, πού θεωρεῖται σάν ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα θρησκευτικὰ κέντρα τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Ἡ ζωὴ τῆς Ἑλευσίνος πού ἀκολούθησε τὴν πρωτοχριστιανικὴ

ἐποχή ἔχει παραμείνει ἄγνωστη μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Ἄν καί δέν μπορεῖ νά παραβληθῇ πρὸς τὴν ἀρχαιοτέρα περίοδο, ἐν τούτοις παρουσιάζει πολὺ ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ καί μεγάλες δυσκολίες. Στόν ἱστορικό καθηγητὴ κ. Βασίλειο Σφυρόερα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν, εἴμαστε ὑπόχρεοι γιὰ τὴ γλαφυρὴ καί ἐμπεριστατωμένη εἰκόνα τῆς ζωῆς τῆς Ἑλευσίνος ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. ἕως σήμερα, πού γιὰ πρώτη φορά στήν ἱστορική βιβλιογραφία μας παρέχει εἰς τὸν δεύτερον τόμον τῆς μελέτης. Τό ἔργον του εἶναι πρωτοποριακό, σχεδόν ανασκαφικό, ἀναδιφεῖ τὰ διάφορα ἀρχεῖα πού διέσωσαν μαρτυρίες γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τῆς ζωῆς τῆς Ἑλευσίνος.

Ἡ ἐπιτυχὴς του προσπάθεια εἶναι ἔργον ἀγάπης καί ἀφοσιώσεως, ἔργον πού ἀξίζει τίς εὐχαριστίες ὄχι μόνο τῶν Ἑλευσινίων, ἀλλὰ καί τοῦ ἔθνους. Καί στήν κα Μπάγια ὀφείλει χάριτας ἡ Ἑλληνικὴ ἐπιστῆμη γιὰ τὴν ἀρχαία ἱστορία τῆς Ἑλευσίνος. Εἰς τὸν κ. Μ. Λεβέντην, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκει ἡ πρωτοβουλία τῆς συγγραφῆς καί τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἱστορίας, καί το Δημοτικόν Συμβούλιον ὀφείλουμε χάριτας ἀκόμη καί ἐὼν γνωμοσύνην διὰ τὴν διοργάνωσιν τοῦ Συνεδρίου Ἑλευσίνος 1985 καί τὴν ἔκδοσιν τῶν ἱστορικῶν τόμων, πού φέρουν καί πάλιν εἰς τὴν προσοχήν μας τό μοναδικόν θρησκευτικόν κέντρον τῆς ἀρχαιότητος καί τό ζωντανόν παράδειγμα τῆς δημιουργίας καί τῆς δραστηριότητος τοῦ νεοέλληνος, πού ἐνίσχυσαν οἱ Ἴωνες πρόσφυγες.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

Ἀκαδημαϊκός

Γενικός Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

Ιστορία της Ελευσίνας

*Από την Προϊστορική
μέχρι τη Ρωμαϊκή Περίοδο*

ΘΕΣΗ – ΜΥΘΟΣ – ΠΑΡΑΔΟΣΗ

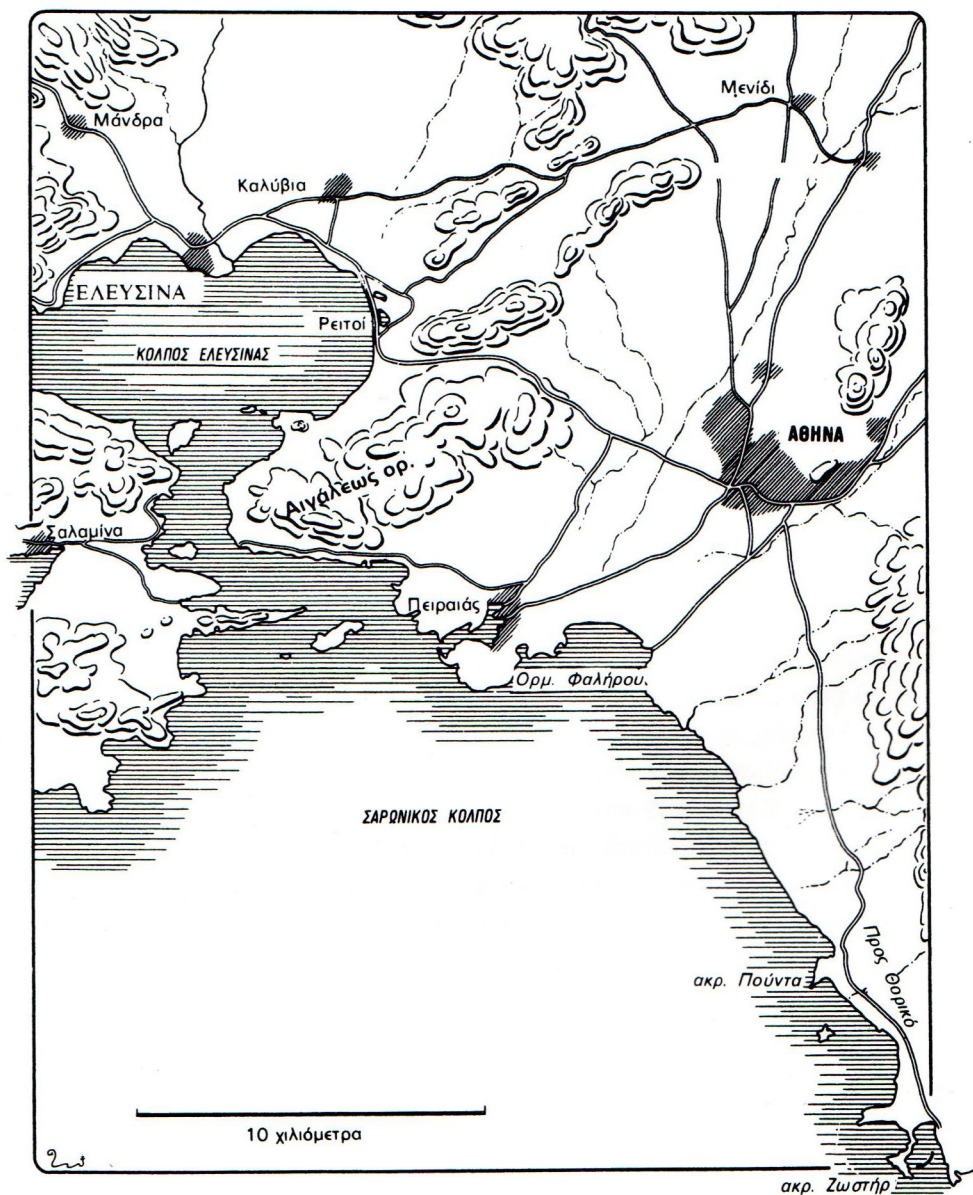
Θέση

Η Ελευσίνα, παραλιακή πόλη της Αττικής, ανήκει στην επαρχία της Μεγαρίδας και είναι κτισμένη στην περιοχή της αρχαίας ομώνυμης πόλης, που περιλαμβάνει την προς Δ. του Αιγάλεω πεδινή χώρα. Η πεδιάδα αυτή, το Θριάσιον πεδίο ή η Ρειτών πεδιάς, ήταν η πιό εύφορη περιοχή της αττικής γης, γιατί είχε καρποφορήσει, κατά τον μύθο, με τίς υποδείξεις της θεάς Δήμητρας. Παρήγε δημητριακά, λάδι και κρασί και αρδεύονταν απο τον Κηφισό ποταμό. Προς την χερσαία χώρα ορεινοί όγκοι (προς Α. η Πάρνηθα, προς Δ. το Αιγάλεω, προς Β. ο Κιθαιρώνας) και χαμηλοί λόφοι περικλείουν την πεδιάδα που ανοίγεται προς Ν. στη θάλασσα του κόλπου της Ελευσίνας. Ένα στενό πέρασμα μεταξύ του όρους Αιγάλεω και του όρους Ποικίλου ένωνε το Θριάσιο πεδίο με την Αττική, όπου και οι δύο μικρές λίμνες, γνωστές σαν Ρειτοί. Οι καλούμενοι Ρειτοί¹ θεωρούνταν αφιερωμένοι στην Δήμητρα και την Κόρη και αποτελούσαν το σύνορο της χώρας των Ελευσινίων προς τους άλλους Αθηναίους².

Προς Δ. επικοινωνούσε η Ελευσίνα με την πεδιάδα των Μεγάρων, ενώ η Σαλαμίνα προφύλασσε το λιμάνι της και συγχρόνως ένωνε τα νερά του κόλπου με το Αιγαίο πέλαγος, με δύο περάσματα προς την ανοιχτή θάλασσα. Ίσως αυτή η προνομιούχος θέση να ήταν καί η αρχή της δύναμης της ιερής πόλης, που κατά την ιστορική εποχή αποτελούσε τον αττικό δήμο της Ελευσίνας και ανήκε στην Ιπποθωντίδα φυλή.

Μύθος

Η λατρεία δύο μεγάλων θεοτήτων του ελληνικού Πανθέου, της Δήμητρας και της Περσεφόνης, συνδέθηκε άμεσα, απο την προϊστορική εποχή, με την Ελευσίνα, την ιερή πόλη της Αττικής, ένα απο τα σπουδαιότερα θρησκευτικά κέντρα της Ελλάδας, που διατήρησε

Χάρτης της Αττικής.

την ιερότητά του επί δύο χιλιετίες³ και διέδωσε τη λατρεία των Ελευσινίων θεών στον αρχαίο κόσμο.

Το παλαιότερο γραπτό κείμενο που αναφέρεται στην αρχέγονη λατρεία της Δήμητρας είναι ο Ομηρικός Ύμνος (β' μισό 7ου π.Χ.αι.)⁴, που διηγείται τα πάθη και τις πράξεις της θεάς, σύμφωνα με την τοπική παράδοση της Ελευσίνας: Ο Άδης, με την συγκατάθεση του Δία, άρπαξε τη θυγατέρα της Δήμητρας Περσεφόνη, όταν εκείνη έπαιζε με τις Ωκεανίδες σ' ένα ολάνθιστο λιβάδι. Επειδή ούτε θνητός ούτε αθάνατος άκουσε τη φωνή της, η Δήμητρα, συνοδευόμενη απο την Εκάτη, πήγε στον Ήλιο και τον παρεκάλεσε, σαν επόπτη της γης, να την πληροφορήσει για την τύχη της κόρης της. Ο Ήλιος ομολόγησε την αλήθεια και η θεά οργίσθηκε τόσο πολύ με τον Δία, τον πατέρα των θεών, που δεν επέστρεψε στον Όλυμπο. Αφού μεταμορφώθηκε σε ηλικιωμένη γυναίκα, περιπλανήθηκε σε πόλεις και αγρούς, άγνωστη ανάμεσα στους ανθρώπους. Τότε έφθασε στην Ελευσίνα και εκάθησε στο «*Παρθένιο φρέαρ*», «*ὄθεν ὕδρεϋοντο πολῖται ἐν σκιῇ*», το γνωστό σαν Καλλίχορο φρέαρ. Εκεί την συνάντησαν οι τέσσερις κόρες του βασιλιά της Ελευσίνας Κελεού, που την ρώτησαν από που είχε έλθει και γιατί δεν αναζητούσε φιλοξενία στην πόλη. Η θεά, αποκρύπτοντας την ταυτότητά της, αποκρίθηκε πως καταγόταν από την Κρήτη, πως είχε αιχμαλωτισθεί από ληστές, πως είχε δραπετεύσει από τον Θορικό και παρεκάλεσε να υπηρετήσει, όπως αρμόζει σε γυναίκα της ηλικίας της, σ' ένα σπίτι της Ελευσίνας και να μεγαλώσει ένα παιδί, αν κάποιος της το εμπιστευόταν. Οι κόρες του Κελεού ανήγγειλαν το γεγονός στη μητέρα τους Μετάνειρα, που δέχθηκε τις υπηρεσίες της ξένης και της ανέθεσε την ανατροφή του νεογέννητου γιού της της Δημοφώντα. Όταν έφθασε στο παλάτι του Κελεού τα αστεία της υπηρέτριας Ιάμβης έφεραν το πρώτο χαμόγελο στο θείο πρόσωπό της, που ως εκείνη την ώρα είχε μείνει αγέλαστο. Εν τούτοις δεν δέχθηκε το ποτήρι με το κρασί που της πρόσφερε η Μετάνειρα και ζήτησε να της δοθεί ο «*κυκεών*» ένα περίεργο ποτό, που έθεσε τέρμα στη μακροχρόνια αποχή της από την τροφή. Τον μικρό Δημοφώντα δεν τον μεγάλωνε με γάλα, αλλά τον άλειφε με αμβροσία και τη νύχτα τον έκρυβε μέσα στην ανθρακιά. Η μητέρα, που έβλεπε τον γιό της να γίνεται όμορφος και να μεγαλώνει σαν θεός, θέλησε να μάθει το μυστικό της ξένης γυναίκας. Έντρομη είδε το κορμί του γιού της στις φλόγες, οργίσθηκε και θέλησε να διώξει τη θεά από το παλάτι. Η Δήμητρα αποκάλυψε τότε το θεϊκό μεγαλείο της, διέταξε να κατα-

σκευασθεί ναός κάτω από την ακρόπολη, στον επιβλητικό λόφο, επάνω από το Καλλίχορο φρέαρ. Εκεί αποσύρθηκε, θρηνώντας για την απώλεια της κόρης της και αποφεύγοντας κάθε επαφή με τους ανθρώπους. Η γη έπαψε να βλαστάνει και κινδύνεψε να αφανισθεί το ανθρώπινο γένος. Τότε αναγκάστηκε ο Δίας να στείλει τους Ολύμπιους θεούς να παρακαλέσουν τη Δήμητρα να μεταβάλει γνώμη και να επιστρέψει στον Όλυμπο. Επειδή όμως δεν θέλησε η θεά να ακούσει τις παρακλήσεις, ο Ερμής, ύστερα από διαταγή του Δία, έφθασε στο βασίλειο των νεκρών, ζητώντας από τον Πλούτωνα να επιτρέψει την επιστροφή της Περσεφόνης στη μητέρα της. Και την παράκληση αυτή δεν απέκρουσε ο Πλούτων, αλλά για να εξασφαλίσει την επιστροφή της, της έδωσε να φάει καρπό ροδιού. Η χαρά της συνάντησης μητέρας και κόρης δεν κράτησε πολύ, γιατί όταν η θεά πληροφορήθηκε ότι η κόρη της είχε αναγκασθεί να φάει ρόδι πρίν επιστρέψει στην Ελευσίνα, κατάλαβε ότι δεν μπορούσε να την κρατήσει για πάντα κοντά της. Με την επέμβαση της Ρέας συμφώνησαν οι θεοί να μένει η Περσεφόνη το ένα τρίτο του έτους στο σύζυγό της Πλούτωνα και τα άλλα δύο τρίτα μεταξύ των Ολυμπίων θεών και της μητέρας της. Η θεά δέχθηκε την πρόταση. Με την έξοδό της από το ναό η γη καλύφθηκε με φύλλα και άνθη, άρχισε να παράγει καρπούς. Για να ευχαριστήσει τους Ελευσίνιους που την φιλοξένησαν και της αφιέρωσαν ναό, η θεά δίδαξε τους «θεμιστοπόλους» βασιλείς Τριπτόλεμο, Διοκλή, Εύμολπο και Κελεό τον τρόπο με τον οποίο επιθυμούσε να τελείται η μυστική λατρεία της, τα «σεμνά ὄργια», δηλ. τα Ελευσίνια Μυστήρια, που δεν έπρεπε να φανερωθούν ποτέ στους αμύητους, καθώς και την καλλιέργεια της γης, για την ευημερία του ανθρώπινου γένους.

Ο μύθος, τόσο αγαπητός στον αρχαίο κόσμο, εκτός από την χάρη και την τρυφερότητα του θέματος, αποδεικνύει και την παλαιότητα της λατρείας της θεάς στην Ελευσίνα, σαν θεάς αγροτικής και χθόνιας. Ο Ομηρικός Ύμνος μετουσιώνει το δράμα της αναγεννώμενης φύσης, της ζωής και του θανάτου, του μυστηρίου της ύπαρξης, όταν πλέον τα «σεμνά ὄργια» έχουν καταλάβει τη θέση τους στην αρχαία ελληνική θρησκεία. Από τη θεά την ίδια επελέγη το κέντρο λατρείας της Ελευσίνας, για να καταστεί πανελλήνιο, σεπτό τέμενος, σεβαστό σ' όλο τον κόσμο.

Στους στίχους του Ομηρικού Ύμνου εις Δήμητρα που ακολου-

θούν προβάλλει ακόμη εναργέστερα η ευαισθησία του αρχαίου λόγου και η ομορφιά του μύθου της αρπαγής της Περσεφόνης.

ΕΙΣ ΔΗΜΗΤΡΑ

Δήμητρ' ἡύκομον, σεμνήν θεόν, ἄρχομ' αἰεΐδειν,
αὐτὴν ἡδὲ θύγατρα τανύσφυρον, ἣν Ἀιδωνεὺς
ἥρπαξεν, δῶκεν δὲ βαρύκτυπος εὐρύοπα Ζεὺς,
νόσφιν Δήμητρος χρυσαόρου, ἀγλαοκάρπου,
παίζουσιν κούρησι σὺν Ὠκεανοῦ βαθυκόλποις 5
ἄνθεά τ' αἰνυμένην, ῥόδα καὶ κρόκον ἡδ' ἴα καλὰ
λειμῶν' ἄμ μαλακὸν καὶ ἀγαλλίδας ἡδ' ὑάκινθον
νάρκισσόν θ', ὃν φῦσε δόλον καλυκώπιδι κούρη
Γαῖα Διὸς βουλῇσι χαριζομένη Πολυδέκτη,
θαυμαστὸν γανώοντα· σέβας τό γε πᾶσιν ἰδέσθαι 10
ἀθανάτοις τε θεοῖς ἡδὲ θνητοῖς ἀνθρώποις·
τοῦ καὶ ἀπὸ ρίζης ἑκατὸν κᾶρα ἐξεπεφύκει·
κῶζ' ἥδιστ' ὁδμή, πᾶς τ' οὐρανὸς εὐρύς ὑπερθεν
γαῖά τε πᾶσ' ἐγέλασσε καὶ ἄλμυρόν οἶδμα
θαλάσσης.
ἦ δ' ἄρα θαμβήσας ὠρέξατο χερσὶν ἄμ' ἄμφω 15
καλὸν ἄθυρμα λαβεῖν· χάνε δὲ χθὼν εὐρύαγυια
Νύσιον ἄμ πεδίον, τῇ ὄρουσεν ἄναξ Πολυδέγμων
ἵπποις ἀθανάτοισι, Κρόνου πολυώνυμος υἱός.
'Αρπάξας δ' ἀέκουσαν ἐπὶ χρυσεόοισιν ὄχοισιν
ἦγ' ὀλοφυρομένην· ἰάχησε δ' ἄρ' ὄρθια φωνῇ, 20
κεκλομένη πατέρα Κρονίδην ὕπατον καὶ ἄριστον.
οὐδέ τις ἀθανάτων οὐδὲ θνητῶν ἀνθρώπων
ἤκουσεν φωνῆς, οὐδ' ἀγλαόκαρποι ἐλαῖαι
εἰ μὴ Περσαίου θυγάτηρ ἀταλὰ φρονέουσα
ἄιεν ἐξ ἄντρου, Ἑκάτη λιπαροκρήδεμνος, 25
'Ἡελίος τε ἄναξ, Ὑπερίονος ἀγλαὸς υἱός,
κούρης κεκλομένης πατέρα Κρονίδην· ὃ δὲ νόσφιν
ἦστο θεῶν ἀπάνευθε πολυλλίστω ἐνὶ νηῶ,
δεγμένος ἱερὰ καλὰ παρὰ θνητῶν ἀνθρώπων.
τὴν δ' ἀεκαζομένην ἦγεν Διὸς ἐννεσίησι 30

πατροκασίγνητος, Πολυσημάντωρ Πολυδέγμων,
ἵπποις ἀθανάτοισι, Κρόνου πολυώνυμος υἱός.

“Ὀφρα μὲν οὖν γαῖάν τε καὶ οὐρανὸν ἀστερόεντα
λεῦσσε θεὰ καὶ πόντον ἀγάρροον ἰχθυόεντα
αὐγὰς τ’ ἡελίου, ἔτι δ’ ἤλπετο μητέρα κεδνὴν
ὄψεσθαι καὶ φῦλα θεῶν αἰγιγενετάων,
τόφρα οἱ ἐλλίς ἔθελγε μέγαν νόον ἀχνυμένης περ·

35

.....
“ὦ[ς ἔφατ’· οὐ]δ’ ἀπίθησεν ἐυστέφανος Δημήτηρ·
αἶψα δὲ καρπὸν ἀνῆκεν ἀρουράων ἐριβώλων·
πᾶσα δὲ φύλλοισίν τε καὶ ἀνθεσιν εὐρεῖα χθὼν
ἔβρισ’· ἥ δὲ κιοῦσα θεμιστοπόλοις βασιλεῦσι
δεῖξεν Τριπτολέμῳ τε Διοκλεῖ τε πληξίππῳ
Εὐμόλπου τε βίῃ Κελεῶ θ’ ἡγήτορι λαῶν
δροημοσύνην θ’ ἱερῶν καὶ ἐπέφραδεν ὄργια πᾶσι,
Τριπτολέμῳ τε Πολυξείνῳ, ἐπὶ τοῖς δὲ Διοκλεῖ
σεμνά, τά τ’ οὕτως ἔστι παρεξίμεν οὔτε πυθέσθαι
οὔτ’ ἀχέειν· μέγα γάρ τι θεῶν σέβας ἰσχάνει
αὐδὴν.

470

475

ὄλβιος, ὃς τὰδ’ ὅπωπεν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων·
ὃς δ’ ἀτελὴς ἱερῶν ὃς τ’ ἄμμορος, οὔποθ’ ὁμοίων
αἶσαν ἔχει φθίμενός περ ὑπὸ ζόφῳ ἡρόεντι.

480

Αὐτὰρ δὲ ἐπειδὴ πάνθ’ ὑπεθήκατο δῖα θεάων,
βάν ῥ’ ἵμεν Οὐλυμπόνδε θεῶν μεθ’ ὁμήγυριν
ἄλλων.

ἔθνα δὲ ναιετάουσι παραὶ Διὶ τερπικεραύνῳ
σεμναί τ’ αἰδοῖαί τε· μέγ’ ὄλβιος, ὃν τιν’ ἐκεῖναι
προφρονέως φίλωνται ἐπιχθονίων ἀνθρώπων·
αἶψα δὲ οἱ πέμπουσιν ἐφέστιον ἐς μέγα δῶμα
Πλοῦτον, ὃς ἀνθρώποις ἄφενος θνητοῖσι δίδωσιν.

485

Παράδοση

Κατά τις αρχαίες μυθικές παραδόσεις, πρώτος που συνοίκισε την περιοχή ήταν ο Κρόκων, που πήρε σύζυγο τη θυγατέρα του Κελεού Σαισάρα. Από αυτόν ονομάζονταν «*βασιλεία τοῦ Κρόκωνος*»⁵ τα ερείπια παλαιότατων ανακτόρων στην Ιερά Οδό.

Υπήρχε επίσης παράδοση ότι επώνυμος της πόλης ήταν ο ήρωας Ελευσίς, γιός του Ερμή ή του Ωγύγη^{5α}. Ο Κελεός αναφέρεται σαν γιός του Ελευσίνα. Σύζυγός του ήταν η Μετάνειρα και θυγατέρες του η Διογένεια, η Παμμερόπη και η Σαισάρα. Αυτές δέχθηκαν την θεά όταν μάταια αναζητούσε την Περσεφόνη. Για ανταμοιβή, η θεά δίδαξε στον μεγάλο γιό του Κελεού Τριπτόλεμο τη σπορά και την καλλιέργεια των αγρών και τις μυστικές τελετές, που καθιστούν τον άνθρωπο μακάριο στην επίγεια και την μετά θάνατον ζωή. Άλλες παραδόσεις αναφέρουν ότι όταν βασίλευε ο Κελεός, εισέβαλε ξένος στρατός υπό τον Εύμολπο από τη Θράκη, που θεωρείται γιός του Ποσειδώνα και της Χιόνης ή κατα μια άλλη εκδοχή υπό τον γιό του Εύμολπου Ίσμαρο ή Ιμμάραδο. Ο Ιμμάραδος σκοτώθηκε σε μονομαχία με τον Ερεχθέα. Η αλήθεια που περιέχεται στην παράδοση είναι ότι πράγματι Βοιωτοί, μεταξύ των οποίων πιθανότατα και λείψανα Θρακικών φύλων, που είχαν εγκατασταθεί σε πανάρχαια χρόνια στη Φωκίδα και τη Βοιωτία, βοήθησαν τους Ελευσίνιους στον πόλεμο κατά των Αθηναίων⁶. Ο αγώνας υπήρξε σκληρός και τελικά οι Ελευσίνιοι νικήθηκαν. Αλλά και νικημένοι δεν παραδόθηκαν άνευ όρων. Κατά την παράδοση πάντοτε, ζήτησαν και επέτυχαν προνόμια, όπως την καθιέρωση του τίτλου της πόλης και την κοπή δικού τους νομίσματος και ακόμη το αποκλειστικό δικαίωμα στην τελετή των Ελευσινίων Μυστηρίων. Ο Εύμολπος φέρεται σαν ο πρώτος που κατέγραψε «είς τρισχίλια έπη», δηλ. σε τρεις χιλιάδες στίχους, μεγάλο ύμνο για την άφιξη της Δήμητρας στα ανάκτορα του Κελεού, για τις τελετές και τα ιερά μυστήρια που παρέδωσε η θεά στον Τριπτόλεμο και τις θυγατέρες του Κελεού. Από τον Εύμολπο και τον Κήρυκα, γιό του Εύμολπου κατά μια εκδοχή, προήλθαν τα δύο γένη ευπατριδών της Ελευσίνας, οι Ευμολπίδες και οι Κήρυκες, στα οποία είχαν ανατεθεί τα ανώτατα ιερατικά αξιώματα των μυστηρίων. Από αυτούς εκλέγονταν ο Ιεροφάντης, ο Δαδούχος, ο Ιεροκήρυξ, κ.α. Οι αρχαίοι συγγραφείς δεν αναφέρουν, ποιοί υπήρξαν οι παλαιοί εκείνοι Ελευσίνιοι και ποιά ήταν η φυλετική τους σχέση με τους όμορους Αθηναίους. Ίσως να ήταν απόγονοι των φύλων που κατά καιρούς εγκαταστάθηκαν στην Αττική, προερχόμενα από το Βορρά και που η παράδοση ονομάζει αόριστα Πελασγούς. Το γεγονός αυτό ενισχύεται και από την μαρτυρία της λατρείας της Δήμητρας σαν θεάς της καλλιέργειας της γης, όπως

συμβαίνει και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, όπου κατοικούσαν προελληνικά φύλα.

Στους προελληνικούς αυτούς κατοίκους της Ελευσίνας προστέθηκαν τα Θρακικά φύλα, γιατί ο Εύμολπος αναφέρεται ρητά ότι καταγόταν από τη Θράκη. Είναι άγνωστοι οι αγώνες που διεξήχθησαν από την πρώτη εισβολή των Θρακών στο Θριάσιο πεδίο. Η παράδοση αναφέρει, ότι παρά τις αρχικές εχθρικές διαθέσεις, ο Εύμολπος συνδέθηκε φιλικά με τον Κελεό. Ακολούθησε ο αγώνας των φύλων αυτών με τους Ίωνες της Αττικής, που πρέπει να υπήρξε μακροχρόνιος και σκληρός. Η σύγκρουση ήταν αναπόφευκτη, γιατί η επίκαιρη θέση της Ελευσίνας μεταξύ Αθηνών και Πελοποννήσου, η εύφορη πεδιάδα της, η λαμπρότητα του ιερού της, η γειτονία με τη Σαλαμίνα και ο ασφαλής κόλπος της, οδήγησε στην ανάγκη της προσάρτησης μιας περιοχής, που θα μπορούσε να απειλήσει, ακόμη και μικρή δύναμη αν διέθετε, ένα ισχυρό αντίπαλο είτε αυτός ήταν εγκατεστημένος στην Αττική είτε στη Μεγαρίδα. Οι αρχαίοι συγγραφείς⁷ αναφέρονται στους αγώνες αυτούς, που δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθούν ως προς τον αριθμό, τον χρόνο και την διάρκεια. Βέβαιο είναι ότι κατέληξαν στη συνένωση της Ελευσίνας με την Αττική, και ότι στους χρόνους του Σόλωνα η Ελευσίνα αποτελεί ένα από τους δυτικούς δήμους της Αττικής και ακολουθεί από τότε τις τύχες της Αθηναϊκής Πολιτείας.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ-ΟΙ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ

Ιστορική εισαγωγή

Η Αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φώς στοιχεία που αποδεικνύουν την ανθρώπινη παρουσία στο χώρο αυτό ήδη από τους Πρωτοελλαδικούς χρόνους (2800-2000 π.Χ.)⁸.

Ιερό και συνοικισμό που ανάγονται σε περίοδο προ του 1580 π.Χ. (Μεσοελλαδική εποχή 2000-1580 π.Χ.) επεσήμανε και πάλι η αρχαιολογική σκαπάνη, ενώ κατά την Μυκηναϊκή εποχή (1580-1100 π.Χ.) η εγκατάσταση μαρτυρείται με σαφήνεια, τόσο στο λόφο, όσο και στα ευρήματα του δυτικού νεκροταφείου. Στο χώρο του Τελεστηρίου ειδικά οι έρευνες έφεραν στο φως λείψανα μεγαροειδούς κτίσματος, που ταυτίζεται από πολλούς με τον πρώτο ναό της Δήμητρας.

Όταν ο Μυκηναϊκός πολιτισμός καταλύθηκε από τους Δωριείς, το τελευταίο φύλο των Ινδοευρωπαίων που μετακινήθηκε προς Ν. (1100 περ. π.Χ.), και το κέντρο βάρους της πολιτικής και στρατιωτικής δύναμης της αρχαίας Ελλάδα μετακινήθηκε από τις Μυκήνες στο Άργος και τη Σπάρτη, η Αττική και η Ελευσίνα φαίνεται πως υπέστησαν μεγάλες καταστροφές. Καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου, που είναι γνωστή σαν Πρωτογεωμετρική και θα διαρκέσει τρεις αιώνες, η Ελευσίνα δεν εγκαταλείπεται εντελώς και η λατρεία της Δήμητρας συνεχίζεται να τελείται. Ίσως το μέγαρο των Μυκηναϊκών χρόνων συνεχίζει επίσης να χρησιμοποιείται. Ο Δ. Φίλιος αποκάλυψε τμήματα κτιρίων θρησκευτικής χρήσης και κυρίως αναλημματικούς τοίχους, που στήριζαν την περιοχή του Μυκηναϊκού μεγαροειδούς ναού της θεάς και που ανήκουν στη Γεωμετρική Εποχή (περί το 700 π.Χ.), μια επιπλέον απόδειξη της συνεχούς λατρείας της Δήμητρας. Την εποχή του Σόλωνος (650-600 π.Χ.) κτίζεται ιερό, κλεισμένο με ψηλό περίβολο. Ο Πεισίστρατος (550-510 π.Χ.) επεκτείνει τα όρια του τείχους και διαμορφώνει το Τελεστήριο.

Παρά τη σημαντική στρατηγική της θέση και το γεγονός ότι αποτελούσε σπουδαίο οχύρωμα των Αθηνών, η Ελευσίνα δεν κατόρθωσε να εμποδίσει πριν από τους Περσικούς πολέμους ούτε τον βασιλιά της Σπάρτης Κλεομένη να συλήσει το ναό της Δήμητρας ούτε να αναχαιτίσει τον Ξέρξη κατά την διάρκεια των Περσικών πολέμων, που την παρέδωσε στη φωτιά, όπως και ολόκληρη την Αττική άλλωστε. Κατά τα μέσα του 5ου αι. η Ελευσίνα καθιερώνεται σαν πανελλήνιο ιερό, ενώ ο Κίμων, το 470 π.Χ., είχε καταρτίσει σχέδιο για την ανανέωση του Τελεστηρίου. Μετά την ειρήνη του 445 π.Χ. συμπληρώθηκε η ανοικοδόμηση του ιερού με πρωτοβουλία του ίδιου του Περικλή. 'Ανθρωποι απ' όλο τον κόσμο θα συρρεύσουν την εποχή αυτή, για να γνωρίσουν το μεγαλείο της λατρείας της Δήμητρας, αλλά και την πολιτική επιβολή των Αθηνών.

Κατά την διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου η Σπάρτη σεβάσθηκε το ιερό, όπως άλλωστε και πολλοί άλλοι κατακτητές αργότερα, μολονότι οι επιδρομές εναντίον της πόλης και των κατοίκων υπήρξαν τις περισσότερες φορές καταστροφικές. Μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου η Ελευσίνα κατέστη αξιόλογο κέντρο στρατιωτικών επιχειρήσεων, όταν την εποχή των Τριάκοντα Τυράννων (403-400 π.Χ.) αποχωρίσθηκε από την Αθήνα. 'Όταν ηττήθηκαν από το στρατηγό Θρασύβουλο, οι Τύραννοι αποσύρθηκαν στην Ελευσίνα για να αντισταθούν μέχρις ότου λάβουν βοήθεια. Εξολόθρευσαν όσους Ελευσίνιους δεν εμπιστεύονταν, αλλά η νέα αυτή συμφορά δεν διήρκεσε πολύ. Ευθύς μετά την πτώση τους η Ελευσίνα κατοικήθηκε από τους φίλους των Τριάκοντα, που δεν επιθυμούσαν πλέον να παραμείνουν στην Αθήνα. Η Ελευσίνα παρέμεινε έκτοτε ισχυρό φρούριο των Αθηνών ως τα χρόνια των Μακεδόνων (4ος-3ος π.Χ.αι.).

Κατά τη διάρκεια της Ρωμαϊκής εποχής η Ελευσίνα απέκτησε και πάλι τη δόξα και τη λαμπρότητα των Κλασικών χρόνων. Οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες ευνόησαν όχι μόνο το ιερό, αλλά και την πόλη. Τα Μικρά Προπύλαια ανάγονται στην εποχή του υπάτου Αππίου Κλαυδίου Πούλχερ (το 54 π.Χ.). Το Αδριάνειο υδραγωγείο, που ξεκινούσε από τις πηγές της Φυλής και κατέληγε στο ιερό, καθώς και η γέφυρα στη διασταύρωση της Ιεράς Οδού με την Εθνική Οδό, είναι έργα του αυτοκράτορα Αδριανού, που μυήθηκε στα Μυστήρια το 125 μ.Χ. Τα Μεγάλα Προπύλαια, καθώς και η διαμόρφωση

πλακόστρωτης πλατείας οφείλονται στον αυτοκράτορα Μάρκο Αυρήλιο (121-180 μ.Χ.).

Πλήθος ανθρώπων από κάθε γωνία του Ελληνορωμαϊκού κόσμου συνέρεε στην Ελευσίνα την εποχή αυτή για να βρεί την αλήθεια, θρησκευτική και φιλοσοφική, για την αρχή και το σκοπό της ανθρώπινης ζωής και την μετά θάνατο τύχη της ψυχής.

Με την κυριαρχία του Χριστιανισμού η λατρεία της Δήμητρας τίθεται σε κίνδυνο. Τετρακόσια χρόνια μετά την καθιέρωση της Χριστιανικής θρησκείας, οι Ιεροφάντες της Δήμητρας κρατούν απεγνωσμένα τις δάδες της μυστηριακής λατρείας. Και ίσως να αχνόφεγγε το φως για πολύ καιρό ακόμη αν δεν καταστρεφόταν το ιερό και δεν παραδίνονταν στην φωτιά οι σεμνοί θεράποντες της θεάς από τον Αλάρικο και τους Βησιγότθους το 395 μ.Χ. Το 392 μ.Χ. ο αυτοκράτορας του Βυζαντίου Θεοδόσιος ο Β΄ απαγόρευσε ρητά την τέλεση των Μυστηρίων, στην προσπάθειά του να καταπολεμήσει τα είδωλα και να εδραιώσει οριστικά τη νέα θρησκεία. Τότε εσίγησε η λαλέουσα αλλά και μυστική πηγή της λατρείας των Ελευσίων θεών, που επί εκατοντάδες χρόνια πρόσφερε στους ανθρώπους ψυχική ηρεμία, και ευδαιμονία της ψυχής μετά τον θάνατο.

Κατά τη βυζαντινή εποχή οι συγγραφείς αναφέρουν την Ελευσίνα σαν «*μικρόν χωρίον*». Επί Ιουστινιανού επισκευάζεται το φρούριο της Ελευσίνας για να αντισταθεί στους βαρβάρους του Βορρά. Την εποχή της Φραγκοκρατίας θα συνυποταγεί με την Αττική και τη Βοιωτία στους Φράγκους (Γάλλους, Καταλανούς, Φλωρεντίνους). Ο «Φράγκικος πύργος» στα δυτικά της ακρόπολης κτίσθηκε λίγο μετά τη φραγκική κατάκτηση, επάνω σε αρχαία θεμέλια και με λίθους αρχαίων οικοδομημάτων (σήμερα έχει γκρεμισθεί).

Πριν από την Τουρκική κατάκτηση ο τόπος είχε ερημωθεί από τις συνεχείς διώξεις, τις επιδρομές, τις αιχμαλωσίες, τις απαγωγές του 14ου και του 15 αι. Η ερημία βοήθησε τους Αλβανούς Τόσκους, μεταξύ 1418 και 1425, να κτίσουν τις καλύβες τους και να καλλιεργήσουν τη γη. Κατά τον 17ο αι. ο τόπος ερημώθηκε και πάλι από τους πειρατές και οι Αλβανοί αποσύρθηκαν στο σημερινό χωριό Μάνδρα. Ο Spon, όταν επισκέφθηκε την Ελευσίνα τον Φεβρουάριο του 1676, αναφέρει ότι βρήκε την πεδιάδα καλλιεργημένη, αλλά δεν είδε κατοικία και κανένα μόνιμο κάτοικο. Ο τόπος άρχισε και πάλι να κατοικείται μόνιμα στις αρχές του 18ου αι. από τους απογόνους των

παλιών κατοίκων, που προέρχονταν ως επί το πλείστον από τις δυτικές υπώρειες του Κιθαιρώνα.

Οι Ελευσίνιοι πήραν από τους πρώτους τα όπλα κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης και η Ελευσίνα χρησιμοποιήθηκε σαν στρατόπεδο του Καραϊσκάκη. Μετα την απελευθέρωση κτίσθηκε στο λόφο ο συνοικισμός, με υλικό από τα αρχαία ερείπια.

Σήμερα η Ελευσίνα είναι μια βιομηχανική πόλη, που απλώνεται συνεχώς, σκεπάζοντας με μian άλλη σιωπή τα ιερά των Ελευσίνιων θεών.

Οι αφηγήσεις των περιηγητών

Εκατοντάδες Ευρωπαίοι ταξιδεύουν κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας στην Ελλάδα. Προσφέρουν πληροφορίες γεωγραφικές, εθνογραφικές, ιστορικές, αρχαιολογικές και λαογραφικές. Στα Ταξίδια, τις Αφηγήσεις, τις Αναμνήσεις, τις Περιγραφές, τα Οδοιπορικά και τα Ημερολόγια η αυθεντική μαρτυρία διπλωματικών εκπροσώπων, καλύπτει το κενό της ιστορικής μαρτυρίας σε χρόνους που «σκότος βαθύ κατεκάλυπτε την μητέρα του φωτός Ελλάδα, ως μικροί Προμηθείς και εξιχνιαστικήν δάδα κρατούντες ανά χείρας», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Δ. Γρ. Καμπούρογλους.

Ο πρώτος περιηγητής που αναφέρεται στην Ελευσίνα είναι ο Άγγλος George Wheeler⁹. Στις 5 Φεβρουαρίου του 1675/6 επισκέπτεται τον ιερό χώρο της τέλεσης των Ελευσίνιων Μυστηρίων και η δραματική περιγραφή του συμπληρώνει την ελλείπουσα ιστορική καταγραφή.

«Η Ελευσίνα έχει υποκύψει στην σκληρή της μοίρα. Οι χριστιανοί πειρατές υπήρξαν τόσο καταστρεπτικότεροι και από αυτούς τους Τούρκους κατακτητές, ώστε εγκαταλείφθηκε από όλους τους κατοίκους της. Τίποτα δεν απέμεινε, παρά μόνον ερείπια... Ο ναός της Δήμητρας κείται και αυτός σε ερείπια. Δεν θα μπορούσα να πω ότι δεν υπάρχει λίθος επί λίθου, αλλά τα αρχιτεκτονικά μέλη αποτελούν ένα άτακτο σωρό. Οι έξοχες κολώνες είναι θαμμένες στα σκουπίδια και τα θαυμάσια επεξεργασμένα γείσα χρησιμοποιούνται, χωρίς σεβασμό πλέον, σαν τīs πιό ευτελείς πλάκες για δάπεδα. Κείνται με αταξία και τόση αδεξιότητα, ώστε δεν μπορεί κανείς να προσδιορί-

σει το αρχικό τους σχήμα. Μόνο το θαυμάσιο άσπρο μάρμαρο και η έξοχη εργασία μπορεί να επισημανθεί¹⁰. Προς τα ΝΔ, συνεχίζει, ανάμεσα στα ερείπια, ανακαλύπτουμε ό,τι απέμεινε από το άγαλμα της ίδιας της θεάς, φτιαγμένο από κάτασπρο μάρμαρο, έξοχης τέχνης, έργο μεγάλου καλλιτέχνη, όχι κατώτερου του Πραξιτέλη. Είναι κολοσσιαίο, τρεις φορές μεγαλύτερο από το φυσικό μέγεθος. Σχεδίασα το άγαλμα αρκετά καλά για να δώσω έστω εικόνα του. Αλλά δεν μπορώ να αποδώσω την έξοχη ομορφιά του. Λίγο ψηλότερα στο λόφο βρήκαμε μια μεγάλη βάση αγάλματος, καθώς επίσης και επιγραφές. Μερικές από αυτές είναι χαραγμένες σε πέτρες εντοιχισμένες στους τοίχους μιάς παλιάς εκκλησίας. Άλλες βρίσκονται πάνω στο έδαφος και άλλες είναι θαμμένες μέσα σ' αυτό. Ανασύραμε τις επιγραφές με δικέλι και σκαπάνη που φέραμε από την Αθήνα. Μερικές από τις επιγραφές είναι αφιερωμένες στη Δήμητρα και την Κόρη της, μερικές στους αυτοκράτορες, όπως τον Μάρκο Αυρήλιο».

Ο Άγγλος ευγενής John Montague Earl of Sandwich ταξίδεψε στη Μεσόγειο το 1738 και οι περιηγήσεις του κράτησαν ολόκληρη δεκαετία. Γράφει ότι: «στην Ελευσίνα όλες οι αρχαιότητες, αγάλματα, ανάγλυφα, είχαν καταστραφεί από τους Τούρκους που δεν ανέχονταν από θρησκευτική προκατάληψη τον ανθρωπομορφισμό».

Εκατό χρόνια περίπου αργότερα από τον Wheler θα επισκεφθεί το χώρο ο Άγγλος περιηγητής και αρχαιολόγος Richard Chandler¹¹, ένα μέλος της πρώτης αποστολής στη Μ. Ασία της Εταιρείας των Dilettanti. Την εποχή αυτή φαίνεται πως οι κάτοικοι έχουν επανέλθει στις κατοικίες τους. «Η Ελευσίνα», γράφει, «είναι τώρα ένα μικρό χωριό στην ανατολική άκρα του βραχώδους λόφου, στον οποίο κάποτε υψωνόταν ένα κάστρο. Κατοικείται από μερικές οικογένειες Αλβανών που καλλιεργούν την πεδιάδα, ενώ ο Τούρκος επιτηρητής ζεί σ' ένα παλιό τετράγωνο πύργο. Ο ιδιοκτήτης είναι ο Τούρκος Αχμέτ Αγά, το επισημότερο πρόσωπο στην Αθήνα. Τα τρία τέταρτα των σπιτιών βρίσκονται μέσα στην περιοχή του ναού και ο τετράγωνος πύργος υψώνεται στον ερειπωμένο τοίχο της περίφραξης. Σε μικρή απόσταση από το βόρειο άκρο της περίφραξης βρίσκονται ένας σωρό από μαρμάρινα μέλη δωρικού και ιωνικού ρυθμού και ακόμη μια κολοσσιαία προτομή έξοχης τεχνοτροπίας, κολοβωμένης και με παραμορφωμένο πρόσωπο. Πιθανότατα παρί-

στανε την Περσεφόνη. Στο σωρό διακρίνονται δύο η τρία ενεπίγραφα βάθρα αγαλμάτων· σε ένα από αυτά εικονίζονται δύο δάδες χιαστί. Ένα άλλο βάθρο είχε προσαρμοσθεί στα πέτρινα σκαλιά που οδηγούσαν στον πύργο. Ανήκε σε γυναικείο άγαλμα ιεροφάντιδας ή ιέρειας της Περσεφόνης, που είχε επικαλύψει το βωμό της θεάς με ασήμι. Λέγεται ότι αν το σπασμένο άγαλμα απομακρυνθεί, η γη δεν θα αποδώσει πιά καρπούς. Ο Αχμέτ Αγά πίστευε απόλυτα την παράδοση αυτή και δεν έδινε άδεια ανασκαφής ή μέτρησης στο σημείο αυτό, μέχρις ότου πληρώθηκε για να επιτρέψει την έρευνα».

Ο Άγγλος αρχαιολόγος Ed. Dodwell¹², στο πρώτο ταξίδι του στην Ελλάδα το 1804, αναφέρει χαρακτηριστικά: «αυτή η προστάτις θεά, είναι εγκατεστημένη, σε όλη της τη δόξα, σε ένα αλώνι, μεταξύ των ερειπίων του ναού της». Για το άγαλμα της θεάς θα γράψει και ο Άγγλος περιηγητής, αρχαιολόγος και ορυκτολόγος E.D. Clarke¹³: «Κοντά στο δρόμο, λίγο πριν φθάσουμε στο χωριό και στη μέση ενός σωρού κοπριάς, θαμμένο ως το λαιμό (το 1801), λίγο πέρα από την άκρη του δαπέδου του ναού. Αλλά και αυτή η άθλια κατάσταση δεν το απάλλαξε από την αρχαία ιστορία του. Οι κάτοικοι του μικρού χωριού, που βρίσκονται μεταξύ των ερειπίων της αρχαίας Ελευσίνας, αντιμετωπίζουν το άγαλμα με ένα τεράστιο σεβασμό, γεμάτο προλήψεις. Αποδίδουν στην παρουσία του την ευφορία της γης. Γι' αυτό συσσωρεύσαν γύρω του το λίπασμα, που χρησιμοποιούσαν για τα χωράφια τους. Πιστεύουν ότι την απώλειά του θα ακολουθήσει συμφορά και η απώλεια της σοδιάς τους, και δείχνουν τα στάχυα ανάμεσα στα γλυπτά στολίδια της κεφαλής, σαν αναμφισβήτητη απόδειξη της δυναμής του ». Σε άλλο σημείο ο Clarke γράφει ότι: «οι κάτοικοι της Ελευσίνας πίστευαν πώς το χέρι του ανθρώπου που θα τολμούσε να αγγίξει το άγαλμα θα έπεφτε από το σώμα και ακόμη ότι όταν κάποτε μετακινήθηκε από Γάλλους περιηγητές ξαναγύρισε στη θέση του». Ωστόσο ο Clarke κατόρθωσε να το απομακρύνει. Αργότερα το παρουσίασε στο Πανεπιστήμιο του Cambridge, όπου τώρα εκτίθεται στο Μουσείο Fitzwilliam. Είναι όμως περίεργο ότι αν και το πλοίο «Πριγκήπισσα» που μετέφερε το άγαλμα ναυάγησε¹⁴, το άγαλμα σώθηκε. Και ακόμη ενώ οι ταξιδιώτες δεν αναφέρουν το όνομα του αγάλματος, οι εργάτες του Lenormant το αποκαλούσαν αγία Δήμητρα.

Οι θεές της Ελευσίνας, ακόμη και την εποχή της πλήρους

καταστροφής δεν εγκατέλειψαν τις ψυχές των ανθρώπων που καλλιεργούσαν τη γη με την υπόδειξή τους. Η σοδιά και οι καρποί αναζητούσαν την προστασία τους, ακόμη και όταν τα ιερά τους δεν ήταν παρά τα ερείπια ενός χαμένου μεγαλείου.

Το χρονικό των ανασκαφών

Η Εταιρεία των Dilettanti,¹⁵ Αγγλική Εταιρεία που ενδιαφερόταν για τις αρχαιότητες, κατόρθωσε το 1811, όταν η Ελλάδα βρισκόταν ακόμη υπό τον Τουρκικό ζυγό, ύστερα από πολλές και επίπονες προσπάθειες, να πάρει άδεια από τον Σουλτάνο για μια πρώτη έρευνα του ιερού. Η Ελευσίνα παραδίδεται στην αρχαιολογική σκαπάνη. Επικεφαλής της αποστολής ήταν ο Sir William Gell και ακόμη οι αρχιτέκτονες John Peter Grandy και Francis Redford. Έφθασαν στην Ελευσίνα το 1812 και, παρά τις αντιξοότητες που αντιμετώπισαν, κατόρθωσαν να καθαρίσουν τα Μεγάλα Προπύλαια και το ναό της Προπυλαίας Αρτέμιδος. Κατόρθωσαν επίσης να επισημάνουν το ναό της θεάς, αν και δεν αποδείχθηκαν ακριβείς οι παρατηρήσεις τους για το σχήμα του ναού.

Στα 1860 νέες έρευνες στην περιοχή των Προπυλαίων διεξήχθησαν από το Γάλλο αρχαιολόγο Fr. Lenormant, που όμως σταμάτησαν γρήγορα από έλλειψη χρημάτων. Ο Lenormant διενήργησε επίσης ανασκαφή με εντολή του Υπουργείου Δημοσίας Εκπαιδύσεως και στην Ιερά Οδό.

Από το 1882 άρχισε η συστηματική ανασκαφή του ιερού της Ελευσίνας υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Με την συνδρομή του Ελληνικού Κράτους αγοράσθηκαν και κατεδαφίσθηκαν τα σπίτια των χωρικών επάνω στο λόφο. Ο Δημήτριος Φίλιος άρχισε την έρευνα και κατόρθωσε να καθαρίσει σχεδόν τελείως το μεγάλο ναό της Δήμητρας. Ο συνεργάτης του, Γερμανός αρχιτέκτων Wilhelm Dörpfeld, συνόδευσε με τα πρώτα άρθρα αρχιτεκτονικά σχέδια τις ανασκαφές. Οι εκθέσεις των ανασκαφών αυτών μεταξύ 1882 και 1890 δίνουν μιά λεπτομερή εικόνα της δραματικής αποκάλυψης των ερειπίων του πανελλήνιου αυτού ιερού της αρχαιότητας. Τον Φίλιο διαδέχθηκε ο Καθηγητής Ανδρέας Σκιάς, που ερεύνησε μεταξύ 1894 και 1907 κυρίως την αυλή του ιερού, το Γεωμετρικό νε-

κροταφείο, καθώς και τα προϊστορικά λείψανα στην νότια πλαγιά του λόφου. Το 1917 ανέλαβε την ανασκαφή ο Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης, που αποκάλυψε πολλά και σημαντικά σημεία του Ιερού.

Ο Κουρουνιώτης χρηματοδοτήθηκε από το 1830 με «ετησίαν γενναίαν χορηγίαν», όπως αναφέρει ο ίδιος, από το Rockefeller Foundation καί από την Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή, με πρωτοβουλία του Διευθυντή της Edward Carrs. Η χρηματική ενίσχυση επέτρεψε στον Κουρουνιώτη να ενεργήσει ανασκαφές σε ευρεία κλίμακα και να συμπληρώσει την εξερεύνηση του ιερού. Συνεργάτες του υπήρξαν ο Αρχιτέκτων Ιωάννης Τραυλός, ο Έφορος Αρχαιοτήτων Ιωάννης Θρεψιάδης και ο Καθηγητής Γεώργιος Μπακαλάκης.

Μετά τον θάνατο του Κουρουνιώτη η Αρχαιολογική Εταιρεία συνέχισε τις ανασκαφές με τον Καθηγητή Αναστάσιο Ορλάνδο, τον Αρχιτέκτονα Ιωάννη Τραυλό και τον Καθηγητή Γεώργιο Μυλωνά.

Η συστηματική μελέτη και η έρευνα του ιερού της Δήμητρας και της Κόρης συνεχίζεται και σήμερα από την Αρχαιολογική Εταιρεία, με τον Καθηγητή Γεώργιο Μυλωνά και τον Αρχιτέκτονα Ιωάννη Τραυλό, που προσθέτουν χρόνο με το χρόνο την πείρα δεκαετιών και την αφοσίωση των καταξιωμένων ερευνητών στον ιερό χώρο του Ελευσινιακού Ιερού (πίν. 1).

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΕΥΣΙΝΑ

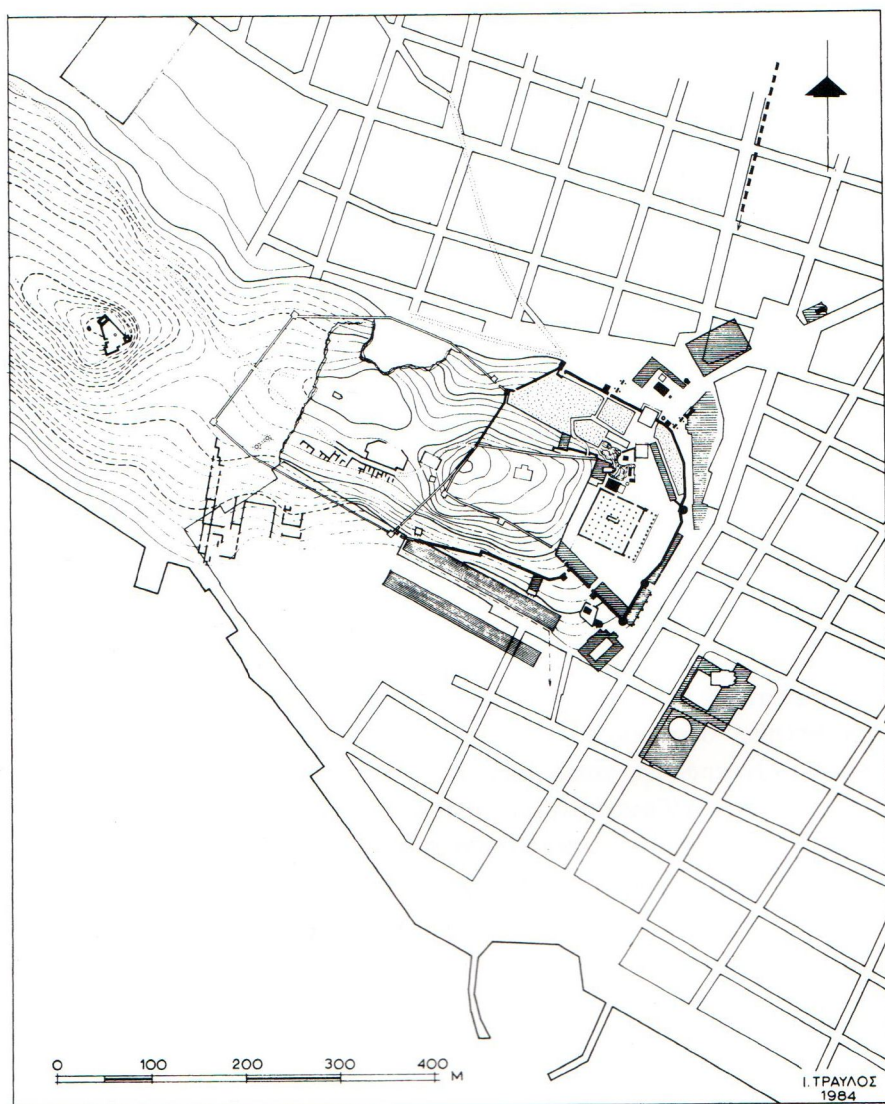
Πρωτοελλαδική-Μεσοελλαδική-Υστεροελλαδική Εποχή (προ του 2000-1100 π.Χ.)¹⁶

Τα λίγα πρωτοελλαδικά όστρακα, καθώς και η κωνική φιάλη του Μουσείου της Ελευσίνας ανάγονται σε χρόνους προγενέστερους του 2000 π.Χ., όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως και αποδεικνύουν ότι ο λόφος της Ελευσίνας είχε κατοικηθεί κατά την εποχή αυτή.

Οι μεσοελλαδικοί και υστεροελλαδικοί συνοικισμοί ανάγονται στη χρονική περίοδο 2000-1100 π.Χ. Ο αρχαιότερος μεσοελλαδικός συνοικισμός της μεσημβρινής πλαγιάς ιδρύθηκε το 2000 π.Χ., ενώ ο νεώτερος καταστράφηκε ή εγκαταλείφθηκε εν μέρει περί τα 1100 π.Χ. Τα λείψανα που αποκαλύφθηκαν κατά τις αρχαιολογικές έρευνες παρέχουν μικρή αλλά σαφή εικόνα της ζωής της Ελευσίνας από το 2000 ως το 1100 π.Χ.

Τα θεμέλια και τα δάπεδα των οικοδομημάτων, οι ωμές πλίνθοι, τα όστρακα των αγγείων, ένας μεγάλος πίθος που βρέθηκε στη θέση του, τα άκαυστα οστά των νεκρών, τα θαλασσινά όστρεα αποδεικνύουν ασφαλώς ότι τα λείψανα προέρχονται από εκτεταμένους προϊστορικούς συνοικισμούς. Τα στρώματα της στάχτης που εκτείνονταν σε όλη την έκταση του χώρου αποδεικνύουν επίσης ότι τα προϊστορικά αυτά χωριά καταστράφηκαν από φωτιά.

Ο ακριβής καθορισμός της φύσης των προϊστορικών λειψάνων υπήρξε δύσκολος, γιατί κατά τους γεωμετρικούς χρόνους το προς τη θάλασσα ιδίως τμήμα της πλαγιάς χρησιμοποιήθηκε σαν νεκροταφείο. Ο χώρος είχε κατασκαφεί και τα προϊστορικά κτίσματα που υπήρχαν στην περιοχή εκείνη καταστράφηκαν σχεδόν τελείως. Σε άλλο σημείο του λόφου ήταν ιδρυμένα ελληνικά και ρωμαϊκά

Τοπογραφικό σχέδιο της Ελευσίνας (Ι. Τραυλός).

κτίσματα, που τα θεμέλια τους, βάθους 1,80 μ., δεν είχαν μόνον ταράξει τα στρώματα, αλλά είχαν καταστρέψει και αυτά τα προϊστορικά λείψανα. Ευτυχώς η έρευνα αποκάλυψε επιχώσεις που επέτρε-

ψαν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων¹⁷. Η μεσημβρινή πλαγιά καλυπτόταν από συνοικισμούς και όχι από νεκροταφείο.

Ο αρχαιότερος των συνοικισμών ανήκε στη μεσοελλαδική εποχή¹⁸. Ήταν ιδρυμένος στο βράχο. Διακρίνονται με σαφήνεια δύο περίοδοι, αλλά και τις δύο αυτές περιόδους ο πολιτισμός είναι ο ίδιος.

Χαρακτηριστικά οικήματα είναι τα αψιδωτά μέγαρα, γνωστά και από άλλους ηπειρωτικούς μεσοελλαδικούς συνοικισμούς. Συγχρόνως αποκαλύφθηκαν και θεμέλια τετράπλευρων οικημάτων. Χαρακτηριστική επίσης είναι η ταφή μικρών παιδιών κάτω από τα δάπεδα και μεταξύ των τοίχων των οικημάτων μέσα στο συνοικισμό.

Οι ενήλικες κατά κανόνα θάβονταν σε νεκροταφείο, που εντοπίστηκε προς Δ., προς την οδό των Μεγάρων. Οι νεκροί τοποθετούνταν στην αριστερή ή δεξιά πλευρά, με συνεσταλμένα τα άκρα, μέσα σε μικρούς λάκκους ή σε πιθάρια. Κανένα κτέρισμα δεν συνόδευε το νεκρό, την αρχαιότερη ιδίως εποχή. Επισημάνθηκαν επίσης συστάδες τάφων και κάθε τάφος περιείχε δύο ως τέσσερις ταφές. Οι τάφοι ήταν κτισμένοι με σχιστόλιθους και σκεπάζονταν με μία μεγαλύτερη πλάκα, επίσης από σχιστόλιθο. Όταν ο δεύτερος νεκρός έπρεπε να τοποθετηθεί στον τάφο, τα οστά του προηγούμενου ωθούνταν στις γωνίες. Οι πρώιμες ταφές δεν συνοδεύονταν από κτερίσματα, ενώ αργότερα εμφανίζονται αγγεία καθώς και χάλκινα και χρυσά κοσμήματα. Οι τάφοι από σχιστόλιθο αντικαταστάθηκαν από κτιστούς, που η είσοδός τους κλεινόταν με πλάκα. Κατά τους υστεροελλαδικούς χρόνους οι νεκροί θάβονταν σε ευρυχωρότερους τάφους, σε εκτεταμένη μάλλον στάση, συνοδευόμενοι από πολλά κτερίσματα.

Η αντίθεση των εθίμων ταφής θα μπορούσε να αποδοθεί ακόμη και σε φυλετική διαφορά. Οι τάφοι όμως του τέλους της Μεσοελλαδικής εποχής εμφανίζονται πλουσιότεροι και μαρτυρούν μια φυσική εξέλιξη προς ένα καλύτερο τρόπο ζωής και προς την δυνατότητα απόδοσης μεγαλύτερης τιμής στους νεκρούς. Επομένως η διαφορά των ταφικών εθίμων δεν οφείλεται σε κάθοδο νέων φύλων, αλλά στην εξέλιξη από την πενία των παλαιότερων σε καλύτερους όρους ζωής των μεταγενέστερων.

Τα αγγεία της εποχής είναι τα μινύεια και τα αμαυρόχρωμα, που παρουσιάζουν τα ίδια γνωρίσματα με τα αντίστοιχα αγγεία άλλων μεσοελλαδικών οικισμών.

Τα αμαυρόχρωμα συνεχίζουν τη νεολιθική παράδοση. Τα συνήθη σχήματα είναι λεκανοειδείς φιάλες και πιθόσχημα. Η διακόσμηση είναι υπόλευκη ή μελανή· άλλοτε τίθεται επάνω στον ίδιο τον πηλό και άλλοτε επάνω στο επίχρισμα. Η πρώτη κατηγορία είναι η αρχαιότερη και σ' αυτήν ανήκουν μεγάλα αγγεία, ενώ η δεύτερη είναι μεταγενέστερη και περιλαμβάνει μικρότερα σχήματα. Τα διακοσμητικά στοιχεία τίθενται κατά ζώνες ή μετόπες και είναι γραμμικά, στους αρχαιότερους χρόνους και στους νεώτερους καμπυλόγραμμα. Η σπείρα, τα φυλλοειδή κοσμήματα και τα πουλιά είναι νεώτερα στοιχεία, που εισήχθησαν πιθανότατα από την Κρήτη. Τα συνήθη μινύεια σχήματα είναι κύλικες και υψίποδα κύπελλα.

Ο μεσοελλαδικός πολιτισμός της Ελευσίνας μοιάζει με τον σύγχρονο πολιτισμό του Λιανοκλαδίου, του Ορχομενού, της Εύτρησης, του Κοράκου, της Ασίνης και αναπτύχθηκε από τα ίδια φύλα, που υπήρξαν οι φορείς και των πολιτισμών αυτών.

Τα περισσότερα σπίτια και οι τάφοι της περιόδου αυτής ανήκουν στο δεύτερο μισό της Μεσοελλαδικής περιόδου, δηλ. τον 18ο και τον 17ο αι. π.Χ., εποχή που συμπίπτει με την ίδρυση της Ελευσίνας από τον μυθικό ομώνυμο ήρωα. Από την περίοδο αυτή δεν υπάρχει μαρτυρία για τη λατρεία της Δήμητρας.

Ο τελευταίος συνοικισμός της Μεσοελλαδικής περιόδου καταστράφηκε από φωτιά και ευθύς αμέσως, επάνω στα ερείπιά του, ιδρύθηκε ο πρώτος υστεροελλαδικός συνοικισμός στην νότια κλιτύ και την κορυφή του λόφου. Τα συμπεράσματα για την εποχή αυτή βασίζονται σε αποσπασματικούς τοίχους και στην κεραμική. Το σχήμα των ανευρεθέντων οικημάτων είναι αξιοσημείωτο. Το Ελευσινιακό οίκημα που ανήκει σ' αυτή την εποχή έχει ήδη ανοικτό πρόδομο, πίσω από το μεγάλο δωμάτιο έχει μικρό θάλαμο, που αντιστοιχεί πλήρως προς το μικρό αψιδωτό δωμάτιο της προγενέστερης εποχής. Θα μπορούσε να θεωρηθεί σαν ενδιαμέσος σταθμός εξέλιξης των αψιδωτών κτισμάτων προς τα μυκηναϊκά μέγαρα. Η τοιχοδομία του κτίσματος διαφέρει από αυτή της Μεσοελλαδικής εποχής μόνον ως προς το γεγονός ότι οι λιθόκτιστοι τοίχοι είναι ψηλότεροι από τους αντίστοιχους τοίχους της προγενέστερης περιόδου. Κάτω από το δάπεδο του οικήματος βρέθηκε κτιστός τάφος παιδιού. Φαίνεται λοιπόν ότι διατηρήθηκε το έθιμο αυτό της ταφής και κατά τους υστεροελλαδικούς χρόνους. Είναι αξιοσημείωτη επίσης η

εύρεση σε υστεροελλαδικούς τάφους μικρών αγγείων, κατασκευασμένων κατά τις μεσοελλαδικές παραδόσεις.

Τα γνωστά μυκηναϊκά αγγεία είναι τα συνήθη ευρήματα και κατά την εποχή αυτή. Έχουν πλούσια στιλπνή διακόσμηση μαύρου χρώματος προς ερυθρόξανθο. Πολλά διακοσμητικά στοιχεία, όπως η σπείρα, οι πελέκεις έχουν εισαχθεί από την Κρήτη. Άλλα στοιχεία, όπως το δικτυωτό κόσμημα, η γραμμική διακόσμηση, συνεχίζουν την ηπειρωτική διακοσμητική παράδοση. Ο τρόπος κατασκευής των αγγείων και ο πηλός, είναι των κίτρινων μινύειων αγγείων, που διακοσμήθηκαν κατά τον μινωικό τρόπο. Η επίδραση της Κρητικής κεραμικής είναι ακόμη εντονότερη στην αμέσως επόμενη φάση της περιόδου αυτής.

Οι τάφοι του δυτικού νεκροταφείου θα οδηγήσουν στα ίδια συμπεράσματα. Τόσο οι τάφοι, όσο και τα ταφικά έθιμα είναι ταυτόσημα με τα σχήματα και τα έθιμα της προηγούμενης περιόδου, με τη διαφορά ότι τώρα επισημαίνονται περισσότερα κτερίσματα και, σπανιότερα, όπλα. Καμιά μαρτυρία ακόμη δεν συνηγορεί για την ύπαρξη της λατρείας της Δήμητρας.

Κατά την τελική φάση του Υστεροελλαδικού πολιτισμού^{18α} ο συνοικισμός φαίνεται ότι έχει εξαπλωθεί σε όλη την έκταση της βορειοανατολικής πλευράς του λόφου. Αρκετά λείψανα των χρόνων αυτών, όστρακα, αγγεία και τμήματα οικημάτων, βρέθηκαν σ' όλη την έκταση του Ελευσινιακού ιερού. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα παρουσιάζουν την ίδια τοιχοδομία. Οι τάφοι εμφανίζουν διάφορα σχήματα: ο λαξευτός θαλαμοειδής, χαρακτηριστικός τάφος της Υστεροελλαδικής II και III περιόδου, δεν αποτελεί κανόνα στην Ελευσίνα, γιατί ο βράχος είναι σκληρός. Έτσι συνεχίζεται η παλιά παράδοση των κτιστών τάφων. Η ταφή παιδιών στα δάπεδα διατηρείται και κατά την εποχή αυτή, ενώ η κεραμική συνεχίζει την παράδοση της μεσοελλαδικής αγγειοτεχνίας και εξελίσσεται υπό την επίδραση του μινωικού πολιτισμού.

Κατά την παράδοση η λατρεία της Δήμητρας έχει καθιερωθεί κατά την εποχή αυτή ήδη στην Ελευσίνα. Ο Κελεός και ο Εύμολπος που ίδρυσαν τη λατρεία της θεάς, είναι σύγχρονοι του Ερεχθέως^{18β}, που η παρουσία του τοποθετείται στο δεύτερο μισό του 15ου π.Χ. αι. Ο Ομηρικός Ύμνος στη Δήμητρα αναφέρει ότι η θεά ζήτησε: «νηόν

τε μέγαν καί βωμόν ὑπ' αὐτῶ/τευχόντων πῶς δῆμος ὑπαι πολὶν αἰπύ τε
τεῖχος/Καλλιχόρου καθύπερθεν ἐπὶ προὔχοντι κολωνῶ».

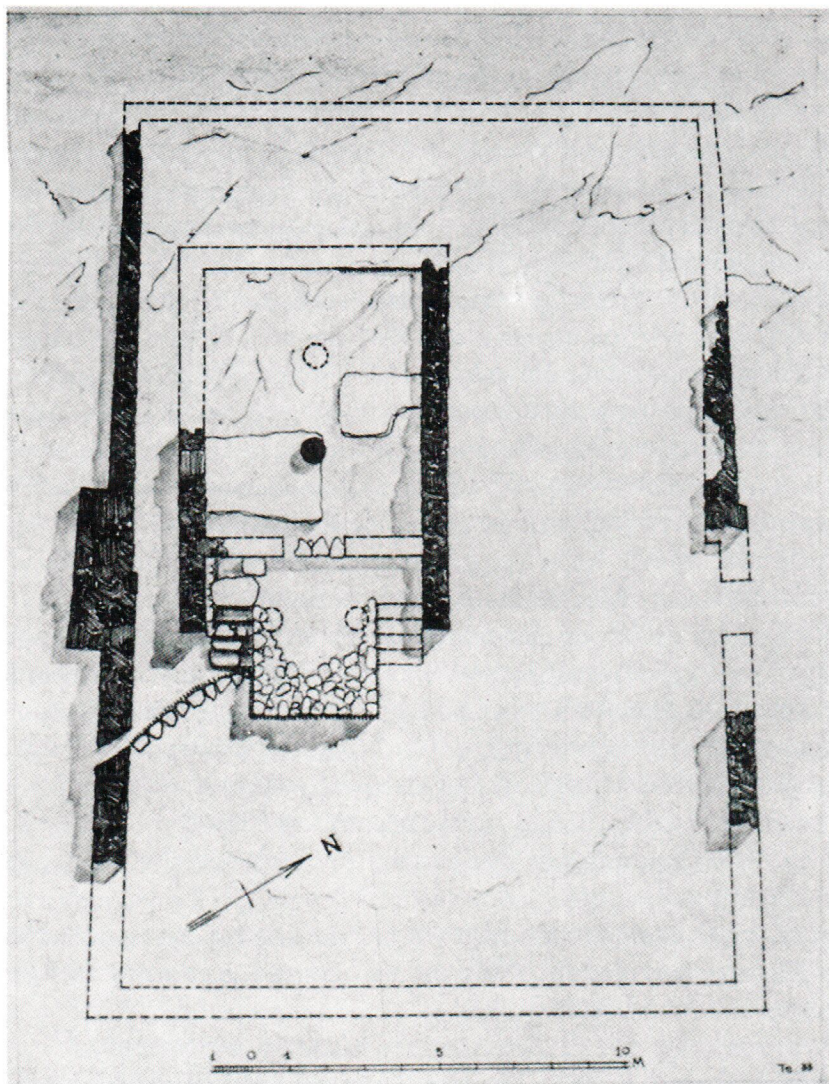
Ο Ὑμνος προσδιορίζει με σαφήνεια τείχος, που οπωσδήποτε θα υπήρχε κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους και θα περιέβαλε το παλάτι των ηγεμόνων της περιοχής. Αν το τείχος αυτό σχεδιασθεί με τη φαντασία, ακολουθώντας τα ερείπια των σπιτιών, δεν αφήνει περιθώρια για τη δημιουργία του ιερού. Ούτε πάλι το ιερό εντάσσεται στο παλάτι, γιατί ο Ὑμνος τονίζει ρητά την απαίτηση της θεάς για την κατασκευή ενός ανεξάρτητου οικήματος, αφιερωμένου σ' αυτήν.

Ο Γεώργιος Μυλωνάς¹⁹ θεωρεί ότι ο ναός της Δήμητρας που αναφέρεται στον Ὑμνο έχει επισημανθεί από τον Κουρουνιώτη κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του 1931 και του 1932 στην ανατολική πλευρά του λόφου, όπου σε μεταγενέστερη εποχή κατασκευάσθηκαν τα Τελεστήρια. Πιθανότατα η υποδομή μεγάλων οικοδομημάτων στην πλαγιά περιέλαβε και τα υπολείμματα του πρώτου ιερού.

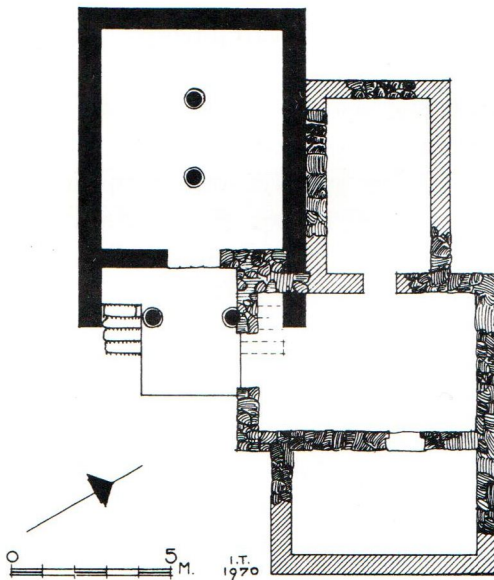
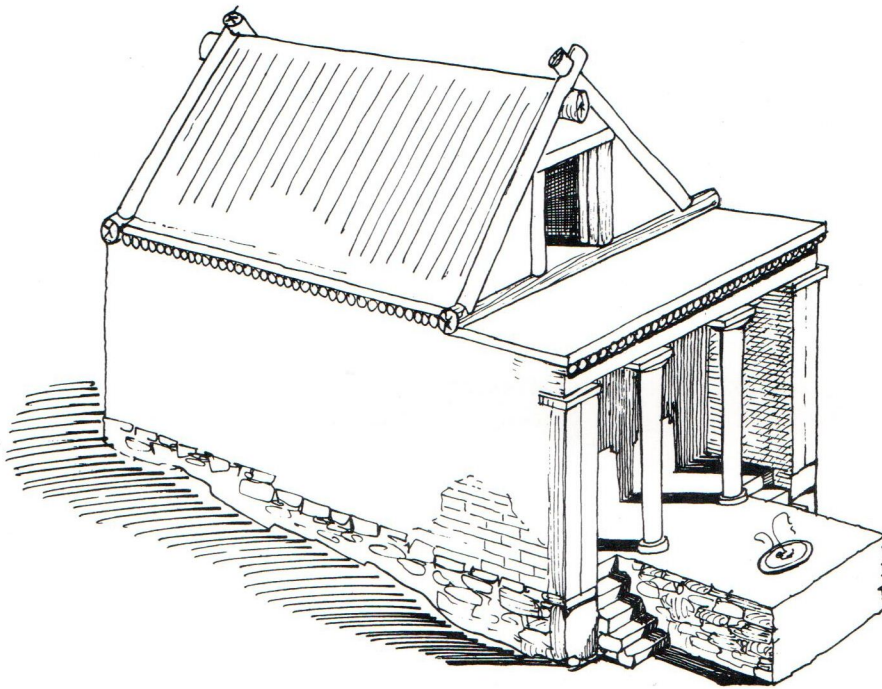
Το οικοδόμημα που ανακάλυψε ο Κουρουνιώτης είναι κτισμένο σε λοφίσκο και ανήκει στον μεγαροειδή τύπο. Αποτελείται από ένα επίμηκες και στενό δωμάτιο, με στοά εμπρός. Μια βάση κίονα μόνο απέμεινε στη θέση της, αλλά τα τεκμήρια για την εσωτερική διευθέτηση και το σκοπό για τον οποίο χρησιμοποιήθηκε, χάθηκαν ήδη κατά την αρχαιότητα, με την ανέγερση νέων κτιρίων επάνω από αυτό. Περιβαλλόταν από ισχυρό περίβολο, που λείψανά του έχουν επισημανθεί στη νότια και τη βόρεια πλευρά της περιοχής. Φαίνεται πως η είσοδος του περιβόλου βρισκόταν στη βόρεια πλευρά, γεγονός που συμπεραίνεται από τον πλακόστρωτο δρόμο που οδηγεί προς την κατεύθυνση αυτή. Ίσως να υπήρχαν και άλλες εισοδοί που δεν σώθηκαν.

Μέσα στον περίβολο επισημάνθηκαν τοίχοι της Υστεροελλαδικής ΙΙΒ εποχής, που μαρτυρούν ότι στο αρχικό μέγαρο προστέθηκαν τρία ακόμη δωμάτια.

Οι ανασκαφείς του μεγάρου υποστήριξαν ότι αυτός είναι ο ναός της Δήμητρας που αναφέρεται στον Ομηρικό Ὑμνο, γιατί ανταποκρίνεται στην ομηρική έννοια του μεγάρου. Η θεά εγκαταστάθηκε στο ναό αυτό, μακριά από τους Ολύμπιους θεούς. Το οικοδόμημα καθαγιάστηκε με την παρουσία της και οπωσδήποτε θα παρέμεινε σαν το άβατο της μεταγενέστερης λατρείας.

Το Μυκηναϊκό Μέγαρο και ο ισχυρός ορθογωνικός περίβολός του
(Σχέδ. Ι. Τραυλού).

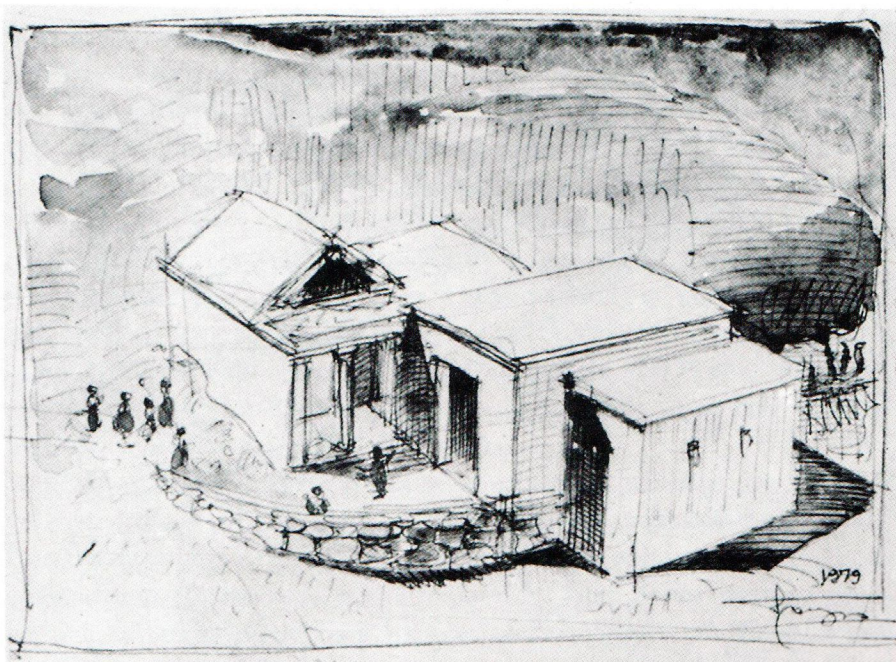
Αναπαράσταση του Μεγάρου και η κάτοψή του, μετά την προσθήκη των τριών δωματίων (Σχέδ. Ι. Τραυλού).

Πρωτογεωμετρική - Γεωμετρική Εποχή (1100-7ος π.Χ. αι.)

Κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο, που θα διαρκέσει από το 1100 ως τον 9ο π.Χ. αι., η Ελευσίνα, παρά την καταστροφή του τελευταίου Υστεροελλαδικού οικισμού, δεν φαίνεται να ερημώνεται τελείως. Η λατρεία της Δήμητρας, που καθιερώθηκε κατά τους Μυκηναϊκούς χρόνους, διατηρείται ανέπαφη μαζί με το μυκηναϊκό ιερό της.

Κατά την διάρκεια της Γεωμετρικής περιόδου (8ος-7ος π.Χ. αι.) η Ελευσίνα κατοικείται κανονικά και επομένως και η λατρεία της θεάς εξακολουθεί να τελείται στο ιερό της. Το μέγαρο με τις προσθήκες θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκε σε όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου, αλλά προς το τέλος της ένας αριθμός οικημάτων θρησκευτικής χρήσης πρέπει να προστέθηκε, όπως απέδειξαν οι ανασκαφές του Δ. Φίλιου²⁰. Το κυριότερο εύρημα είναι αναλημματικοί τοίχοι που συγκρατούσαν το επίπεδο επάνω από την περιοχή που βρισκόταν το μυκηναϊκό μέγαρο-ναός. Ο Κουρουνιώτης²¹ απέδειξε ότι είναι τμήμα κλίμακας, με επτά βαθμίδες, που αποτελούσε την κύρια πρόσβαση στο επίπεδο αυτό. Ο Φίλιος επίσης έφερε στο φως το 1884 ίχνη φωτιάς, όπου επισημάνθηκε μεγάλος αριθμός πήλινων ειδωλίων και σπασμένη κεραμεική, αναμεμειγμένη με στάχτες. Τα υπολείμματα της φωτιάς και τα σημάδια του καπνού, ακόμη ορατά, αποδεικνύουν ότι η περιοχή αυτή, κοντά στην κλίμακα και τον αναλημματικό τοίχο, χρησίμευσε για την τέλεση θυσιών προς τιμήν της Δήμητρας και της Κόρης. Η περίοδος αυτή προσδιορίζεται χρονολογικά ακριβώς από την κεραμεική που περιλαμβάνει καλά παραδείγματα της Γεωμετρικής και μιας παραλλαγής, που είναι γνωστή σαν Πρωτοκορινθιακή. Επομένως ο αναλημματικός τοίχος πρέπει να κτίσθηκε μετά την Μυκηναϊκή και την Πρωτοκορινθιακή περίοδο και μάλιστα κατά τη διάρκεια μιας εξελιγμένης φάσης της Γεωμετρικής τέχνης. Από τα δεδομένα αυτά ο αναλημματικός τοίχος και το επίπεδο πρέπει να τοποθετηθούν στα μέσα του 8ου π.Χ. αι.

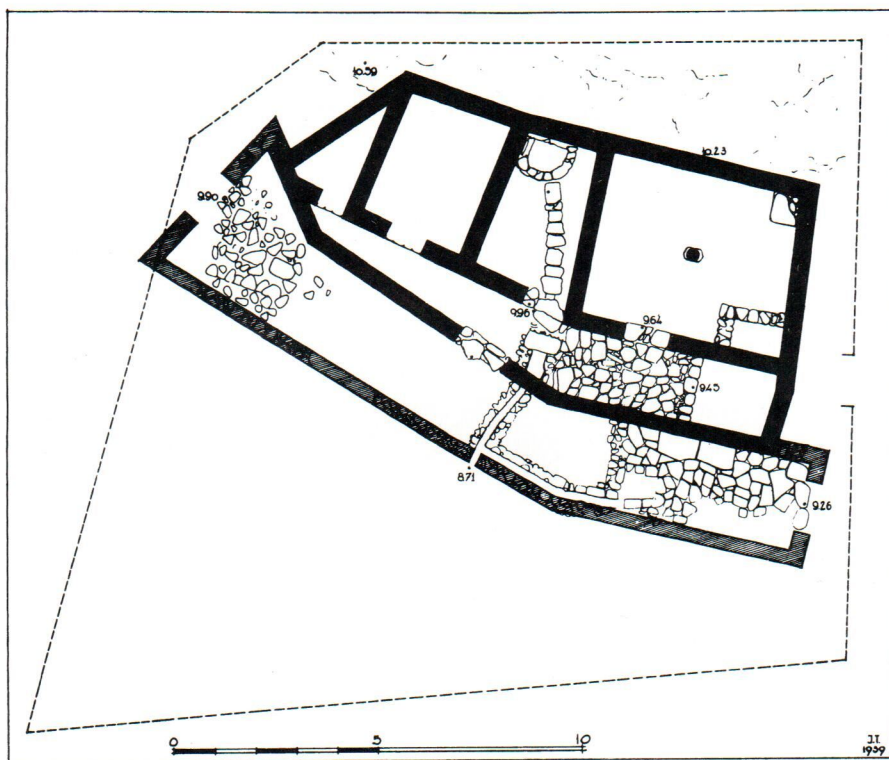
Ένα νέο κτίριο, κατά μια εκδοχή, φαίνεται ότι αντικατέστησε το παλαιό μυκηναϊκό μέγαρο. Ο Φίλιος αποκάλυψε ένα τμήμα του τοίχου του (μήκους 5,50 μ.) και ο Κουρουνιώτης το μελέτησε διεξοδικότερα. Είχε ελλειπτική μορφή και χρονολογείται από τον

Αναπαράσταση του Μεγάρου στα Γεωμετρικά χρόνια (Ι. Τραυλός).

τρόπο οικοδομής σε περίοδο μεταγενέστερη της Μυκηναϊκής. Ανήκε προφανώς στην τοιχοδομία ενός ναού με ελλειψοειδές σχήμα, που προσαρμοζόταν με επιτυχία στο τεχνητό επίπεδο. Το ελλειψοειδές αυτό κτίσμα πρέπει να αντικατέστησε το μυκηναϊκό μέγαρο και τα προκτίσματά του και το δάπεδό του βρίσκονται στο επίπεδο των κιόνων του Πεισιστράτειου οικοδομήματος. Το κτίριο αυτό δεν διατηρήθηκε επί πολύ χρονικό διάστημα και αντικαταστάθηκε κατά την Αρχαϊκή Περίοδο. Κατά τον Ι. Τραυλό δεν πρόκειται για νέο κτήριο, αλλά για το νέο γεωμετρικό ανάλημμα του ανδρήρου στο παλαιό μυκηναϊκό μέγαρο, που διατηρήθηκε και κατά την εποχή αυτή^{21α}.

Στην Υστέρα Γεωμετρική περίοδο ανήκει επίσης ένα κτίριο που ανακαλύφθηκε από τον Κουρουνιώτη²², έξω από το ιερό της Δήμητρας, προς Ν. του περιβόλου του 5ου αι. Αποτελείται από τρία γειτ-

Η Ιερά Οικία στα μέσα του 8ου π.Χ. αι. (Σχέδ. Ι. Τραυλού).

νιάζοντα δωμάτια που ανοίγουν σε ένα μακρύ διάδρομο κατά μήκος της κατασκευής και μια τριγωνική περιοχή πίσω από το νότιο δωμάτιο. Πέρα από το διάδρομο απλώνεται μια πλακόστρωτη αυλή. Ο Κουρουνιώτης αποκάλεσε το κτήριο, από τα ευρήματα, Ιερά Οικία.

Το κτήριο αυτό καταστράφηκε κατά το 7ο π.Χ. αι., αλλά στις αρχές του 8ου αι. φαίνεται πως κτίστηκε μπροστά από τον τοίχο της αυλής του ένα δωμάτιο με βωμό, που θεωρείται από τον Κουρουνιώτη αρχαϊκός ναός. Μέσα στο δωμάτιο και γύρω από αυτό βρέθηκαν σωροί μελανόμορφης κεραμικής και ειδωλίων, που αποδεικνύουν τη συνέχιση των τελετουργιών και κατά την Αρχαϊκή Περίοδο. Το 1952 ανακαλύφθηκε μια κατασκευή όμοια με την Ιερά Οικία κατά την ΒΑ. γωνία της θεμελίωσης της στοάς του Φίλωνος, που χρησιμοποιήθηκε από την Υστέρα Μυκηναϊκή ως το τέλος της Γεωμετρικής περιόδου.

Οι κυριότερες μαρτυρίες αυτής της περιόδου προέρχονται από το εκτεταμένο γεωμετρικό νεκροταφείο που επισημάνθηκε από τον Φίλιο στη νότια πλευρά του λόφου και ερευνήθηκε συστηματικά από τον Σκιά²³. Ο Σκιάς απέδειξε ότι τόσο η καύση, όσο και η ταφή των νεκρών είναι συνήθειες κατά τη Γεωμετρική περίοδο. Πάνω από τους τάφους συσσωρεύουν χώμα και μικρές πέτρες. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι οι άνθρωποι της Γεωμετρικής εποχής συμπεριφέρονταν με περισσότερο σεβασμό στα οστά των προγενέστερων νεκρών και η μεταχείριση αυτή των οστών είναι φανερή και στην Ελευσίνα. Αξιοσημείωτη επίσης είναι η κατασκευή ενός τοίχου που περιέβαλε τον τάφο, δημιουργώντας ένα ηρώο που θεωρούσαν ότι έκλεινε τις σορούς των ηρώων που έλαβαν μέρος με την υποκίνηση του Πολυνείκη στην εκστρατεία κατά των Θηβών. Το ηρώο αυτό είδε και ο Πausanias.

Ο 8ος π.Χ. αι.²⁴ έχει ιδιαίτερη σημασία για το Ελευσινιακό ιερό, γιατί στα μέσα του αιώνα αυτού θα πρέπει να τοποθετηθεί η επίσημη καθιέρωση της λατρείας της Δήμητρας και ο πανελλήνιος χαρακτήρας των Ελευσινίων Μυστηρίων. Το Μυκηναϊκό μέγαρο αφιερώνεται εξ ολοκλήρου στη θεά, ενώ η οικογένεια των Ευμολπιδών εγκαθίσταται στα προσκτίσματα της «Ιεράς Οικίας», που κτίστηκε στα μέσα του 8ου π.Χ. αι., περίπου 100 μ. προς Ν. και κλείστηκε σε ισχυρό ορθογωνικό περίβολο. Στα τέλη του 8ου αι. η «Ιερά Οικία» αφιερώνεται στη λατρεία. Ολόκληρος ο χώρος της «Ιεράς Οικίας» χαρακτηρίστηκε ιερός και η σημασία της αποδεικνύεται όχι μόνο από τα ευρήματα (μεγάλα αγγεία διαφόρων σχημάτων γεμάτα με στάχτες από θυσίες), αλλά και από τους βωμούς και τους ναούς που ιδρύθηκαν στη θέση αυτή.

Αρχαϊκή Εποχή (700-500 π.Χ.)

Η πολιτική ιστορία της Ελευσίνας κατά τον 7ο π.Χ. αι. παραμένει άγνωστη. Ίσως να επανέκτησε την ελευθερία της κατά την εποχή που ο Κύλων προσπάθησε να εγκαταστήσει τυραννίδα στην Αθήνα (632 π.Χ.). Στους χρόνους του Σόλωνα η Ελευσίνα έχει ήδη καταληφθεί από τους Αθηναίους και ακολουθεί πλέον την τύχη της πόλης των Αθηνών.

Η «Ιερά Οικία» είχε καταστραφεί κατά τον 7ο π.Χ. αι., αλλά η λατρεία εξακολούθησε στη θέση αυτή. Μπροστά στον ανατολικό τοίχο της αυλής της κτίσθηκε, στις αρχές του 6ου π.Χ. αι., ένας αρχαϊκός ναός.

Κατά την πρώιμη Αρχαϊκή Περίοδο^{24α} κτίζεται μνημειώδης ναός που θα μπορούσε να αποκληθεί Σολώνειο Τελεστήριο. Λείψανα του ναού αυτού και του ανδρήρου πάνω στο οποίο είχε κτισθεί μπορούν να ταυτισθούν με ευκολία από τη χαρακτηριστική «λεσβία» οικοδομή τους. Ο Γεωμετρικός αναλημματικός τοίχος επεκτάθηκε, δημιουργώντας ένα ευρύτερο χώρο για το ναό της Δήμητρας και τους βωμούς της Ελευσινιακής λατρείας.

Το Σολώνειο Τελεστήριο (πίν. 3), όπως προέκυψε από τις έρευνες του Φίλιου, του Κουρουνιώτη, του Noack και του I. Τραυλού²⁵ είχε μήκος περίπου 24 μ. και πλάτος 14 μ. και έμοιαζε περισσότερο με τους γνωστούς ελληνικούς ναούς. Η θέση της εισόδου παραμένει αβέβαιη. Εσωτερικά στηρίγματα δεν έχουν προσδιορισθεί ούτε και λεπτομέρειες της εσωτερικής διευθέτησης του κτηρίου. Είναι πάντως βέβαιο πως μέσα στον αρχαϊκό ναό υπήρχε άδυτο, όπου φυλάσσονταν τα ιερά σύμβολα της λατρείας της Δήμητρας, μακριά από τα βλέμματα των αμύητων, ώσπου να συμπληρωθεί ο χρόνος της προετοιμασίας των πιστών για να αντικρύσουν την δεδομένη ιερή στιγμή την ουσία της λατρείας.

Στην Αρχαϊκή Περίοδο φαίνεται πως ανήκει ένας βωμός προς Ν. της ανατολικής προέκτασης του αρχαϊκού αναλημματικού τοίχου, καθώς και μια βαθμιδωτή κατασκευή που ανέσκαψε ο Κουρουνιώτης το 1931. Η κατασκευή αυτή ίσως χρησίμευε για να παρακολουθούν οι πιστοί ένα θέαμα ή τελετουργίες της Ελευσινιακής λατρείας.

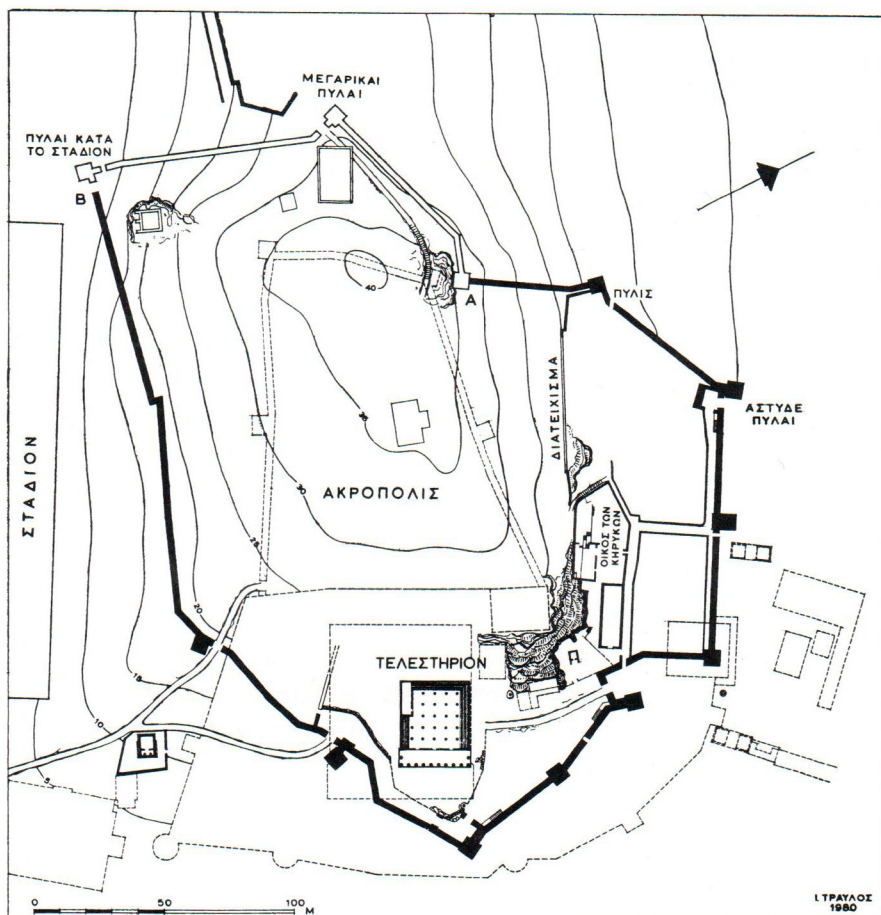
Η εικόνα του αρχαϊκού ιερού είναι αρκετά σαφής. Η πόλη όμως δεν κατέστη δυνατόν να επισημανθεί, αν και αποκαλύφθηκαν μερικοί τάφοι στο δυτικό νεκροταφείο. Το ενδιαφέρον συγκεντρώνεται στις ταφές παιδιών σε πίθους. Το 1954 ο Γ. Μυλωνάς έφερε στο φως ένα μοναδικό παράδειγμα ταφής σε πίθο, που ανήκει στο πρώτο μισό του 7ου π.Χ. αι²⁶. Πρόκειται για ένα μνημειακό αμφορέα, που περιέκλειε τα οστά ενός αγοριού δώδεκα ετών. Ο αμφορέας, που εκτίθεται στο Μουσείο της Ελευσίνας, έχει ύψος 1,42 μ. και καλύπτεται σε όλη του την επιφάνεια με μελανόμορφη διακόσμηση. Στο λαιμό εικονίζεται η τύφλωση του Κύκλωπα Πολύφημου από τον

Οδυσσέα και τους συντρόφους του. Ένα λιοντάρι που επιτίθεται σε ένα κάπρο εικονίζεται στον ώμο του αγγείου, ενώ στο σώμα του ξετυλίγεται η ιστορία της Μέδουσας, Γοργόνια, η Αθηνά και ο Περσεύς. Είναι μοναδική η ικανότητα του καλλιτέχνη στην απόδοση των μορφών. Ακόμη πρέπει να σημειωθεί ότι τα Γοργόνια του ελευσινιακού αμφορέα αντιπροσωπεύουν την παλιότερη απεικόνιση των διαμονικών αυτών όντων στην ελληνική τέχνη. Το αγγείο αυτό είναι ένα από τα ωραιότερα παραδείγματα του πρωτο-αττικού ρυθμού και ένα από τα καλύτερα αρχαία αγγεία που πρόσφερε στους ερευνητές η ελληνική γη. Διακοσμήθηκε μεταξύ του 675 και 650 π.Χ. από άγνωστο καλλιτέχνη, που ονομάστηκε εκ των υστέρων «ο ζωγράφος του Πολυφήμου». Η εργασία του ανήκει στο χώρο της μνημειακής τέχνης και επισημαίνει την άνθηση της τέχνης της Αττικής κατά την εποχή αυτή, γιατί δεν υπάρχει αμφισβήτηση ότι πρόκειται για αθηναϊκό έργο.

Ένας μικρότερος αμφορέας, που χρησίμευσε και αυτός για την ταφή ενός παιδιού, είναι επίσης ένα από τα καλύτερα παραδείγματα στο είδος του²⁷. Έχει ύψος 0,53 μ. και ανήκει στο τέλος του 6ου π.Χ. αι., περί το 610, όταν κτίσθηκε το Σολώνειο Τελεστήριο. Ο καλλιτέχνης είναι γνωστός και από άλλα δείγματα της τέχνης του και ονομάστηκε συμβατικά «ο ζωγράφος της Χίμαιρας». Όλη η επιφάνεια του αγγείου είναι διακοσμημένη. Στο λαιμό ένα λιοντάρι και ένας πάνθηρας, στο σώμα σφίγγα και λιοντάρι.

Πεισιστράτεια Περίοδος (550-510 π.Χ.)

Κατά το δεύτερο μισό του 6ου π.Χ. αι. και την αρχή του 5ου οι Αθηναίοι παγείωσαν την κυριαρχία τους στην Ελευσίνα και την ανέδειξαν σε φρούριο αμυντικό, επέκτειναν τα όρια του τείχους, διαμόρφωσαν το Τελεστήριο²⁸, γιατί η φήμη του ήταν πια πανελλήνια, ενώ η τέλεση των μυστηρίων καθιερώθηκε σαν επίσημη αθηναϊκή εορτή και χρησιμοποιήθηκε για την ανύψωση των Αθηναίων και την πολιτική επιβολή τους στους άλλους Έλληνες. Δικαίωμα συμμετοχής είχαν πλέον όχι μόνο κάτοικοι της Αττικής, εφόσον κάποιος μνημένος, και μάλιστα Αθηναίος, θα τους εισήγαγε προς μύηση, αλλά και ένα ευρύτερο κοινό πιστών, που αυξανόταν

Το Ιερό της Δήμητρας και της Κόρης κατά την Πεισιστράτεια Περίοδο
(Σχέδ. Ι. Τραυλού).

παράλληλα με τη δύναμη του Αθηναϊκού Κράτους.

Ήδη στα μέσα του 6ου π.Χ. αι. το Σολώνειο Τελεστήριο δεν επαρκούσε για τις ανάγκες του ιερού. Η νέα διαμόρφωση συνδέθηκε με το όνομα του Πεισίστρατου. Η πολιτική του, που απέβλεπε στην απόλυτη επιβολή των Αθηνών στον Ελληνικό κόσμο, κατέστησε τα Μυστήρια Παναθηναϊκό κτήμα, τα ρύθμισε σύμφωνα με το πολιτικό συμφέρον των Αθηνών και τροποποίησε την παλιά εθιμοτυπία

μεγαλοπρεπέστερα. Μεγάλα έργα πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της αρχής του, έργα που αποδεικνύουν την πολιτική οξυδέρκεια του Αθηναίου ηγέτη, ως προς τη σημασία της αθηναϊκής πλέον αυτής θρησκευτικής εορτής, που συγκέντρωνε όχι μόνο τους συμμάχους των Αθηνών, αλλά και όλους τους Έλληνες, όπως απαιτούσε το πολιτικό συμφέρον της πόλης.

Το Τελεστήριο. Το Σολώνειο Τελεστήριο, κάτω από αυτές τις συνθήκες, αντικαταστάθηκε από ένα μεγαλύτερο και επιβλητικότερο κτήριο. Τα λείψανα του Τελεστηρίου αυτού, που ονομάζεται Πεισιστράτειο, είναι ικανά να επιτρέψουν την αναπαράσταση του ναού, με μεγάλη ακρίβεια (πίν. 4). Ένα νέο αρχιτεκτονικό σχέδιο υπηρετούσε τον κύριο σκοπό του, την μύηση στα μυστήρια. Η μύηση στο λατρευτικό τυπικό των μυστηρίων προσδίδει στο κτίσμα αυτό τη λειτουργικότητα ενός χριστιανικού ναού, μιας εβραϊκής συναγωγής ή ενός μουσουλμανικού τεμένους. Ο αρχαίος ελληνικός ναός, όπως είναι γνωστό, στέγαζε μόνον το άγαλμα της θεότητας. Για τις θρησκευτικές τελετουργίες προοριζόταν ο ελεύθερος χώρος μπροστά από την ανατολική συνήθως πλευρά του. Στο ελευσινιακό Τελεστήριο υπήρχε βεβαίως το άδυτο, αλλά και ο χώρος για τη μυσταγωγία, στην οποία έπαιρναν μέρος οι μνημένοι.

Ο νέος ναός ήταν σχεδόν τετράγωνος (διαστ. 25,30 × 27,10 μ.) (πίν. 4), με προσανατολισμό από Δ. προς Α. και προστώο στην ανατολική πλευρά. Ήταν κτισμένος με καλοδοιλεμένους πωρόλιθους. Ο νότιος τοίχος σώζεται σε όλο του το μήκος, η ανατολική πλευρά είχε προστώο, όπως αναφέρθηκε πριν, η βόρεια πλευρά βρίσκεται κάτω από το Τελεστήριο του 5ου π.Χ. αι., ενώ τίποτα δεν σώζεται από την δυτική. Βρέθηκαν επίσης οι θεμελιώσεις των κιόνων που στήριζαν τη στέγη, λείψανα της ευθυντηρίας και τεμάχια από τη στέγη του. Ο Noack²⁹ περιέγραψε την εξαιρετική τεχνική του Πεισιστράτειου Τελεστηρίου στο βιβλίο του Eleusis, επισημαίνοντας την τελειότητα της κατασκευής του κτηρίου.

Το προστώο ήταν προσιτό από τις τρεις πλευρές του, με αντίστοιχες κλίμακες, ενώ το δάπεδο είχε διαμορφωθεί με ανισομεγέθεις πωρόλιθους, σε εκπληκτική αρμογή. Επάνω σ' αυτό δάπεδο υψώνονταν οι κίονες που στήριζαν τη στέγη. Λείψανά τους δεν σώθηκαν, αλλά θα ήταν οπωσδήποτε δωρικού ρυθμού, όπως αποδεικνύουν τα

τεμάχια των μετοπών και η σίμη. Ο αριθμός των κίωνων της πρόσοψης δεν έχει προσδιορισθεί, αν και η λύση των Κουρουνιώτη και Τραυλού, που υποστηρίζουν την δεκάστυλη πρόσοψη, ανταποκρίνεται στα αρχαιολογικά δεδομένα.

Ο θριγκός είναι δωρικού ρυθμού, τα τεμάχια των τριγλύφων και των μετοπών που σώζονται είναι κατασκευασμένα από πωρόλιθο, ενώ για τη σίμη, όπως και τις κεραμίδες της στέγης, χρησιμοποιήθηκε πάριο μάρμαρο. Η σίμη επίσης ήταν διακοσμημένη με γραπτά ανθέμια και άνθη λωτού. Οι καταληκτήριοι καλυπτήρες κέραμοι σχημάτιζαν ανθέμια με ζωηρά χρώματα και οι ακροκέραμοι ήταν ανθεμωτοί. Η γλυπτή και γραπτή διακόσμηση είναι χαρακτηριστική της ευαισθησίας που κυριαρχεί σε θέματα διακόσμησης κατά τον 6ο π.Χ. αι. (πίν. 5).

Τρεις θύρες οδηγούσαν από το προστώο στον ναό. Η στέγη του ακουμπούσε σε κίονες, που ο Φίλιος πρώτος υπολόγισε σε 25 (πέντε σειρές με πέντε κίονες). Σήμερα είναι ορατές μόνον 17 θεμελιώσεις κίωνων. Η γνώμη του Φίλιου έγινε αποδεκτή, αν και ο Τραυλός απέδειξε τελευταία ότι μόνον 22 κίονες χρησιμοποιήθηκαν, γιατί ο βόρειος τοίχος του ανακτόρου δεν καθιστούσε απαραίτητη την ύπαρξη των καταληκτικών κίωνων των τριών πρώτων σειρών. Μια επιγραφή του 408/7 π.Χ., αναφέρεται σε υλικό ενός παλαιότερου ναού και μάλιστα σε 54 σπονδύλους και 16 βάσεις κίωνων ιωνικού ρυθμού. Είναι προφανές ότι πρόκειται για υλικό του Πεισιστράτειου Τελεστηρίου και το γεγονός της ταυτόχρονης χρήσης του ιωνικού στοιχείου σε δωρικό ναό είναι επίσης χαρακτηριστικό της Πεισιστράτειας τεχνοτροπίας, σε σύγχρονα αθηναϊκά κτήρια.

Το Ανάκτορο³⁰. Δεν υπάρχει ένδειξη για οπαίον στη στέγη του Πεισιστράτειου Τελεστηρίου και δεν θα μπορούσε να υπάρχει, γιατί η κεντρική διάταξη των κίωνων αποκλείει μια τέτοια κατασκευή. Ίσως η αίθουσα να φωτιζόταν με παράθυρα, ψηλά στο βόρειο και νότιο τοίχο. Η έλλειψη του οπαίου αποδεικνύει ότι οι αρχιτέκτονες δεν πρόβλεψαν κεντρική θέση για το ανάκτορο, που ο Τραυλός έδειξε ότι κατείχε τη ΝΔ. γωνία της αίθουσας. Σ' αυτήν τη γωνία προβάλλει ο βράχος, 0,32 μ. επάνω από το δάπεδο του Περίκλειου Τελεστηρίου. Συμβόλιζε ίσως ο βράχος αυτός τη θεότητα. Ο Τραυλός απέδειξε επίσης ότι το ανάκτορο είχε εσωτ. διαστάσεις

12,50 × 3 μ. και ότι η θέση του προϋποθέτει το ανάκτορο του προηγούμενου κτηρίου. Πιθανόν οι διαστάσεις του να γεννούν απορία και να μη συμβαδίζουν με το νόημα που συνήθως αποδίδεται στην ονομασία του. Στην περίπτωση όμως αυτή πρόκειται για ένα ιερό βήμα, το οποίο δεν επισκέπτονταν οι πιστοί. Είναι ο χώρος που μένει μακριά από τα βλέμματα και των μυημένων ακόμη και που φυλάσσει κειμήλια και σκεύη λατρείας αποκλειστικά. Άλλωστε η θέση του συμπίπτει με τη θέση του μυκηναϊκού μέγαρου, όπου παρέμεινε η θεά για ένα διάστημα, όπως αναφέρει η παράδοση. Ο όρος ανάκτορο χρησιμοποιήθηκε για το τμήμα αυτό του Τελεστηρίου, γιατί ο πρώτος ναός της θεάς, που κτίσθηκε μάλιστα κατ' εντολή της από τους Ελευσίνιους, όπως μαρτυρεί η παράδοση πάντοτε, ήταν και η κατοικία της. Είναι λογικό λοιπόν να κληθεί ανάκτορο η κατοικία της θεάς και να διατηρηθεί η παράδοση της κατοικίας της θεότητας στο χώρο της λατρείας της. Ακόμη και όταν στο αρχικό μυκηναϊκό κτίσμα προστέθηκαν και άλλες κατασκευές, ο όρος «μέγαρον» αποδιδόταν μόνο στο κτίσμα που φιλοξένησε τη θεά κατά τη διάρκεια της παραμονής της στην Ελευσίνα. Αυτός ο χώρος καθαγιασθηκε με την παρουσία της και ενώ χρησίμευε σαν το άδυτο της λατρείας, έφερε συγχρόνως και το όνομα της κατοικίας, της παρουσίας της θεάς ανάμεσα στους θνητούς.

Στους μετέπειτα χρόνους το άδυτο του ναού της Ελευσίνας ονομαζόταν άλλοτε μέγαρο και άλλοτε ανάκτορο. Ο όρος μέγαρο αντιστοιχεί στους μυκηναϊκούς χρόνους πιθανότατα, ενώ ο όρος ανάκτορο εισάγεται ίσως κατά τον 5ο π.Χ. αι. Ο νέος όρος πιθανόν να συνδέεται και με την εξέλιξη της αρχαίας τραγωδίας και επισημαίνει το μέγαρο της θεάς, όπου φυλάσσονταν τα ιερά σύμβολα της λατρείας της.

Κατά μήκος του νότιου και του δυτικού τοίχου του ανακτόρου υπήρχαν εννέα πέτρινα σκαλιά και ισάριθμα κατά μήκος του βόρειου τοίχου. Οι μελετητές υποθέτουν ότι σκαλιά θα υπήρχαν και κατά μήκος του ανατολικού τοίχου, δηλαδή στις τρεις πλευρές του κτηρίου. Επάνω στα σκαλιά αυτά, μερικά από τα οποία ήταν σκαλισμένα στο βράχο, οι πιστοί όρθιοι παρακολουθούσαν τις τελετουργίες στο ναό.

Το Πεισιστράτειο Τελεστήριο καταστράφηκε από φωτιά σε τέτοια έκταση, ώστε χρειάσθηκε να αντικατασταθεί από ένα νέο

κτήριο. Η καταστροφή συνδέεται με την εποχή των Περσικών πολέμων. Μετά την μάχη των Θερμοπυλών η περσική στρατιά κατέστρεψε την πόλη των Θεσπιέων, τις Πλαταιές, και στη συνέχεια έφθασε «εις τήν Ἀττικήν καί πᾶσαν αὐτήν πυρπολέεσθαι»³¹. Ὅτι θα είχε απομείνει από την πρώτη αυτή καταστροφή του Ξέρξη, ισοπεδώθηκε από το στρατηγό Μαρδόνιο κατά την εκστρατεία του εναντίον των Μεγάρων. Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι στις Πλαταιές³², ενώ μάχονταν οι Πέρσες με τους Λακεδαιμόνιους κοντά στο άλσος της θεάς Δήμητρας, κανείς δεν μπόρεσε να πλησιάσει ούτε εθεάθη νεκρός στο γερό τόπο. Ἴσως να ήταν το θαύμα της θεάς που τους απώθησε, επειδή έκαψαν το «ἐν Ἐλευσίνι ἀνάκτορον». Επομένως η καταστροφή του Πεισιστράτειου Τελεστήριου τοποθετείται η το 480 π.Χ., όταν ο Ξέρξης κατέλαβε την Αττική, η το 479 π.Χ. όταν ο Μαρδόνιος επιτέθηκε κατά των Μεγάρων.

Χαρακτηριστική είναι η εικόνα της καταστροφής των ιερών και των βωμών των θεών στην τραγωδία Πέρσες του μεγάλου Ελευσίνιου δραματουργού Αισχύλου (515-556 π.Χ.), που, όπως είναι ιστορικά εξακριβωμένο, έλαβε μέρος με τους αδελφούς του στις μάχες κατά των Περσών. Στο χωρίο που παρατίθεται (στ. 809-815) ο νεκρός Δαρείος λέει στην Ἀτοσσα, μητέρα του Ξέρξη:

οἳ (οἱ Πέρσες) γῆν μολόντες Ἑλλάδ' οὐ θεῶν βρέτη
 ἤδοῦντο συλᾶν οὐδέ πιμπράναι νεώς·
 βωμοί δ' αἰστοί, δαιμόνων θ' ἰδρύματα
 πρόρριζα φύρδην εξανέστραπται βάθρων.
 τοιγάρ κακῶς δράσαντες οὐκ ἐλάσσονα
 πάσχουσι, τὰ δὲ μέλλουσι, κοῦδέπω κακῶν
 κρηπὶς ὕπεστιν, ἀλλ' ἔτ' ἐκπιδύεται.

Λίγο αργότερα κτίσθηκε ένα νέο Τελεστήριο. Μια επιγραφή του 422/21 π.Χ. πληροφορεῖ ότι το οικοδομικό υλικό που απέμεινε από την καταστροφή φυλάχθηκε προσεκτικά, για να χρησιμοποιηθεί κατάλληλα. Η ίδια επιγραφή αποκαλεί το Πεισιστράτειο Τελεστήριο αρχαίο ναό, αποδεικνύοντας, πέρα από κάθε αμφιβολία, ότι το Τελεστήριο και ο ναός της Δήμητρας ήταν ένα και το αυτό κτήριο.

Οι βωμοί των θεών. Ο Ευριπίδης στις Ικέτιδες (στ.33) αναφέρει «πρὸς ἀγναῖς ἐσχάrais δυοῖν θεαῖν Κόρης τε καὶ Δήμητρος», τους

δίδυμους δηλαδή βωμούς των θεών, εμπρός από το προστώο του Τελεστηρίου. Αλλά και μια επιγραφή του 446-440 π.Χ. επιβεβαιώνει την ύπαρξη των δύο βωμών. Βεβαίως οι μαρτυρίες αυτές αναφέρονται στο Τελεστήριο, που κτίσθηκε μετά την περσική καταστροφή, αλλά είναι λογικό να καταλήξει ο μελετητής στο συμπέρασμα ότι οι ίδιες κατασκευές θα υπήρχαν και παλαιότερα.

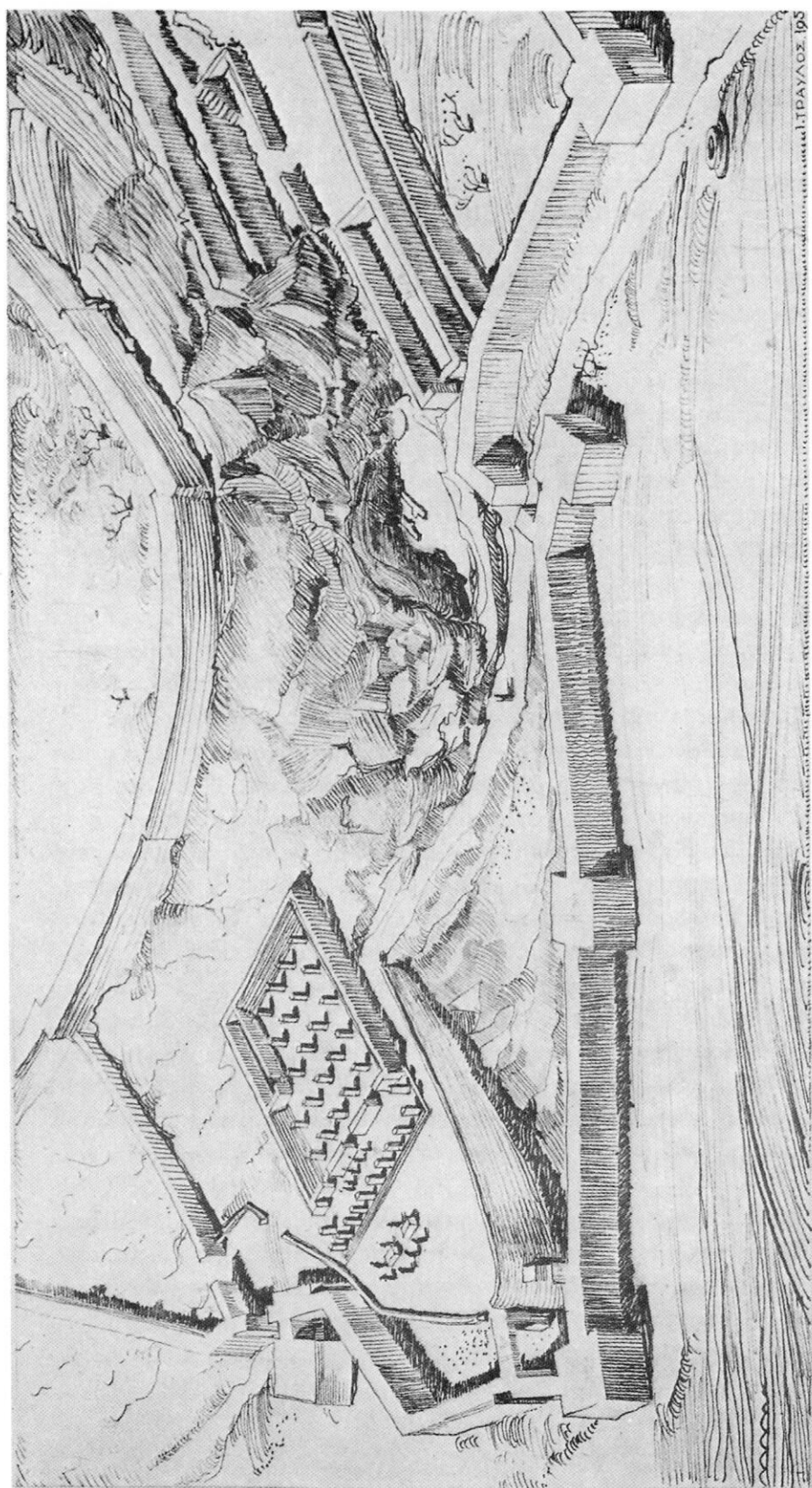
Ο Περίβολος. Κατά την Πεισιστράτεια Περίοδο ένας ισχυρός περίβολος περιέκλειε το ιερό της Δήμητρας, λείψανα του οποίου αποκάλυψε ο Φίλιος, ήδη στην αρχή της έρευνάς του. Ο Κουρουνιώτης έφερε στο φώς ό,τι απέμεινε από τον περίβολο αυτό, που σώζεται κατά το μέγιστο μέρος του και επιτρέπει να επισημανθούν κατασκευαστικές λεπτομέρειες, να χρονολογηθούν τα λείψανα αυτά με ασφάλεια και να διακριθούν από περιβόλους άλλων περιόδων.

Συγχρόνως τότε, επάνω στα ερείπια της Ιεράς Οικίας κτίσθηκε μικρός ναός, από τη στέγη του οποίου προέρχονται μαρμάρινα κεραμίδια και η αρχαϊκή κόρη, η γνωστή σαν φεύγουσα Κόρη, που βρέθηκε κοντά στη νότια πλευρά του περιβόλου.

Τον πεισιστράτειο περίβολο συνιστούσαν τρία μέρη, που περιέκλειαν όχι μόνο το ιερό αλλά και την πόλη της Ελευσίνας.

Οι επιγραφές και οι αρχαιολογικές έρευνες κατέδειξαν ότι η περιοχή Ελευσίνας διαχωριζόταν με σαφήνεια στο ιερό και στην πόλη. Τα ευρήματα δεν προσδιορίζουν τον τρόπο με τον οποίο η περιοχή του ιερού προς Δ. και πέρα από τη νότια πλευρά του Τελεστηρίου διαχωριζόταν από την πόλη, που εκτεινόταν στη νότια πλαγιά του λόφου. Πιθανότατα υπήρχε ένα διατείχισμα στη δυτική πλευρά του, που χώριζε το ιερό από την ακρόπολη και από την πόλη στα ΝΔ. Ισχυροί τοίχοι περιέκλειαν τη νότια και την ανατολική πλευρά του ιερού. Η βόρεια πλευρά είναι πιθανό να φυλασσόταν από μια πρόσθετη περιοχή, που την αποτελούσαν κατοικίες αξιωματούχων και κτίρια που σχετίζονταν με τη διοίκηση του ιερού.

Το **Καλλίχορον φρέαρ**³³ ανακαλύφθηκε το 1892 από τον Φίλιο, στη ΒΑ. γωνία των Μεγάλων Προπυλαίων (πίν. 6). Είναι κτισμένο με το πολυγωνικό οικοδομικό σύστημα. Το άνοιγμα που σώζεται σήμερα είναι 0,88 μ., ενώ η διάμετρος του δακτυλίου στη βάση του, που σχηματίζεται από οκτώ λίθους, είναι περίπου 2,85 μ. Το βάθος

Αναπαράσταση του Ιερού κατά τους Πεισιστράτειους χρόνους (Ι. Τραυλός).

του φθάνει τα 6 μ. Η περιοχή στην οποία βρίσκεται έχει σχήμα ορθογώνιο, που απολήγει προς Β. σε ημικύκλιο. Ένας ωραίος χαμηλός τοίχος, από καλοδουλεμένους παρόλithους το προφύλασσε τον 4ο π.Χ. αι. Τρεις θύρες επέτρεπαν την είσοδο στο φρέαρ, όπου για πρώτη φορά χόρεψαν οι γυναίκες των Ελευσινίων και έψαλαν προς τιμήν της Δήμητρας. Οι αρχιτέκτονες των Μεγάλων Προφυλαίων, αλλά και οι τεχνίτες της Ρωμαϊκής πλατείας, σεβάσθηκαν αυτό το χαρακτηριστικό σημείο της Ελευσινιακής τοπογραφίας. Το φρέαρ χρονολογείται στο πρώτο μισό του 5ου π.Χ.αι., και θεωρείται συγχρονο των κιμώνειων κατασκευών. Μόνον ο τρόπος οικοδομής οδηγεί στο συμπέρασμα αυτό επειδή ευρήματα δεν υπήρξαν. Η συνεχής χρήση έχει εξαφανίσει τις αρχαιολογικές μαρτυρίες, αφήνοντας μόνο την ελευσινιακή πέτρα, τους συνδέσμους σε σχήμα διπλού T και το αίσθημα του χωρισμού Μητέρας και Κόρης από την κατάβαση στον Άδη και το γυρισμό στη ζωή του επάνω κόσμου.

Ο ναός του Πλούτωνος³⁴. Στο βόρειο άκρο της Ιεράς Οδού που οδηγεί στο Τελεστήριο και αμέσως δεξιά, οι μυημένοι μπορούσαν να δουν τη σπηλιά με το ναό του Πλούτωνα, πάνω από τον οποίο προβάλλει η ανατολική άκρη του λόφου της Ελευσίνας. Πιθανότατα θεμελιώθηκε σ' αυτό το σημείο κατά την πεισιστράτεια εποχή, όπως δείχνουν τα αραιά λείψανα κάτω από τα θεμέλια που είναι ορατά σήμερα και που ανήκουν σε ναό μεταγενέστερης εποχής (4ος π.Χ. αι.). Ο πεισιστράτειος ναός ήταν ένα μικρό ιερό εν παραστάσι και μνημονεύεται σε επιγραφή του 329/8 π.Χ. Στο γέμισμα της σπηλιάς βρέθηκε ένα αναθηματικό ανάγλυφο, που αφιερώθηκε από τον Λυσιμαχίδη στο θεό και τη θεά. Παριστάνει τον Πλούτωνα και την Περσεφόνη σε δείπνο. Η Περσεφόνη κρατά δύο δάδες και στεφανώνει τη Δήμητρα. Ίσως να πρόκειται για τη συμφιλίωση του Πλούτωνα και της Δήμητρας. Τόσο η επιγραφή, όσο και το ανάγλυφο ανήκουν στον 4ο π.Χ. αι. Αλλά δεν υπάρχει μαρτυρία ότι ο Πλούτων αντικατέστησε άλλη θεότητα στο χώρο αυτό, που άλλωστε προσφέρεται για τη λατρεία των θεών του κάτω κόσμου, επειδή η σπηλιά θυμίζει στον επισκέπτη τις πύλες του Άδη.

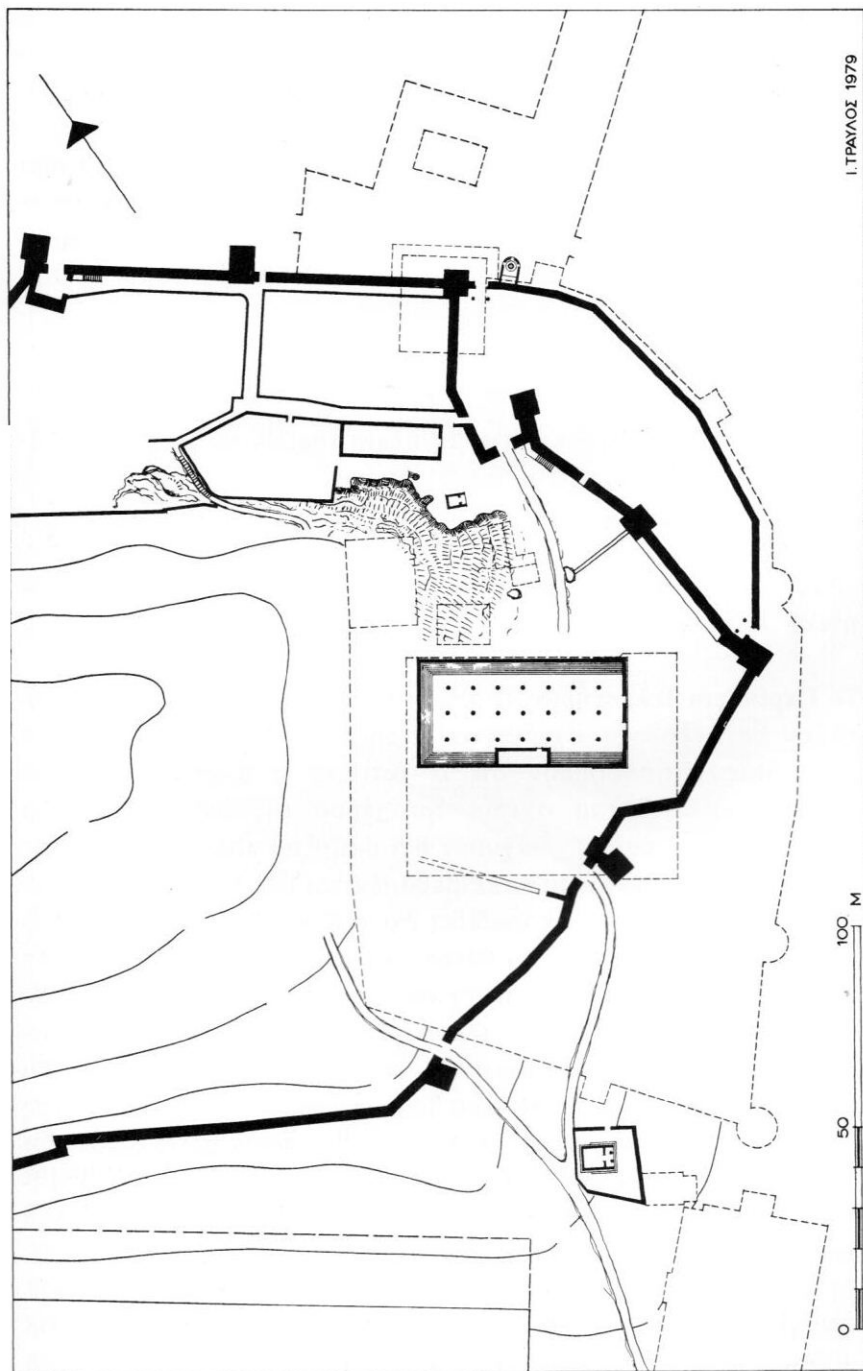
Κλασική Εποχή

Κιμώνεια και Περίκλεια Περίοδος (480-404 π.Χ. περίπου)

Ο θρίαμβος της ναυμαχίας της Σαλαμίνας και η νίκη εναντίον των βαρβάρων, βρήκε τα ιερά των Ελλήνων σε ερείπια. Οι Πέρσες έκαψαν, γκρέμισαν, κατέστρεψαν τα ιερά των θεών και τις κατοικίες των ανθρώπων. Η φωτιά είχε καταστρέψει και το τέμενος της Δήμητρας στην Ελευσίνα, στο πέρασμα της στρατιάς του Μαρδόνιου προς τα Μέγαρα. Αλλά αν οι Αθηναίοι ορκίσθηκαν να μη ξανακτίσουν τα κατεστραμμένα ιερά, σαν ανάμνηση της βαρβαρότητας, οι Ελευσίνιοι δεν μπορούσαν να μην αποκαταστήσουν την ίδια την κατοικία της θεότητας, τον τόπο που είχε συνδεθεί με την παρουσία της.

Ο Κίμων, γιός του Μιλτιάδη, που διέθεσε την προσωπική του περιουσία στο δημόσιο, ήταν πιθανότατα το πρόσωπο που διέθεσε και τα χρήματα για την ανοικοδόμηση του Ελευσινιακού ιερού, στα χρόνια μεταξύ του 479 π.Χ. μετά την νίκη των Πλαταιών και του 461 π.Χ. όταν οστρακίσθηκε.

Το Κιμώνειο Τελεστήριο. Το νέο Τελεστήριο³⁵ θα πρέπει να ήταν μεγαλοπρεπέστερο από το πεισιστράτειο ιερό, που καταστράφηκε από τους Πέρσες. Οι γνώσεις μας όμως γι' αυτό το κτήριο είναι λίγες, γιατί προέρχονται μόνον από αρχιτεκτονικά λειψανα, εφ' όσον οι αρχιτέκτονες του Κίμωνα αποφάσισαν να χρησιμοποιήσουν ό,τι απόμεινε από το παλιό κτήριο, όπως τη θεμελίωση του βόρειου και νότιου εξωτερικού τοίχου, καθώς και του προστώου. Έτσι διατηρήθηκε το πλάτος του παλαιού ναού, αλλά το μήκος επεκτάθηκε προς Δ., περίπου 17,5 μ. Η επέκταση αυτή υπαγορεύθηκε από τη θέση του ανακτόρου. Στο αποκατεστημένο σχέδιο του ναού φαίνεται πως το ανάκτορο κατέλαβε μία συμμετρική θέση σε σχέση με τη νέα κατασκευή, που σχεδιάστηκε κατά τέτοιο τρόπο ώστε να περικλείσει τον ιερό αυτό χώρο. Το προστώο περιλήφθηκε στην αίθουσα του Τελεστηρίου, ενώ οι εσωτερικές κιονοστοιχίες διαμορφώθηκαν σε τρεις σειρές, με επτά κίονες η καθεμιά. Η νέα διαμόρφωση και πάλι δεν επέτρεπε την ύπαρξη οπαίου, εφ' όσον ο τέταρτος κίονας της δεύτερης σειράς βρίσκεται ακριβώς στη μέση του ναού.

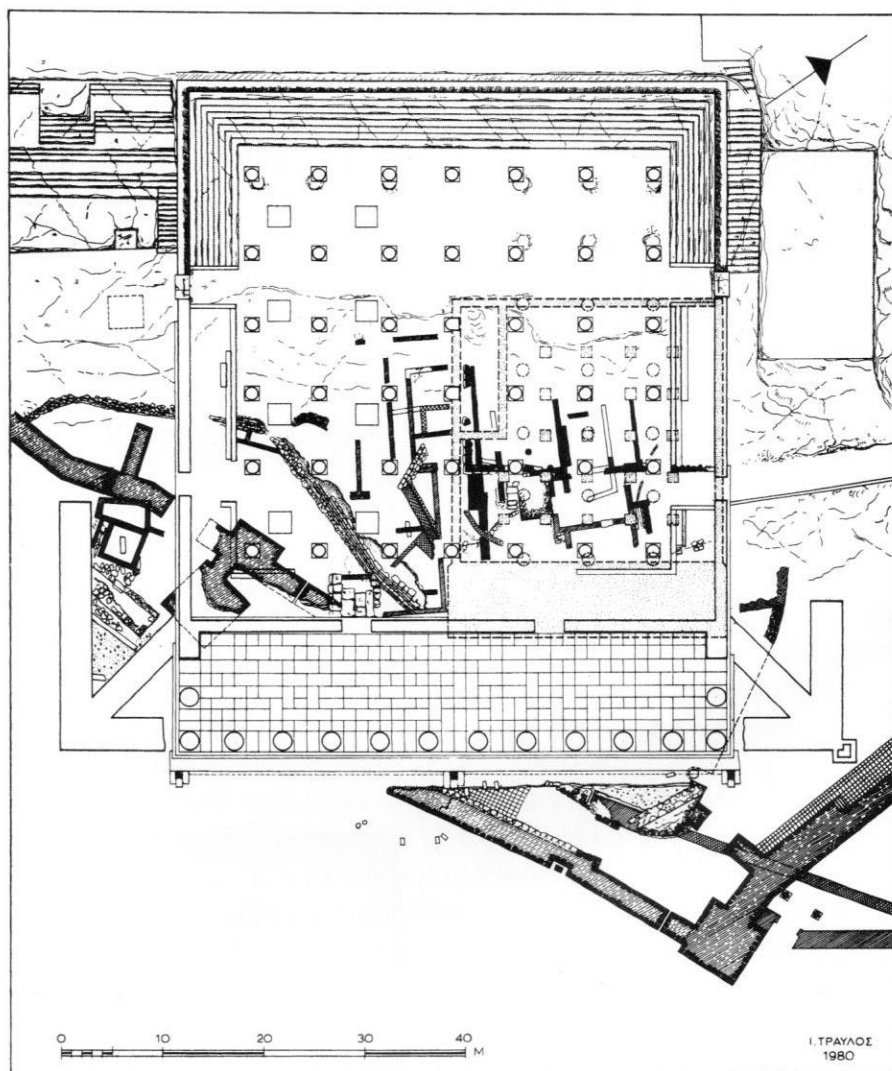
Το Ιερό της Δήμητρας και της Κόρης κατά την Κιμώνεια Περίοδο
(Σχέδ. Ι. Τραυλού).

Κατά μήκος των εξωτερικών τοίχων του ναού - βόρειο, νότιο, δυτικό - υπήρχαν κλίμακες, που διακόπτονταν στο σημείο που βρισκόταν το ανάκτορο. Είναι πιθανό ότι υπήρχαν δυό ανοίγματα στην ανατολική πλευρά, που αντιστοιχούσαν στις θύρες του πεισι-στράτειου κτηρίου. Δεν είναι φανερό η πρόβλεψη για προστώο και είναι αβέβαιο αν θα υπήρχε μία τέτοια προοπτική για μελλοντική προσθήκη. Ούτε πάλι είναι γνωστό πόσο προχώρησε το κτήριο που εγκαταλείφθηκε πιθανόν το 461 π.Χ. με τον οστρακισμό του Κίμωνα.

*
* *

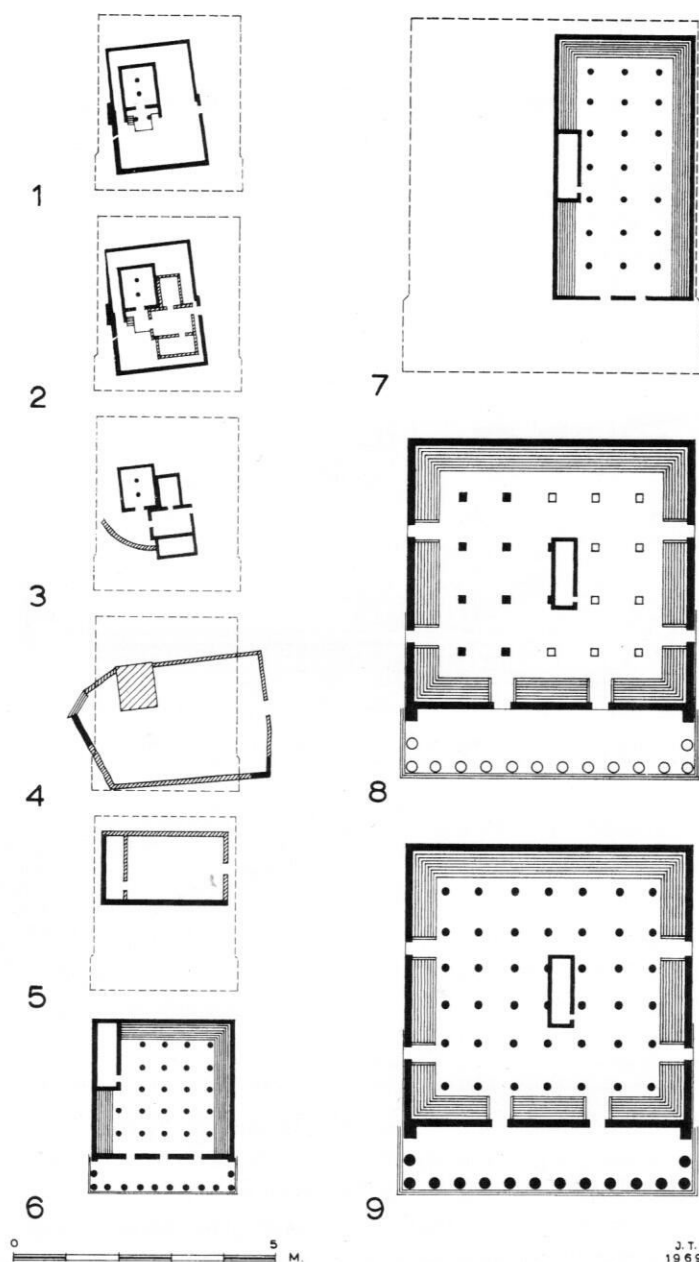
Η συμβολή του Περικλή στο μεγαλείο της Ελευσίνας ήταν ανάλογη με την οικοδομική του δραστηριότητα στην Ακρόπολη των Αθηνών. Η πνευματική προβολή της πόλης της Παλλάδας δεν περιορίστηκε μόνον στον Παρθενώνα, αλλά και σε άλλα ιερά, που συνέβαλαν και αυτά στην αύξηση της επιβολής των Αθηνών στον ελληνικό κόσμο.

Το Περικλείο Τελεστήριο. Το κτήριο του Κίμωνα δεν ικανοποιούσε πλέον τα φιλόδοξα σχέδια του Περικλή. Ο Βιτρούβιος και ο Στράβων μας πληροφορούν ότι ο Ικτίνος, ο αρχιτέκτονας του Παρθενώνα, ανέλαβε τα σχέδια του ιερού της Δήμητρας³⁶. Τα λείψανα του ιερού πάντως δείχνουν ότι υπήρξαν πολλές φάσεις της ανέγερσης και το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από τις φιλολογικές πηγές. Ο Πλούταρχος παραδίδει ότι ο Κόροιβος άρχισε να κτίζει το Τελεστήριο και μετά το θάνατό του ο Μεταγένης ο Ξυπέτιος και ο Ξενοκλής ο Χολαργεύς συνέχισαν το έργο³⁷. Η συμμετοχή του Κοροίβου ως αρχιτέκτονα του ιερού μνημονεύεται σε μια Ελευσινιακή επιγραφή, που χρονολογείται μεταξύ 446 και 440 π.Χ. Το πιθανότερο είναι ότι το σχέδιο του Τελεστηρίου συνέταξε ο Ικτίνος και με βάση το σχέδιο αυτό εργάστηκαν οι τρεις μεταγενέστεροι αρχιτέκτονες. Είναι επίσης πιθανό το αρχικό σχέδιο να τροποποιήθηκε από το ίδιο τον Ικτίνο είτε γιατί απέβλεψε σε μια λιγότερο δαπανηρή οικοδομή είτε γιατί συνάντησε δυσχέρειες στην κατασκευή, είτε γιατί μεσολάβησε ο θάνατος του Περικλή. Ο Πλούταρχος αναφέρει σαφώς τα στάδια της οικοδόμησης του Ικτίνειου Τελεστηρίου, που διατήρησε το μήκος του κιμώνειου κτηρίου, αλλά

Σχέδιο της περιοχής του Τελεστηρίου (Ι. Τραυλός).

διπλασίασε σχεδόν το πλάτος με προέκταση προς Ν. Φαίνεται επίσης πως εισήγαγε το οπαίο στη μέση της κατασκευής. Περίορισε τα εσωτερικά στηρίγματα της σε τέσσερις σειρές κίωνων με πέντε κίονες η καθεμιά. Η κατασκευή των κίωνων είναι εξαιρετική και η χρήση του πωρόλιθου αντί του ελευσινιακού λίθου διαφοροποιεί το ικτίνειο από το κιμώνειο ιερό.

Το Μυκηναϊκό Μέγαρο και η εξέλιξη των Τελεστηρίων κατά τους ιστορικούς χρόνους. 1. Δεύτερο μισό του 15ου π.Χ. αι. 2. Αρχή 13ου π.Χ. αι. 3. Τέλος 9ου π.Χ. αι. 4. Μέσα 8ου π.Χ. αι. 5. Σολώνειο Τελεστήριο. 6. Πεισιστράτειο. 7. Κιμώνειο. 8. Περικλείο. 9. Περικλείο-Ρωμαϊκό (Σχέδ. Ι. Τραυλού).

Σύμφωνα με το σχέδιο, αποτελείται από ένα τετράγωνο ναό η αίθουσα, διαστ. 51,5 μ. × 49,45 μ. Γύρω από τις τέσσερις πλευρές του υπήρχαν οκτώ βαθμίδες και ακόμη έξι θύρες, δύο σε κάθε πλευρά, εκτός της δυτικής. Ένα ερώτημα το οποίο τίθεται είναι αν το οικοδόμημα του Ικτίνου προέβλεπε προστώο. Ο Noack υποστήριξε ότι όχι μόνον υπήρχε αυτή η πρόβλεψη, αλλά ακόμη είχε χαραχθεί και πτερόν, κιονοστοιχία δηλ. που θα περιέβαλλε το κτήριο.

Ο Κουρουνιώτης και ο Τραυλός³⁸ απέδειξαν ότι η θεωρία του Noack δεν ανταποκρίνεται στα πράγματα και το μόνο που μπορεί να διατηρηθεί από την αναπαράσταση που προτείνει είναι ο σχεδόν τετράγωνος ναός και η αραιή τοποθέτηση των κιόνων σ' αυτόν (πίν. 7α-β).

Οι νέοι αρχιτέκτονες που αναφέρονται από τον Πλούταρχο προσπάθησαν να υιοθετήσουν την εργασία που είχε ήδη εκτελεσθεί. Ουσιαστικά όμως διπλασίασαν το Κιμώνειο Τελεστήριο. Επρόκειτο για μία μεγάλη τετράγωνη αίθουσα, εσωτ. διαστ. 51,20 μ. μήκος × 51,55 μ. πλάτος. Κατά τη Ρωμαϊκή Εποχή, όταν επισκευάσθηκε το κτήριο, το μήκος του αυξήθηκε κατά 2,15 μ., έτσι ώστε τα λείψανα της αίθουσας που βλέπουμε σήμερα να φθάνουν τα 53,70 μ. Η στέγη στηριζόταν σε 42 κίονες, έξι σειρές με επτά κίονες η καθεμία. Η διάταξη των κιόνων επέτρεψε την ύπαρξη του οπαίου, που ο αρχιτέκτων Ξενοκλής τοποθέτησε στην κορυφή του κτιρίου³⁹. Με τη δεύτερη σειρά των κιόνων, επιτεύχθηκε το απαραίτητο ύψος για την αίθουσα του Τελεστηρίου. Το οπαίο βρισκόταν στο ύψος του κέντρου της αίθουσας. Οι μελετητές της Ελευσίνας δεν συμφωνούν ως προς το σχήμα και οι γνώμες είναι υποθετικές, επειδή βεβαίως δεν υπάρχουν τεκμήρια αρχαιολογικά για να στηρίζουν μία περισσότερο εύλογη θεωρία.

Το Τελεστήριο περιείχε το ανάκτορο, που βρισκόταν στη μέση του κτηρίου, κάτω από το οπαίο. Λείψανα του χώρου αυτού επισημαίνονται ανάμεσα στους κεντρικούς κίονες και επιτρέπουν την υπόθεση ενός παραλληλόγραμμου σχήματος 14,20 × 5,60 μ. Έξω από το χώρο αυτό, στη ΒΑ. γωνία του, διακρίνεται το θεμέλιο μιας κόγχης που περιείχε το θρόνο του Ιεροφάντη. Μια πλευρά του θρόνου αυτού, από μαρμάρινη πλάκα, φέρει την επιγραφή «*Ιεροφάντης*». Βέβαια η επιγραφή και η κόγχη χρονολογούνται στη Ρωμαϊκή εποχή, αλλά κάτω από τα Ρωμαϊκά λείψανα σώζονται δύο σωρόλι-

θοι, που από το σχήμα των συνδέσμων τους τοποθετούνται στην εποχή του Περίκλειου Τελεστηρίου.

Κατά μήκος των τοίχων και των τεσσάρων πλευρών υπήρχαν βαθμίδες, αρκετά πλατειές για να χρησιμεύουν και σαν καθίσματα. Οι πωρόλιθοι που τις αποτελούν έχουν χαθεί στην πλειονότητά τους, σώζονται όμως οι βαθμίδες που λαξεύθηκαν στο βράχο, στη δυτική πλευρά, και αποτελούν ένα εύλογο στοιχείο του Τελεστηρίου σήμερα. Η κατασκευή του κτηρίου είναι εξαιρετική. Οι εξωτερικοί μονοκόμματοι τοίχοι από τη γκρίζα ελευσινιακή πέτρα, του προσδίδουν επιβλητική και αυστηρή εμφάνιση συγχρόνως, εμπνέοντας το σεβασμό και το φόβο στους προσκυνητές του ιερού.

Στο Περίκλειο Τελεστήριο δεν υπήρχε προστώο. Μπροστά από την ανατολική πρόσοψη υπήρχε η ανατολική αυλή του ναού και οι δύο βωμοί των ελευσινίων θεοτήτων, πολύ κοντά ο ένας στον άλλον.

Η κατασκευή του Περίκλειου Τελεστηρίου, κατά τη γνώμη του Γεωργίου Μυλωνά⁴⁰, πρέπει να είναι σύγχρονη με τα μεγάλα μνημεία των Αθηνών και τούτο γιατί το ιερό της θεάς συνέβαλε στη δόξα της αρχαίας πόλης της Παλλάδας. Η λατρεία της Δήμητρας, όπως αναφέρει, συντελούσε στην ενότητα των Ελλήνων κάτω από την ηγεμονία των Αθηνών, που επεκτεινόταν όχι μόνον σε στρατηγικής σημασίας έργα, αλλά και σε πνευματικές εκδηλώσεις με αιώνια αξία.

Ο Περίκλειος περίβολος. Η αυλή του Τελεστηρίου κατά την Περίκλεια εποχή επεκτάθηκε προς Α. και Ν., με αποτέλεσμα να κτισθεί ένα νέος περίβολος, πέρα από τον Πεισιστράτειο. Το κατώτερο τμήμα του τείχους είναι κτισμένο με ορθογώνιους ελευσινιακούς λίθους, τοποθετημένους κατά το ισοδομικό σύστημα. Επάνω σ' αυτήν την κατασκευή η ανωδομή υψώνεται με πωρόλιθους εξαιρετικής εργασίας. Και οι πωρόλιθοι είναι κτισμένοι κατά το ισοδομικό σύστημα. Ο περίβολος εντυπωσιάζει με την τελειότητα της εργασίας και την αίσθηση της δύναμης και της στερεότητας της κατασκευής.

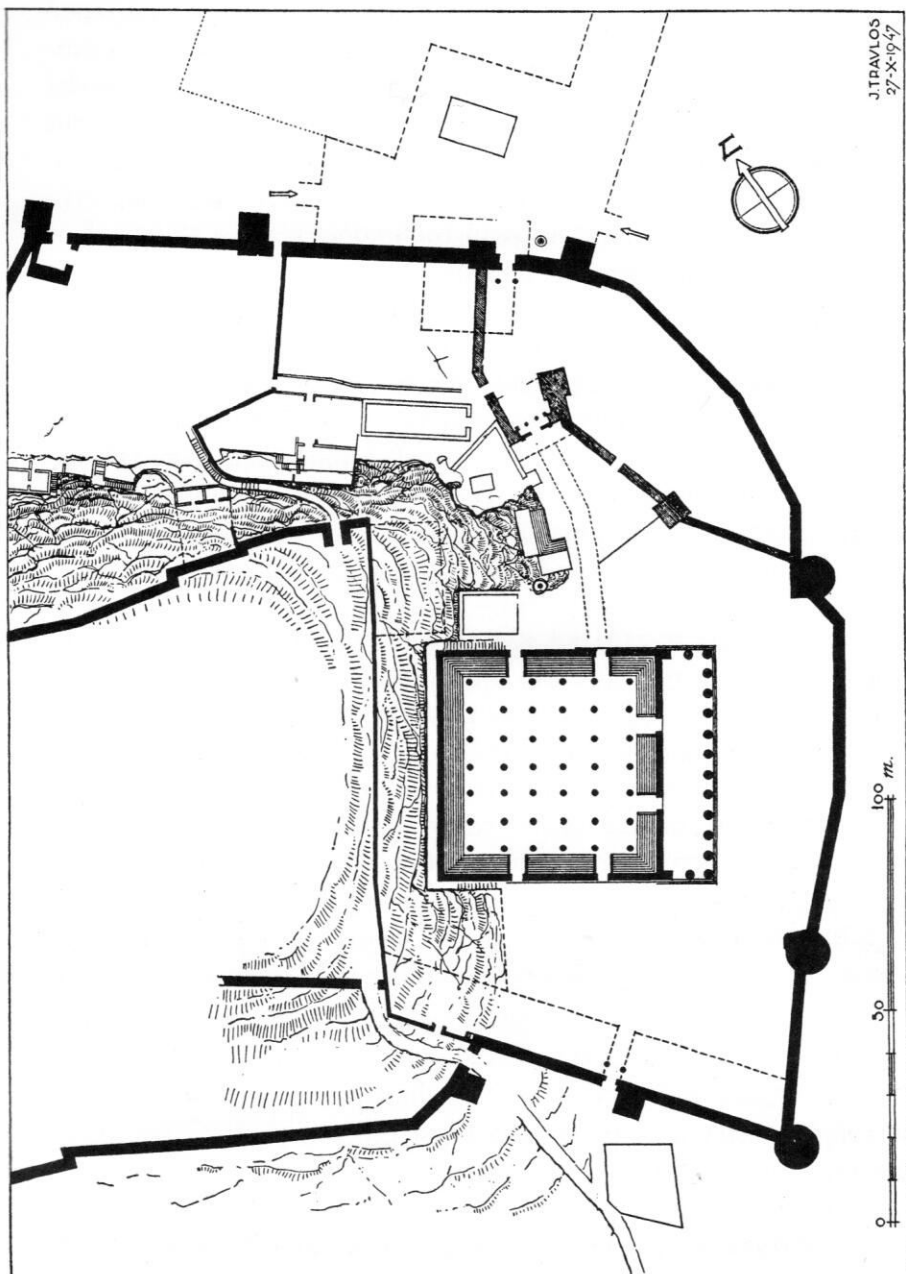
Η ΝΑ. πλευρά του περιβόλου σώζεται καθ' όλο της το μήκος και χρησιμεύει και σαν ανάλημμα της ανατολικής αυλής του Τελεστηρίου, που οι διαστάσεις του έφθασαν πλέον τα 40 μ. μήκος.

Το πλάτος του περιβόλου φθάνει τα 4 μ., ενώ η διάμετρος των ακραίων πύργων του τα 9 και 10μ. Στα ΝΑ. η περιοχή του ιερού κλείνεται με ένα τμήμα, που συμπλήρωνε την Πεισιστράτεια κατασκευή. Στην Ν. πλευρά το ιερού, ο Περίκλειος περίβολος ακολουθεί δυτική κατεύθυνση και σε απόσταση 45 μ. σχηματίζει το νότιο περίκλειο πυλώνα, που φυλασσόταν από ένα τετράγωνο πύργο. Ολόκληρη η ΝΔ. πλευρά του Περίκλειου περιβόλου κατεδαφίστηκε τον 4ο π.Χ. αι., αλλά η κατεύθυνσή του μπορεί εύκολα να προσδιορισθεί από τις λαξεύσεις του βράχου. Ένα εσωτερικό πρόπυλο με δυο κίονες υπάρχει αμέσως μετά τον πυλώνα. Σώζονται οι θεμελιώσεις των κίωνων, σε ύψος 0,90μ. και ίσως ένα τμήμα του πεισιστράτειου τοίχου χρησίμευε σαν θεμελίωση του δυτικού κίονα. Και αυτό το ΝΔ. τμήμα του περιβόλου χρησίμευε σαν ανάλημμα της νότιας αυλής του Τελεστηρίου, που είχε επεκταθεί προς ΝΔ., λόγω της κατασκευής της νότιας γωνίας του Τελεστηρίου, πέρα από το άνδρω που συγκρατούσε ο Πεισιστράτειος περίβολος.

Οι σιροί. Στην ανατολική πλευρά τού περίκλειου τείχους κατασκευάσθηκε ένα κτήριο, από το οποίο σώζονται τετράγωνοι πεσσοί σε τρεις σειρές (πίν. 8α). Οι πέντε της βόρειας σειράς διατηρούνται σε ύψος 6,50 μ. περίπου επάνω από το στυλοβάτη. Από τους τέσσερις πεσσούς της μεσαίας σειράς σώζονται μόνον οι θεμελιώσεις, ενώ οι τρεις της νότιας σειράς υψώνονται σε ύψος τριών δόμων. Ο Noack αναγνώρισε στο κτήριο αυτό τις αποθήκες, όπου φυλάσσονταν οι απαρχές. Επίσης απέδειξε ότι η στέγη των σιρών σχημάτιζε την επέκταση της αυλής του ναού και επομένως ότι το κτήριο ήταν υπόγειο. Ο Τραυλός αποκάλυψε την είσοδό του και το κατώφλι στη θέση του.

Ο τέταρτος αιώνας και η Ελληνιστική Εποχή (400-146 π.Χ. περίπου)

Οι πρώτες δεκαετίες του 4ου π.Χ. αι. χαρακτηρίζονται από τα επακόλουθα των δεινών του Πελοποννησιακού πολέμου και την κατάλυση της Δημοκρατίας από τους Τριάκοντα Τυράννους. Ακόμη

Το Ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στο τέλος του 4ου π.Χ. αι. (Σχέδ. Ι. Τραυλού).

και κατά τα τελευταία χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου οι στρατιωτικές μονάδες που ήταν εγκατεστημένες στην Ελευσίνα δεν κατόρθωσαν να ανακόψουν την απευθείας, από το Θριάσιο πεδίο, επικοινωνία των Πελοποννησίων με τη φρουρά τους στη Δεκέλεια. Μόνο μετά το πέρας του πολέμου (404 π.Χ.), η Ελευσίνα έγινε άξιο λόγου κέντρο στρατιωτικών επιχειρήσεων, όταν οι Τριάκοντα Τύραννοι, μετά την ήττα τους από τον Θρασύβουλο, αποσύρθηκαν στην Ελευσίνα για να αντισταθούν στα τείχη της. Μετά τα γεγονότα αυτά η Ελευσίνα ταύτισε την τύχη της με την πολιτική, την πνευματική και την καλλιτεχνική τύχη των Αθηνών.

Την οικοδομική δραστηριότητα του 4ου αι. μαρτυρούν τα αρχαιολογικά ευρήματα και οι επιγραφές. Αποκεικνύεται ότι η νότια αυλή του Τελεστηρίου επεκτάθηκε, ότι ένας νέος περίβολος κτίστηκε γύρω από τη νότια πλευρά του ιερού, ο λεγόμενος Λυκούργειος περίβολος (360-350 π.Χ.) (πίν. 8β), ότι μια στοά, γνωστή με το όνομα Στοά του Φίλωνος, σχεδιάστηκε για να οικοδομηθεί εμπρός από το Περίκλειο Τελεστήριο.

Από τις επιγραφές της εποχής αυτής, που η μια χρονολογείται το 352/1 π.Χ.⁴¹, και η δεύτερη το 356/5 π.Χ.⁴², συνάγεται ότι στη θέση της Φιλωνείου στοάς υπήρχε μια εξέδρα που δεν θα ήταν δυνατόν να ικανοποιήσει τη φιλοδοξία των Αθηνών, την εποχή που το παλαιό μεγαλείο της πόλης φάνηκε να αναβιώνει (375-360 π.Χ.). Μια στοά στη θέση της εξέδρας θα προσέδιδε την αρμόζουσα μεγαλοπρέπεια στο ιερό της θεάς και στις τελετουργίες των Μυστηρίων. Οι Αθηναίοι πρέπει να άρχισαν την οικοδόμηση το 360 π.Χ., αλλά το πέρας του έργου τοποθετείται στις ημέρες του Δημητρίου του Φαληρέως (317-307 π.Χ.), από τον αρχιτέκτονα Φίλωνα, από τον οποίο και είναι γνωστή σαν Φιλώνειος Στοά⁴³.

Η Φιλώνειος Στοά. Από τη στοά αυτή σήμερα σώζονται οι θεμελιώσεις και ο στερεοβάτης, μερικοί σπόνδυλοι κιόνων και τεμάχια της ανωδομής. Τα θεμέλια ήταν από πωρόλιθο. Σε μερικούς από τους πωρόλιθους διακρίνονται τα σημεία των τεκτόνων. Ο στερεοβάτης και οι τρεις βαθμίδες της στοάς είναι κατασκευασμένοι από ελευσινιακό λίθο. Για την ανωδομή χρησιμοποιήθηκε πεντελικό μάρμαρο. Οι διαστάσεις του στυλοβάτη φθάνουν τα 54,5 μ. μήκος και τα 11,35 μ. πλάτος. Η Φιλώνειος Στοά ήταν πρόστυλη, δωδεκά-

στύλη με δύο μετακιόνια στις πλάγιες πλευρές, δωρικούς κίονες, που η διάμετρός τους στη βάση έφθανε τα 1,98 μ. Από τους 14 κίονες που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή της, μόνο τεμάχια από τους κατώτερους σπονδύλους έχουν σωθεί.

Τα λίγα τεμάχια του θριγκού επιτρέπουν την αποκατάσταση του ύψους και τη διαπίστωση ότι δεν υπήρχε ανάγλυφη ή γραπτή διακόσμηση. Ο Noack υπολόγισε το ύψος σε 15,5 μ. Καταστράφηκε από φωτιά το 170 μ.Χ. από τους Κοστοβώκους, επισκευάστηκε όμως αμέσως μετά την αποχώρηση των βαρβάρων και χρησιμοποιήθηκε σε όλη τη διάρκεια της ζωής του ιερού.

Ο Λυκούργειος περίβολος. Η κατασκευή του νέου περιβόλου⁴⁴ στη νότια πλευρά του ιερού υπήρξε επίσης μια ουσιαστική οικοδομική προσθήκη. Ίσως να επιχειρήθηκε στη δεκαετία 360-350 π.Χ. Ο περίβολος διατηρείται θαυμάσια και η κατασκευή του είναι ενδιαφέρουσα, αν και μιμείται εν πολλοίς τον περίκλειο οικοδομικό τρόπο. Η βάση του έχει κατασκευασθεί από ελευσινιακό λίθο, επάνω στον οποίο τοποθετήθηκε κιτρινωπός πωρόλιθος, με τυπικό ισοδομικό σύστημα. Η άρτια κατασκευή προσφέρει ένα από τα χαρακτηριστικά παραδείγματα των αρχαίων οχυρωματικών έργων. Το πάχος του περιβόλου φθάνει τα 2,55 μ., έχει δύο πύργους (ένα στρογγυλό στη ΝΔ. γωνία και ένα τετράγωνο στον νότιο πυλώνα). Το τμήμα του περιβόλου, μεταξύ των δύο πύργων, μήκους 32 μ. περίπου, διατηρείται σε ύψος 7,50 μ. Ο νέος περίβολος είχε σαν αποτέλεσμα την επέκταση της νότιας πλατείας και τη δημιουργία χώρου πίσω από το Τελεστήριο. Στο χώρο αυτό επισημάνθηκαν τρεις κατασκευές που αποδίδονται σ' αυτήν την εποχή.

Η πρώτη είναι μία βαθμιδωτή εξέδρα⁴⁵, σκαλισμένη στο βράχο ανάμεσα στον νότιο τοίχο του Τελεστηρίου και μια στοά, που προφανώς υπήρχε κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς του περιβόλου του 4ου π.Χ. αι. Το μέγιστο πλάτος της είναι 26,50 μ. Στην εξέδρα αυτή βρίσκεται μια κυβική κατασκευή, σαν βήμα ομιλητή, ενώ 4,20 μ. από το νότιο τοίχο του Τελεστηρίου, η πρόσοψη της εξέδρας διακόπτεται από μια κόγχη. Η χρήση της κόγχης είναι αβέβαιη. Ίσως στέγαζε ένα άγαλμα ή ένα ιερό σύμβολο κάποτε.

Ο Noack υπέθεσε ότι η βαθμιδωτή εξέδρα αποτελούσε τμήμα του Ικτινείου Τελεστηρίου. Ο Κουρουνιώτης και ο Τραυλός κατέληξαν

στο συμπέρασμα ότι κατασκευάστηκε πολύ αργότερα από το Ικτί-
ναιο Τελεστήριο, γιατί η ίδρυσή της προϋποθέτει τον περίβολο
του 4ου π.Χ. αι. Πιθανότατα συνδέεται με τη διευθέτηση του χώρου
κατά τη Ρωμαϊκή Εποχή, υπόθεση που ενισχύεται και από τον τρόπο
κατασκευής της. Ίσως πρόκειται για ένα θέατρο, με την πρωταρχι-
κή σημασία της λέξης. Αλλά το ερώτημα που προκύπτει είναι σε τι
συνίσταντο τα δρώμενα. Δεν φαίνεται πιθανό να συνδέονται με τον
μύθο της Περσεφόνης, γιατί το βόρειο μέρος του ιερού ήταν εκείνο
που διέθετε τα ιερά σύμβολα, που επέτρεπαν την αναπαράσταση του
θεϊκού δράματος. Ο Αθηναίος⁴⁶ αναφέρει μια εορτή στην Ελευσίνα
με το όνομα *βαλλητύς* (= λιθοβολισμός), που γινόταν προς τιμήν του
Δημοφώντα, γιου του Κελεού. Ο λιθοβολισμός είναι μια ιεροτελε-
στία των πρωτόγονων αγροτικών κοινωνιών. Η γη ποτίζεται με αίμα
για να φέρει καλή σοδειά. Ίσως να μην είναι άσχετο το γεγονός ότι
ένας από τους ιερείς της Ελευσίνας ονομάζεται λιθοφόρος. Η
μεταγενέστερη κατασκευή της εξέδρας (στους Ρωμαϊκούς χρόνους),
ενισχύεται και από τις προτιμήσεις του κοινού της εποχής για
περισσότερο βίαια θεάματα. Αν η τελετουργία αυτή ελάμβανε χώρα
συγχρόνως με τα Μυστήρια παραμένει άγνωστο.

Η δεύτερη⁴⁷ είναι η ευρεία ισόπεδη κατασκευή, η λαξευμένη στο
βράχο, πίσω από το Τελεστήριο, που φαίνεται ότι ανήκε στους
Ρωμαϊκούς χρόνους. Η τρίτη⁴⁸ είναι μια στενή κλίμακα στο λόφο,
κατά μήκος της ΒΔ. γωνίας του Τελεστηρίου. Οι 30 βαθμίδες της
διαφέρουν σε βάθος και χρησίμευαν για να συνδέσουν το Ρωμαϊκό
ναό και την ισόπεδη κατασκευή του με την Ιερά Οδό. Επομένως
τοποθετείται στους Ρωμαϊκούς χρόνους και πιθανότατα στο β' μισό
του 2ου μ.Χ. αι.

Μια άλλη βαθμιδωτή εξέδρα⁴⁹ στην πλευρά του λόφου φαίνεται
πως ανήκει στον 4ο π.Χ. αι. Η εξέδρα αυτή είναι περίπου παραλλη-
λόγραμμη, διαστ. 10,50 × 6,25 μ. Δύο από τις πλευρές της, η δυτική
και η νότια, είναι βαθμιδωτές. Πίσω από την εξέδρα ο λόφος έχει
λαξευθεί επίσης βαθμιδωτά. Στις βαθμίδες αυτές θα μπορούσαν να
είχαν στηθεί αγάλματα ή να είχαν υψωθεί τοίχοι. Επειδή τέτοια
λείψανα δεν υπάρχουν, φαίνεται πως χρησίμευαν για να φιλοξενούν
το πλήθος που παρακολουθούσε την επίσημη πομπή στην Ιερά Οδό.
Η νότια πλευρά της εξέδρας διαθέτει έξη βαθμίδες, εν μέρει
σκαλισμένες στο βράχο και εν μέρει κατασκευασμένες από πωρόλι-

θο. Τα αραιά λείψανα ενός μικρού κτηρίου από πωρόλιθο, που επισημαίνονται, διαστ. $2,90 \times 6$ μ., ίσως ανήκουν σε ένα από τα θησαυροφυλάκια της θεάς. Η εξέδρα και το θησαυροφυλάκιο φαίνεται πως αποτελούν μέρος του ίδιου σχεδίου που προσέδωσε στο Πλουτώνιο τη μορφή ενός τριγωνικού ιερού χώρου.

Ο σκοπός για τον οποίο λαξεύθηκε η βαθμιδωτή εξέδρα έγινε αντικείμενο πολλών συζητήσεων. Ο Noack υποστήριξε ότι αποτελούσε τον τελευταίο σταθμό της πομπής από την Αθήνα στην Ελευσίνα. Αλλά όταν οι επισκέπτες θα έφθαναν στη βαθμιδωτή εξέδρα βρίσκονταν ήδη στο χώρο του ιερού. Ο τελευταίος σταθμός της πομπής πρέπει να ήταν το Καλλίχορον φρέαρ, στην εξωτερική αυλή του ιερού.

Πιθανότατα η εξέδρα χρησίμευε για να παρακολουθήσουν οι μύστες μια ιερή τελετή κατά τη διάρκεια των Μυστηρίων. Θα μπορούσαν, από το σημείο αυτό, να δούν την έλευση της θεάς στην Ελευσίνα και τον σταθμό της στην «αγέλαστη πέτρα», όπου την βρήκαν οι θυγατέρες του Κελεού. Ίσως η τελετή να άρχιζε από την βαθμιδωτή εξέδρα και τον προεξέχοντα βράχο, επάνω από την Ρωμαϊκή Ιερά Οδό. Ο Καλλίμαχος τοποθετεί την αγέλαστη πέτρα κοντά στο Καλλίχορον, αλλά ο Πausanias δεν την αναφέρει, όταν περιγράφει το φρέαρ, γιατί προφανώς βρισκόταν μέσα στον ιερό χώρο.

Η βαθμιδωτή εξέδρα λοιπόν θα εκάλυπτε μια πραγματική λατρευτική ανάγκη. Την εποχή αυτή ο χώρος του Καλλιχόρου, του Πλουτωνίου και της αγέλαστης πέτρας έχουν ευτρεπισθεί, για να ανταποκριθούν στο λατρευτικό τυπικό των Μυστηρίων, όπως διαμορφώθηκε τον 4ο π.Χ. αι. Και η βαθμιδωτή εξέδρα πιθανότατα πληροί αυτή την ανάγκη της τέλεσης των Μυστηρίων.

Ο ναός του Πλούτωνος⁵⁰. Το Πλουτώνιο. ήταν το πρώτο ιερό σύμβολο που αντίκρυζαν οι μύστες, καθώς προσήγγιζαν το ιερό της θεάς. Ήδη, κατά τους πεισιστράτειους χρόνους, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, είχε ανεγερθεί ένας μικρός ναός, που αντικαταστάθηκε από ένα νέο κτίριο κατά τον 4ο π.Χ. αι. Τα θεμέλια του ναού αποδεικνύουν ότι είχε κτισθεί από πωρόλιθο και ότι επρόκειτο για ένα μικρό οικοδόμημα εν παραστάσι, με συνολικό μήκος 6,64 μ., δύο μέτρα ψηλότερα από το επίπεδο της Ιεράς Οδού. Ένας αναλημματι-

κός τοίχος από πωρόλιθους κατασκευάσθηκε εμπρός από την είσοδο της σπηλιάς, για να συγκρατήσει την τριγωνική αυλή.

Η σπηλιά σχηματίζει δυο χώρους. Στον ευρύτερο ήταν κτισμένος ο ναός. Ο δεύτερος χώρος είναι πιο αβαθής και εκτείνεται στα δυτικά του ναού. Στο βόρειο τοίχο του δεύτερου αυτού χώρου υπάρχει ένα ελλειπτικό άνοιγμα, ορατό από το επίπεδο της Ιεράς Οδού. Αν περάσει κανείς το ελλειπτικό άνοιγμα βρίσκεται έξω από τη σπηλιά και στην κορυφή μιας κλίμακας με έξι βαθμίδες, σκαλισμένες στο βράχο. Η κλίμακα οδηγεί σε τριγωνική περιοχή, εντελώς απομονωμένη από την αυλή του Πλουτωνίου. Στην τριγωνική αυτή περιοχή υπάρχει ένα λακκοειδές άνοιγμα, σαν πηγάδι, διαμ. 0,78 μ. Φαίνεται πως δεν υπήρξε ποτέ νερό στο πηγάδι αυτό. Η σημασία και η χρήση όλων αυτών των στοιχείων συγκλίνει σε ένα σημείο: φανέρωνε στους πιστούς την πορεία της Περσεφόνης προς τον Άδη και την επιστροφή της στη γη.

Τέλος ανακαινίσθηκε και η περιοχή του Καλλιχόρου φρέατος. Είναι φανερό ότι κατά την εποχή αυτή υπήρξε ιδιαίτερη φροντίδα για την ανάδειξη ορισμένων «ιερών» σημείων του χώρου, γιατί εξυπηρετούσαν το τυπικό της λατρείας, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί κατά τον 4ο π.Χ. αι.

Ο θάνατος του Μ. Αλεξάνδρου και οι πόλεμοι των Διαδόχων χαρακτηρίζουν το τέλος του 4ου π.Χ. αι. και την αρχή της λεγόμενης Ελληνιστικής Περιόδου. Το Αθηναϊκό κράτος απέχει από το παλαιό μεγαλείο του. Μακεδονικές φρουρές έχουν εγκατασταθεί στην Ελευσίνα, στην Μουνιχία και ακόμη στην Αθήνα. Μια τέτοια περίοδος δεν ευνοεί μεγάλα έργα. Στις αρχές του 3ου π.Χ. αι. η ακρόπολη της Ελευσίνας περιβλήθηκε από οχυρωματικό τείχος, του οποίου ένα μέρος σώζεται στο βόρειο άκρο του λόφου. Το πλάτος κυμαίνεται σε δύο μέτρα περίπου και είναι κτισμένο από ελευσινιακούς λίθους. Στους ίδιους χρόνους ανήκει και το φρούριο στην κορυφή του δυτικού λόφου, που δεσπόζει στη θάλασσα και στη δυτική πρόσβαση στην πόλη. Επάνω στα θεμέλια του φρουρίου αυτού υψώθηκε ο φράγγικος πύργος, χαρακτηριστικό σημάδι της Ελευσίνας, ως τα τελευταία χρόνια.

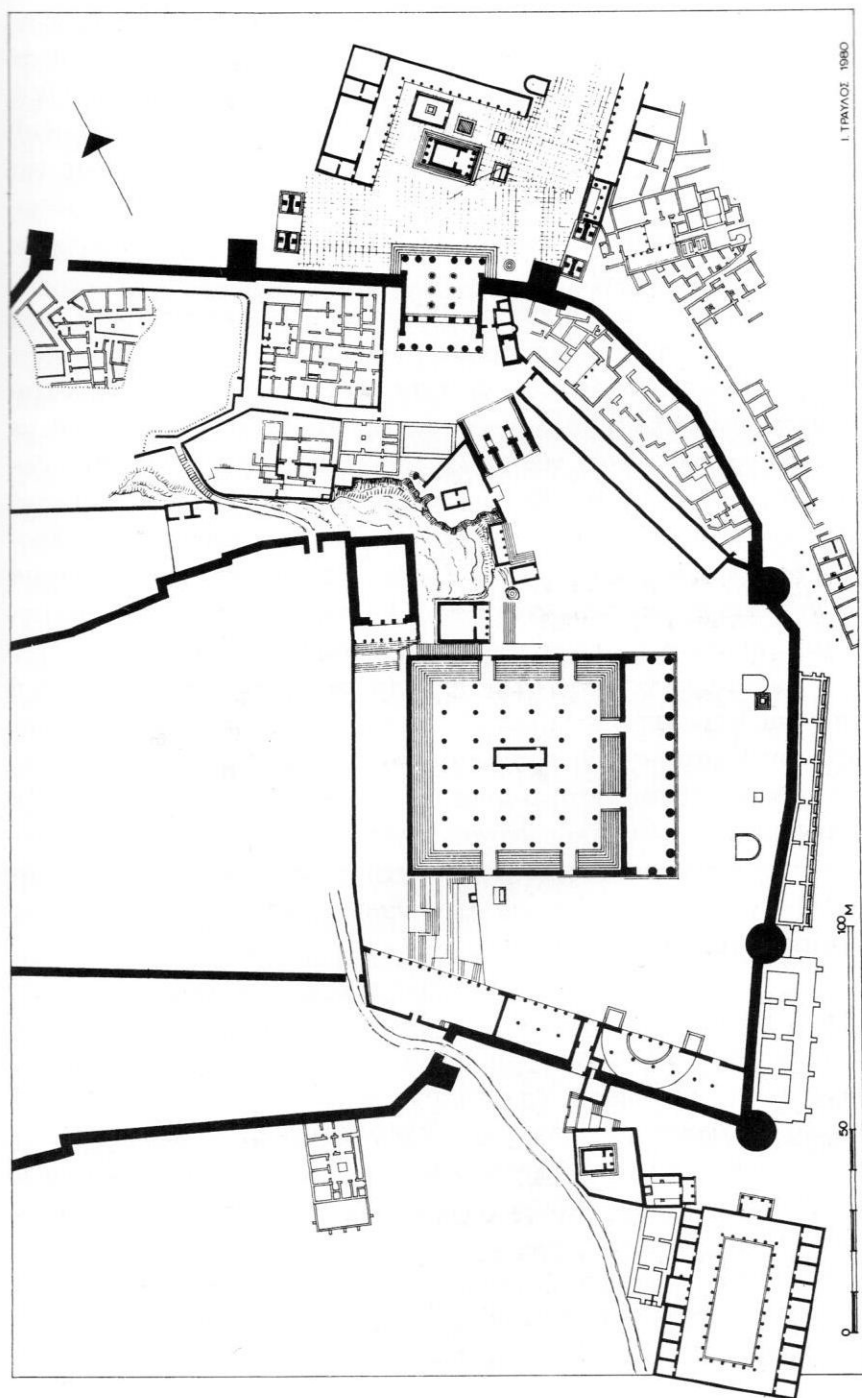
Το Βουλευτήριο. Το κυριότερο κτίριο στην περιοχή του ιερού, στη ΝΑ. πλευρά του περιβόλου του 5ου π.Χ. αι., είναι το Βουλευτήριο, όπως το ταύτισε από τις επιγραφές ο Σκιάς που το ανακάλυψε κατά τις ανασκαφές των ετών 1895-1898⁵¹. Πρόκειται για μια μεγάλη ορθογώνια κατασκευή, που χωρίζεται με ενδιάμεσους τοίχους σε τρία διαμερίσματα ή δωμάτια. Το κεντρικό δωμάτιο, που είναι και το πιο ευρύχωρο, φαίνεται πως ήταν και το σπουδαιότερο. Η ΝΔ. πλευρά του κατέληγε σε ημικυκλικό τοίχο. Τα μικρότερα δωμάτια δεν επικοινωνούσαν με τον έξω χώρο, αλλά μόνο με το κεντρικό διαμέρισμα, που κατέληγε εμπρός σε μια πλατεία εξέδρα.

Η ύπαρξη Βουλευτηρίου στο ιερό της Ελευσίνας είναι γνωστή από μια τουλάχιστον επιγραφή⁵². Πιθανόν να συνερχόταν σ' αυτόν το χώρο η ιερά Γερουσία, όπως προκύπτει από ένα τιμητικό ψήφισμα που χρονολογείται στο 40-42 μ.Χ., όπου υπάρχει ο όρος «*Ἀρειος Πάγος ἐν Ελευσίνι*»⁵³.

Εμπρός από το Βουλευτήριο υπήρχαν στήλες προς τιμήν διαφόρων προσώπων που διακρίθηκαν σε ειδικές υπηρεσίες. Ένα Αττικό ψήφισμα του 220 μ.Χ. περίπου, που αναφέρεται στην αποκατάσταση του παλαιού μεγαλείου της τέλεσης των Μυστηρίων, ορίζει να γραφτεί η απόφαση σε τρεις στήλες, η μια από τις οποίες πρέπει να στηθεί εμπρός από το Βουλευτήριο⁵⁴.

Ρωμαϊκή Εποχή (146 π.Χ.-395 μ.Χ.)

Η Ρωμαϊκή Εποχή χαρακτηρίζεται κυρίως από την εξάπλωση της λατρείας της Δήμητρας και στους Ρωμαίους πολίτες. Δεν είχαν μόνον όλοι οι Έλληνες, εφόσον ήταν «*χεῖρας καθαροί*» το δικαίωμα να μυηθούν, αλλά και οι Ρωμαίοι πλέον (ίσως επειδή γνώριζαν την ελληνική γλώσσα), από τους οποίους πολλοί επιφανείς έσπευδαν στην Ελευσίνα για να εξαγιασθούν και να εξαγνισθούν. Συγχρόνως ένα πλήθος ανθρώπων από κάθε γωνιά του Ελληνορωμαϊκού κόσμου, άνδρες και γυναίκες κάθε τάξης, αναζητούσαν στο ελευσινιακό τέμενος την ψυχική ηρεμία για την επίγεια ζωή και την ευδαιμονία της ψυχής μετά θάνατον. Η λατρεία των γνωστών θεών και οι φιλοσοφικές θεωρίες δεν επαρκούσαν πλέον για να εξηγήσουν την αρχή και το σκοπό της ανθρώπινης ζωής και ιδίως την τύχη της ψυχής μετά

Το Ιερό της Δήμητρας και της Κόρης κατά τη Ρωμαϊκή Περίοδο (Σχέδ. Ι. Τραυλού).

θάνατον, και η συρροή των ανθρώπων όπου γίνονταν μυστικές ιεροτελεστίες (προπαντός στο 2ο και τον 1ο αι. π.Χ. αλλά και τον 1ο μ.Χ.) μετέφραζε την επιθυμία της ένωσης του ανθρώπου με τον θεό, την προσπάθεια των θνητών να αποκτήσουν θείες δυνάμεις και ιδιότητες. Το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης περιβλήθηκε με την αίγλη του αγιασμένου τόπου, του μοναδικού στον κόσμο, που όφειλαν, κατά συνέπεια, να κοσμήσουν και να εξωραΐσουν πλούσιοι Έλληνες και Ρωμαίοι.

Η περιοχή του ιερού και το Τελεστήριο επισκευάσθηκαν κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να διατηρηθεί η μορφή που είχαν αποκτήσει κατά τον 5ο και τον 4ο π.Χ. αι. (πίν. 9, 10). Ένας αριθμός κατασκευών προστέθηκε ή μάλλον αντικατέστησε μικρότερα μνημεία, με το σκοπό να προσδώσει νέα αίγλη τόσο στο ιερό, όσο και στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Η αυξανόμενη σημασία της λατρείας φαίνεται επίσης και από το γεγονός ότι η αγιότητα του προσώπου του Ιεροφάντη δεν επέτρεπε πλέον να αναφερθεί ούτε το κατά κόσμον όνομά του. Οι Ρωμαίοι άρχοντες από την άλλη πλευρά θεωρούσαν ιδιαίτερη τιμή να αποκτήσουν τίτλους και διακρίσεις στο ιερό.

Το κυριότερο γεγονός στην ιστορία του ιερού κατά την εποχή αυτή είναι η μερική καταστροφή του το 170 μ.Χ. από τις ορδές των βαρβάρων Κοστοβώκων, που κατοικούσαν στα βόρεια της Δακίας. Για την καταστροφή αυτή ο σοφιστής Αίλιος Αριστείδης συνέταξε τον λεγόμενο «*Έλευσίνιον θρήνον*», αλλά και σε επιγραφές Ιεροφαντών αναγράφεται το «*ἄθεςμον ἔργον*» των βαρβάρων. Μόλις όμως οι Κοστοβώκοι αποχώρησαν, το ιερό ξανακτίσθηκε και οι τελετές συνεχίσθηκαν χωρίς διακοπή.

Τα Μικρά Προπύλαια (πίν. 11, 12). Το παλαιότερο από τα κτήρια που κόσμησαν το ιερό κατά τη Ρωμαϊκή Εποχή είναι η μνημειώδης βόρεια πύλη του ιερού, γνωστή σαν τα Μικρά Προπύλαια⁵⁵. Η λατινική επιγραφή στο επιστύλιο πληροφορεί ότι η μεγαλόπρεπη πύλη αφιερώθηκε στη Δήμητρα από τον Άππιο Κλαύδιο Πούλχερ κατά τη διάρκεια της υπατείας του το 54 π.Χ., αλλά ολοκληρώθηκε μετά το θάνατό του, από τους ανιψιούς του⁵⁶. Τα λείψανα της πύλης δημοσιεύθηκαν πρώτα από την Εταιρεία των Dilettanti και έπειτα από τον Lenormant και τον Φίλιο⁵⁷. Το μνημείο ήταν ορατό και θεωρήθηκε από τους περιηγητές, όπως τον Wheeler και τον Chandler,

σαν ο ναός της Δήμητρας. Ήταν κατασκευασμένο από πεντελικό μάρμαρο και κατά το αρχικό του σχέδιο είχε μια μόνον πύλη, τη μεσαία. Τούτο μαρτυρούν σαφώς τα ίχνη των βάθρων για την ίδρυση ανδριάντων εμπρός από τις πλάγιες εισόδους, που ανοίχθηκαν μεταγενέστερα. Το προαύλιο, διαστ. $9,80 \times 10,35$ μ., περικλειόταν από Δ., Α. και Ν. από τοιχία που ήταν προσπελάσιμα από Β. με δύο βαθμίδες. Μια πλατειά πύλη, πλ. 2,95 μ., ήταν τοποθετημένη συμμετρικά στο βάθος του προαυλίου. Η πύλη στεγαζόταν με μια στενή κατασκευή, που στην εξωτερική της πρόσοψη είχε δύο κίονες και στην εσωτερική δύο Καρυάτιδες. Με αυτό τον τρόπο σχηματιζόταν ένας προθάλαμος στο εσωτερικό και ένα πρόθυρο στο εξωτερικό, πριν ανοίξει η πύλη. Το πρόθυρο προχωρεί σε βάθος 4,40 μ. και είχε δύο κορινθιακούς κίονες, από τους οποίους σώζονται μόνον οι βάσεις και τα κιονόκρανα. Οι βάσεις σώζονται στη θέση τους και έχουν διάμετρο 1,03 μ. Τα κιονόκρανα, όπως και τα επίκρανα των παραστάδων, σώζουν μια ασυνήθιστη, σφριγηλή και δυναμική διακόσμηση. Ανάμεσα από κλιματίδες προβάλλουν φτερωτά ζώα, λιοντάρια, κλπ. που στέφονται με εξαγωνικούς άβακες. Ο θριγκός παρουσιάζει ανάμεικτα τα δωρικά και τα ιωνικά στοιχεία. Το επιστύλιο και η ζωφόρος είναι φτιαγμένα από τον ίδιο όγκο του πεντελικού μαρμάρου και στο ιωνικό-κορινθιακό επιστύλιο βρίσκεται η Λατινική επιγραφή του Κλαυδίου Αππίου Πούλχερ. Η ζωφόρος αποτελείται από τριγλύφους και μετόπες, χαρακτηριστικά του δωρικού ρυθμού, αλλά και χαμηλά ανάγλυφα με στάχυα, κίστιες, βουκράνια, σύμβολα, δηλ. χαρακτηριστικά της λατρείας της Δήμητρας. Το αέτωμα δεν έφερε γλυπτή διακόσμηση και η στέγη ήταν φατνωματική.

Η κεντρική πόρτα ήταν δίφυλλη. Όταν την προσπεράσει ο επισκέπτης παρατηρεί δύο παράλληλα αυλάκια στο δάπεδο του προθαλάμου, σε απόσταση μεταξύ τους 1,40 μ., που σώζονται σε μήκος 2,90 μ. Θεωρήθηκε πιθανό ότι χαράχθηκαν από τις άμαξες που έμπαιναν στο ιερό. Δεξιά και αριστερά του προθύρου κατασκευάσθηκαν δύο τυφλές κόγχες, που θα χρησίμευαν προφανώς για να στεγάσουν αγάλματα. Δύο αντίστοιχες κόγχες είχαν σχηματισθεί και στην εσωτερική πλευρά, στον προθάλαμο. Οι κόγχες του προθαλάμου αρχικά θα ήταν κρήνες, όπως δείχνουν οι λεοντοκεφαλές από τις οποίες ξεπηδούσε το νερό. Αργότερα ανοίχθηκαν οι δύο πλάγιες εισοδοί, στα σημεία όπου αρχικά κατασκευάσθηκαν οι κόγχες.

Στην εσωτερική πρόσοψη υψώνονταν δύο κολοσσιαίες Καρυάτιδες. Οι βάσεις των αγαλμάτων αυτών σώζονται ακόμη στη θέση τους. Το επάνω μέρος των μορφών σώζεται και η μια, η λιγώτερο καλά διατηρημένη, μεταφέρθηκε στην Αγγλία από τον Clarke⁵⁸, ενώ η δεύτερη εκτίθεται στο Μουσείο της Ελευσίνας. Οι κόρες, από πεντελικό μάρμαρο, φέρουν στο κεφάλι τους την κίστη, το ιερό καλάθι με το μυστικό περιεχόμενο. Είναι στρογγυλό και φέρει ανάγλυφη διακόσμηση, συμβολική της μυστηριακής θρησκείας της Δήμητρας, στάχυα, παπαρούνες, ρόδακες. Στο κέντρο της κίστης, πάνω από το μέτωπο της Καρυάτιδας, εικονίζεται ο ιερός κέρνος. Η κόρη φοράει αχειρίδωτο χιτώνα, που στολίζεται με ένα γοργόνειο στο στήθος και τα χαρακτηριστικά της είναι ασυνήθιστα ευγενικά για την εποχή της κατασκευής της.

Η μνημειώδης αυτή πύλη είναι ένα χαρακτηριστικό αρχιτεκτόνημα του ιερού χώρου της Ελευσίνας, που συνέβαλε στη μεγαλειώδη εμφάνισή του και το μόνο μνημείο που ουσιαστικά οικοδομήθηκε κατά τους χρόνους της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας⁵⁹.

Η επισκευή του Τελεστηρίου (πίν. 9). Το Τελεστήριο, που κατέστρεψαν κατά το μεγαλύτερο μέρος του οι Κοστοβώκοι⁶⁰, αποκαταστάθηκε κατά τους αυτοκρατορικούς ρωμαϊκούς χρόνους. Είναι δυνατόν να διακριθεί η αποκατάσταση αυτή από τους κίονες, στους οποίους προστέθηκαν πολλών ειδών λίθοι. Η αλλαγή που επέφεραν στους χρόνους αυτούς, είναι η επέκταση του Τελεστηρίου προς Δ. κατά 2,15 μ. Αποκαταστάθηκε επίσης και ο θριγκός του Τελεστηρίου.

Εφόσον είναι παραδεκτό ότι οι Κοστοβώκοι έκαψαν το ιερό της Ελευσίνας το 170 μ.Χ., είναι προφανές ότι ο αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος φρόντισε για την ανακατασκευή του. Ο σχολιαστής του Αίλιου Αριστείδη παραδίδει ότι ο Μάρκος Αυρήλιος σπούδασε φιλοσοφία στην Αθήνα, την οποία τίμησε όπως ο μαθητής τον ξακουστό του δάσκαλο. Ανάμεσα στις προσφορές του ήταν και η αποκατάσταση του ιερού της Ελευσίνας. Για την πράξη του αυτή μυήθηκε στα Μυστήρια, ονομάσθηκε λιθοφόρος από την ιερή Γερουσία, μέλος της οικογένειας των Κηρύκων και των Ευμολπιδών και του επιτράπη ακόμη να εισέρχεται στο άδυτο⁶¹. Οι τιμές αυτές αποδόθηκαν σε έναν ηγέτη που όχι μόνον τίμησε, αλλά και

ευεργέτησε το ιερό. Πράγματι ο αυτοκράτορας οικοδόμησε τον μνημειώδη βόρειο πυλώνα, τα Μεγάλα Προπύλαια^{61α}.

Τα Μεγάλα Προπύλαια (πίν. 11, 13α-β) ήταν επίσης κτισμένα από πεντελικό μάρμαρο, επάνω από τον πυλώνα που είχε οικοδομήσει ο Κίμων το δεύτερο τέταρτο του 5ου π.Χ. αι. Είχαν κατασκευασθεί κατά το πρότυπο των Προπυλαίων της Ακροπόλεως των Αθηνών. Η βαθμιδωτή κρηπίδα υψώνεται 1,70 μ. επάνω από το έδαφος. Έχουν προσανατολισμό προς τα ΒΑ., προς την κατεύθυνση δηλαδή των Αθηνών. Πέντε πύλες υπήρχαν στον εσωτερικό τοίχο και δύο κιονοστοιχίες, μια εσωτερική και μια εξωτερική, με έξι δωρικούς κίονες η καθεμία. Η εξωτερική κιονοστοιχία έφερε το θριγκό. Τη ζωφόρο αποτελούσαν τρίγλυφοι και μετόπες και τριγωνικό αέτωμα. Το μοναδικό κόσμημα του τυμπάνου του αετώματος είναι το έμβλημα του αυτοκράτορα. Η μορφή είναι αρκετά κατεστραμμένη, αλλά αποδίδεται με ασφάλεια από τον Deubner στον Μάρκο Αυρήλιο (121-180 μ.Χ.).

Οι διαστάσεις αυτής της πρόσοψης είναι οι ίδιες με αυτές των Προπυλαίων της Ακρόπολης. Η διάμετρος των εξωτερικών δωρικών κίωνων φθάνει τα 1,558 μ., ενώ το ύψος τους τα 8,807 μ. Δεν είναι γνωστό αν οι κίονες της εσωτερικής κιονοστοιχίας διέφεραν κάπως στο ύψος, όπως και στο πρωτότυπο. Το ύψος του θριγκού έφθανε τα 2,725 μ. και επομένως το ύψος της πρόσοψης τα 16 μ. περίπου.

Η εξωτερική στοά, που προχωρούσε σε βάθος 15,24 μ., έφερε δύο σειρές από τρεις ιωνικούς κίονες η καθεμία, που υποβάσταζαν τη στέγη. Η οροφή της στοάς ήταν φατνωματική. Ο περιηγητής Πausanias αναφέρει με θαυμασμό (1,22,4) «τά δέ προπύλαια λίθου λευκοῦ τήν ὀροφήν ἔχει καί κόσμῳ καί μεγέθει τῶν λίθων μέχρι γε καί ἐμοῦ προεῖχε».

Η δεύτερη δωρική κιονοστοιχία, που αναφέρθηκε ήδη, αντικρύζει το εσωτερικό του ιερού. Η στοά που σχηματίζεται στο σημείο αυτό είναι αβαθέστερη και προχωρεί σε μήκος 7,36 μ.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η κατώτερη βαθμίδα της πρόσοψης στην ανατολική πλευρά διακόπτεται στην περιοχή του Καλλιχόρου φρέατος, για να μην παραβιάσει τον ιερό χώρο. Στο σημείο αυτό

κτίσθηκε μια πόρτα στην Υστερορωμαϊκή Εποχή για να εξασφαλίσει την προσπέλαση στο φρέαρ.

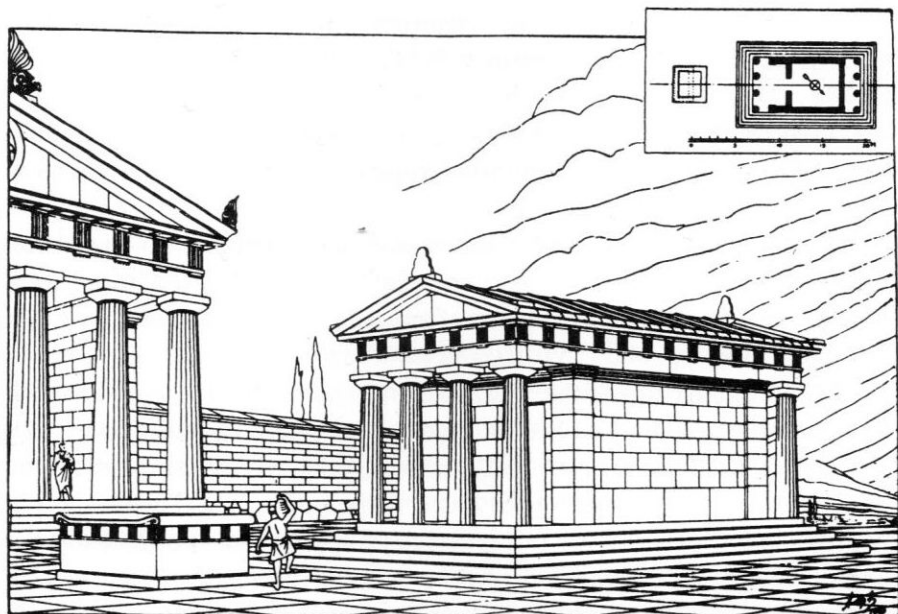
Είναι πιθανή η υπόθεση ότι κατά τη διάρκεια της κατασκευής των Μεγάλων Προπυλαίων η εξωτερική πλατεία του ιερού είχε επιστρωθεί με ορθογώνιες πώρινες πλάκες. Αυτή η πλατεία έχει ακανόνιστο, επίμηκες σχήμα, με μέγιστο μήκος 65 μ. Το πλάτος της φθάνει τα 40 μ. περίπου. Η Ιερά Οδός από την Αθήνα εισχωρούσε στην ΒΑ. γωνία της και στο σημείο αυτό η Οδός έχει την ίδια πλακόστρωση με την πλατεία.

Αριστερά της εξωτερικής πλατείας υπάρχει μια μικρή κρήνη. Από την κατασκευή αυτή σώζεται μόνον το κάτω μέρος. Πιθανότατα η κρήνη είχε επενδυθεί με μάρμαρο και είχε τη μορφή μιας ανοικτής στοάς, με έξι κίονες στην πρόσοψη, ίσως ξύλινους. Στη μαρμάρινη κρηπίδα της υπάρχουν οκτώ κοιλότητες, από τις οποίες ανάβλυζε νερό. Ο Ορλάνδος επεσήμανε⁶² ότι αυτός ο απλός τύπος της κρήνης υπάρχει συνήθως σε ιερά και συνδέεται με τόπους προσκυνήματος. Η ακριβής χρονολογία της κρήνης είναι αβέβαιη, αλλά πρέπει μάλλον να αποδοθεί στη Ρωμαϊκή Περίοδο και μάλιστα στην εποχή των αψίδων του θριάμβου που σώζονται δεξιά και αριστερά των Μεγάλων Προπυλαίων.

Οι αψίδες θριάμβου. Οι αψίδες είναι πιστά αντίγραφα της Πύλης του Αδριανού στην Αθήνα και μεταγενέστερες του 129 μ.Χ.⁶³, με παραστάδες και κίονες κορινθιακού ρυθμού. Και οι δύο ήταν ανατεθειμένες «*τοῖν θεοῖν καὶ τῶι αὐτοκράτορι οἱ Πανέλληνες*», όπως δηλώνει η αναθηματική επιγραφή στα επιστύλια, τόσο στην εξωτερική, όσο και στην εσωτερική τους πρόσοψη. Από την αψίδα στην ΝΑ. γωνία σώζονται δείγματα από όλα σχεδόν τα αρχιτεκτονικά μέλη της, που επιτρέπουν την αναπαράσταση του οικοδομήματος (πίν. 14α). Η επιγραφή επαναλαμβανόταν τέσσερις φορές, όπως μαρτυρούν οι ενεπίγραφοι λίθοι που ανήκουν στις τρεις όψεις του περιστυλίου. Από την τέταρτη πλευρά δεν σώθηκαν ίχνη. Η αψίδα αυτή χώριζε την εξωτερική πλατεία του ιερού από μια ανοιχτή περιοχή της πόλης, όπου οι κατηχούμενοι έμεναν κατά τη διάρκεια της περιόδου της μύησης.

Η ΝΔ. αψίδα δεν σώζεται καλά. Από αυτήν ήταν προσιτές οι πύλες του Άστεως.

Ο ναός της Προπυλαίας Αρτέμιδος. Στην πλακόστρωτη εξωτερική πλατεία, σχεδόν εμπρός αλλά και λοξά προς τα Μεγάλα Προπύλαια, υψωνόταν ο μαρμάρινος ναός της Προπυλαίας Αρτέμιδος⁶⁴. Ήταν πρόστυλος, τετράστυλος. Ο πυρήνας της ευθυντηρίας ήταν πώρινος, ενώ τα θεμέλια των βαθμίδων είχαν σχηματισθεί από αργολιθοδομή. Η πέμπτη κατά σειρά βαθμίδα σχημάτιζε τον στυλοβάτη του ναού. Οι διαστάσεις του μετρούν 16,03 × 10,10 μ. Οι κίονες ήταν μονολιθικοί και έφθαναν σε ύψος 4,53 μ. Η χρονολογία του ναού τοποθετείται και μόνον από τον πυρήνα του κριπιδώματος στους Ρωμαϊκούς χρόνους. Στη χρονολογία αυτή οδηγεί και ο μεγάλος αριθμός των βαθμίδων, αλλά και το μεγάλο βάθος του προνάου. Ο Ορλάνδος αμφιβάλλει αν ο ναός είναι σύγχρονος των Μεγάλων Προπυλαίων, γιατί η εργασία των λίθων του είναι ασύγκριτα ανώτερη από την αντίστοιχη εργασία των Μεγάλων Προπυλαίων και των θριαμβικών ασίδων και ακόμη γιατί ο Πausanias δεν αναφέρεται στα Μεγάλα Προπύλαια, ενώ μνημονεύει ρητά το ναό⁶⁵. Από τα

Αναπαράσταση του ναού της Αρτέμιδος και η γωνία των Μεγάλων Προπυλαίων (Α.Κ. Ορλάνδος).

στοιχεία αυτά συμπεραίνει ότι είναι προγενέστερος των Μεγάλων Προπυλαίων και των άλλων κτισμάτων της πλατείας.

Εμπρός από το ναό και σε απόσταση 3,85 μ. υπάρχουν τα λείψανα βωμού, αφιερωμένου προφανώς στην Άρτεμη Προπυλαία. Επίσης κοντά στον ναό, 1,50 μ. προς τα ΒΑ., υπήρχε δεύτερος βωμός, από τον οποίο σώζεται μόνο ένα τεμάχιο. Είναι λογικό το συμπέρασμα ότι ο δεύτερος αυτός βωμός ήταν αφιερωμένος στον Ποσειδώνα, όπως άλλωστε ήταν και ο ναός.

Στην εξωτερική πλατεία φαίνεται πως υπήρχαν και άλλοι βωμοί, όπως συνάγεται από τα σωζόμενα ίχνη. Ίσως εκεί να πρόσφεραν τις πρώτες χοές στους θεούς, πριν από την τέλεση των Μεγάλων Μυστηρίων.

Η Εσχάρα. Η πιο ενδιαφέρουσα ίσως κατασκευή της πλατείας είναι ο χαμηλός βωμός, που ο Κουρουνιώτης ονομάζει Εσχάρα. Ο βωμός βρίσκεται κοντά στην ΒΑ. γωνία του ναού της Αρτέμιδος και του Ποσειδώνα και διαχωρίζεται από το υπόλοιπο μέρος της πλατείας με μια σειρά λίθων που σχηματίζουν ένα ορθογώνιο. Η υπόγεια Εσχάρα ανήκει στην Ρωμαϊκή εποχή και ίσως είναι σύγχρονη με την πλακόστρωση της πλατείας. Ίσως επίσης κατελάμβανε την θέση ενός βωμού του 6ου π.Χ. αί. και αποτελούσε την τελευταία Ρωμαϊκή κατασκευή στην εξωτερική πλατεία, όπου κατακαίονταν τα μικρά χοιρίδια που αφιερώνονταν στη Δήμητρα (πίν. 14β).

Στην εξωτερική πλατεία επισημάνθηκαν επίσης το ιερό του Δολίχου, που είναι γνωστό από επιγραφές⁶⁶ και ένα μεγάλο ορθογώνιο κτίσμα που αποδίδεται σε Πομπείο, όπου οργανώνονταν οι επίσημες πομπές από την Ελευσίνα προς την Αθήνα.

Στην κορυφή του λόφου εξάλλου υπήρχε πρόστυλος τετράστυλος ναός των Ρωμαϊκών χρόνων με θολωτή στέγη. Το κτίριο υψωνόταν σε εξέδρα, περίπου 4,10 μ. επάνω από την επιφάνεια του λόφου, που λαξεύθηκε για το σκοπό αυτό. Ούτε η χρονολογία αλλά ούτε και η θεότητα στην οποία ήταν αφιερωμένος μπορούν να προσδιορισθούν με ακρίβεια. Η υπόθεση όμως ότι είχε κτισθεί προς τιμήν των θεοτήτων της Ελευσίνας δεν φαίνεται να απέχει από την αλήθεια. Ο τρόπος κατασκευής οδηγεί επίσης στους αυτοκρατορικούς Ρωμαϊκούς χρόνους. Ο Rubensohn υπέθεσε ότι ο ναός αυτός ήταν αφιερω-

μένος στη Σαβίνα, σύζυγο του αυτοκράτορα Αδριανού, όπως και ένας άλλος, από τον οποίο σώζονται ελάχιστα λείψανα, στην δυτική απόληξη της Ιεράς Οδού, θα πρέπει να ήταν αφιερωμένος στην Φαυστίνα, σύζυγο του αυτοκράτορα Αντωνίνου.

Το νέο Βουλευτήριο. Στην περιοχή του νότιου πυλώνα που εξωραΐσθηκε, κτίσθηκε επάνω στα θεμέλια του Βουλευτηρίου του 4ου π.Χ. αι. το νέο Βουλευτήριο κατά το πρότυπο των αρχαίων ωδείων. Προς το τέλος της ζωής του ιερού εμφανίσθηκαν και οι ξένοι θεοί, όπως ο Μίθρας. Ο Κουρουνιώτης έφερε στο φως το αφιέρωμα αυτό, που συνόρευε με μία κατασκευή των υστέρων Ρωμαϊκών χρόνων, που είχε κεντρική αυλή, δωμάτια στις τέσσερις πλευρές και ένα μικρό πρόπυλο στην είσοδο. Ίσως να πρόκειται για γυμνάσιο.

Αδριάνειο υδραγωγείο και γέφυρα Ελευσινιακού Κηφισού. Τέλος αναφέρεται το Αδριάνειο υδραγωγείο που ξεκινούσε από τις πηγές της Φυλής και κατέληγε στο Ιερό, καθώς και η γέφυρα του Ελευσινιακού Κηφισού, που κατασκεύασε ο αυτοκράτορας Αδριανός και που σήμερα φαίνεται στη διασταύρωση της Ιεράς Οδού με την Εθνική Οδό⁶⁷. Οι συνολικές διαστάσεις της γέφυρας είναι 50,00 μ. και 5,30 μ.πλ. Το πλάτος του ποταμού είναι 30 μ. περίπου και γεφυρώνεται από τέσσερα τόξα, με διάμ. των μεσαίων 6,90 μ. και των ακραίων 4,30 μ. Το τμήμα της κοίτης κάτω από τη γέφυρα είναι στρωμένο με μεγάλους ορθογώνιους πωρόλιθους, πάνω στους οποίους εδράζονται τα βάθρα των τόξων της γέφυρας. Οι τοίχοι της, τα βάθρα και τα τόξα της είναι κατασκευασμένα με σκληρούς πωρόλιθους του Πειραιά, που η επεξεργασία τους είναι τόσο επιμελημένη, ώστε νομίσθηκε κατ' αρχήν ότι ήταν έργο ελληνικών χρόνων. Η χρησιμοποίηση όμως ασβέστου, το σχήμα των συνδέσμων και οι λατινικοί αριθμοί, χρονολογούν τη γέφυρα στους Ρωμαϊκούς χρόνους και μάλιστα στους χρόνους του Αδριανού, γιατί παρόμοιοι λατινικοί αριθμοί είναι λαξευμένοι στους λίθους των τοίχων της Βιβλιοθήκης του Αδριανού. Προς τις ενδείξεις αυτές συμφωνούν και οι μαρτυρίες των αρχαίων συγγραφέων⁶⁸, που μας πληροφορούν ότι ο Αδριανός, όταν ήλθε στην Αθήνα και μνήθηκε στα Ελευσίνια Μυστήρια, κατασκεύασε και γέφυρα στον Ελευσινιακό Κηφισό. Επειδή

είναι γνωστό ότι ο Αδριανός μνηθήκε στα Μυστήρια μεταξύ των ετών 124-125 μ.Χ. τότε πρέπει να τοποθετηθεί και η κατασκευή της γέφυρας.

Άλλα δημόσια κτήρια αναφέρονται σε κείμενα και επιγραφές, όπως ο ναός του Τριτολέμου⁶⁹, στάδιο και θέατρο, η θέση τους όμως είναι μόνο υποθετική.

Το ιερό, ακολούθησε, όπως αναφέρθηκε και πριν τις τύχες της Αθήνας ως την καταστροφή που έφεραν οι ορδές του Αλάριχου το 395 μ.Χ. Απέμειναν ερείπια, μάρτυρες ενός παλαιού μεγαλείου. Δεν υπήρχαν όμως πλέον άρχοντες των Αθηνών ή Ρωμαίοι αυτοκράτορες, μύστες των λαμπρών Μυστηρίων, που θα ήθελαν να συνδέσουν το όνομά τους με το πανάρχαιο τέμενος. Ο νέος Θεός έδωσε την απάντηση στα αγωνιώδη ερωτήματα των ανθρώπων για την μετά θάνατον ζωή και την γαλήνη της ψυχής. Ο αυτοκράτορας μνηθήκε στον Χριστιανισμό, που ανταποκρίθηκε σε μια οικουμενική ανάγκη αγάπης και ελπίδας. Οι μύστες, μαζί με το μυστικό της λατρείας των θεοτήτων της Ελευσίνας, αποσύρθηκαν οριστικά στις πύλες του Άδης, χωρίς την ελπίδα να επανέλθουν με την Κόρη και πάλι στη Γη.

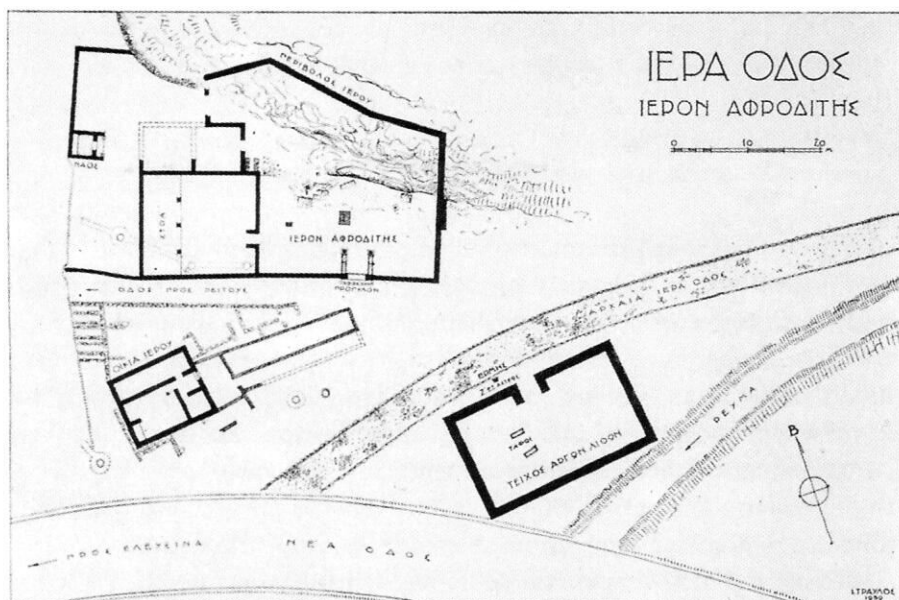
ΙΕΡΑ ΟΔΟΣ

Ιερές οδοί οδηγούσαν στα ονομαστά ιερά των αρχαίων. Αυτές ακολουθούσαν οι θρησκευτικές πομπές των πιστών στις τακτές ημερομηνίες των εορτών των επώνυμων θεών⁷⁰. Η διασημότερη Ιερά Οδός της Αρχαίας Ελλάδας ένωνε την Αθήνα με το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Ελευσίνα⁷¹. Ήταν η αγιότερη και μεγαλοπρεπέστερη της ελληνικής αρχαιότητας. Επίσημες πομπές, με χιλιάδες πιστούς, άνδρες και γυναίκες από όλο τον κόσμο, την ακολουθούσαν, για να φθάσουν στο τέμενος της πιο σεβαστής μυστικής λατρείας της αρχαίας ελληνικής θρησκείας.

Τα κτίρια που είχαν αναγερθεί από τη μια και την άλλη πλευρά της Οδού περιγράφονται από τον περιηγητή Πausανία⁷². Οι πληροφορίες του περιηγητή, αν και αποσπασματικές, αποκτούν ακόμη μεγαλύτερη αξία, αφού το έργο ενός άλλου περιηγητή, του ιστορικού Πολέμωνα για την Ιερά Οδό έχει χαθεί⁷³.

«*Ἰοῦσι δέ ἐπ' Ἐλευσῖνα ἐξ Ἀθηνῶν, ἥν Ἀθηναῖοι καλοῦσι ὁδὸν ἱεράν*», αναφέρει ο Πausανίας⁷⁴. Ο περιηγητής την αποκαλεί «ιεράν», γιατί αυτή ήταν η οδός που ακολουθούσε η πομπή των Μεγάλων Μυστηρίων στις 19 του μηνός Βοηδρομιώνος⁷⁵ με τα ιερά αντικείμενα που επέστρεφαν, με επικεφαλής το ιερατείο της Ελευσίνας, από την Αθήνα στο τέμενος των θεών⁷⁶ (πίν. 2).

Πλήθος ιερών, ναών και τάφων κοσμούσαν την αρχαία οδό, που είχε μήκος 19 χλμ. Ο Πausανίας αναφέρει το μνημείο του Ανθεμοκρίτου, του κήρυκα που έστειλε ο Περικλής το 431 π.Χ. στα Μέγαρα, για να κατηγορήσει τους Μεγαρείς ως ασεβείς, επειδή καλλιεργούσαν τη γη που ανήκε στο ελευσινιακό ιερό. Οι Μεγαρείς τον δολοφόνησαν και για την πράξη τους αυτή εξακολουθούν να είναι οργισμένες κατά των Μεγαρέων οι θεές της Ελευσίνας⁷⁷. Μετά τη στήλη του Ανθεμοκρίτου υπήρχε ο τάφος του Μολοττού, που είχε πάρει το αξίωμα του στρατηγού των Αθηναίων⁷⁸. Επίσης υπήρχε τόπος που ονομαζόταν Σκίρον, από τον όνομα ενός μάντη της Δωδώνης, ή, κατ' άλλη παράδοση ενός ήρωα, που πολέμησε κατά

Η Ιερά Οδός και το ιερό της Αφροδίτης (Σχέδ. Ι. Τραυλού).

των Αθηναίων, για να σώσει την Ελευσίνα. Κοντά στο Σκίρον βρισκόταν το μνημείο του Κηφισοδώρου, που ήταν επικεφαλής του δήμου των Αθηναίων και είχε εναντιωθεί σφοδρά κατά του Φιλίππου, βασιλιά της Μακεδονίας. Μετά το μνημείο του Κηφισοδώρου ήταν θαμένος ο Ηλιόδωρος Ἴαλις και ο Θεμιστοκλής, γιος του Πολύαρχου, τρίτος απόγονος του Θεμιστοκλή, που έκανε τη ναυμαχία κατά του Ξέρξη και των Μήδων. Στη συνέχεια συναντούσε κανείς το τέμενος του ήρωα Λακίου, από τον οποίο πήρε το όνομα ο δήμος Λακιάδες⁷⁹ και το μνημείο του Νικοκλέους από τον Τάραντα, που δοξάσθηκε πιο πολύ απ' όλους τους κιθαρωδούς. Υπήρχε επίσης βωμός του Ζεφύρου και ιερό της Δήμητρας και της Κόρης, όπου τιμώνταν μαζί η Αθηνά και ο Ποσειδών⁸⁰. Στο σημείο αυτό λέγεται πως ο Φύταλος είχε φιλοξενήσει στο σπίτι του τη Δήμητρα και πως αυτή του έδωσε σε αντάλλαγμα μια συκιά. Υπήρχε επίγραμμα στον τάφο του Φυτάλου που ανέφερε: «ἐνθάδ' ἄναξ ἥρως Φύταλός ποτε δέξατο σεμνήν Δήμητρα, ὅτε πρῶτον ὁπώρας καρπὸν ἔφηνεν ἦν ἰερά ν σ υ κ ῆ ν θνητῶν γένος ἐξονομάζει· ἐξ οὗ δὴ τιμὰς Φυτάλου γένος ἔσχεν ἀγήρως».

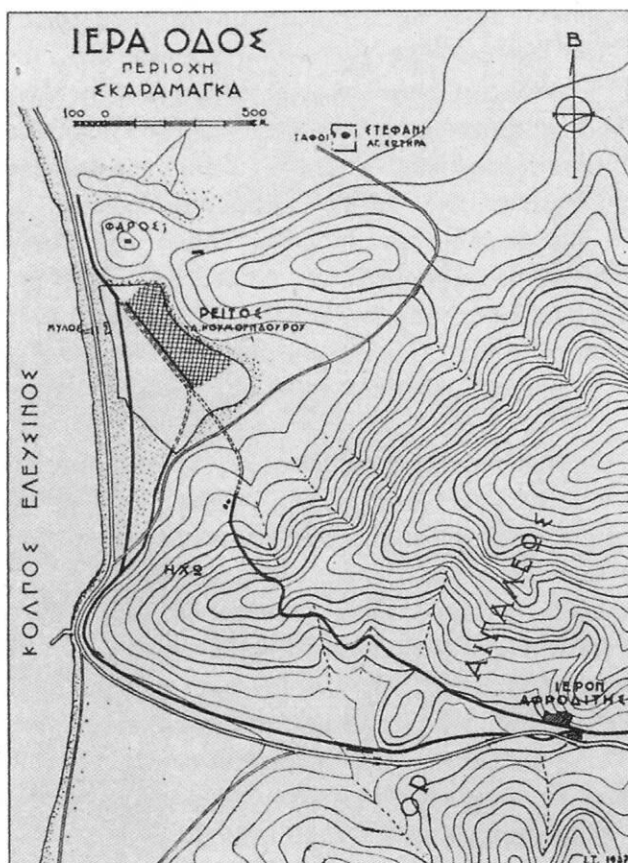
Πριν περάσει κανείς τον Κηφισό συναντούσε το μνημείο του Θεοδώρου, του άριστου μεταξύ των συγχρόνων του υποκριτή της τραγωδίας⁸¹. Αγάλματα στον ποταμό υπήρχαν της Μνησιμάχης⁸² και ένα άλλο αναθηματικό του παιδιού της, που κόβει τα μαλλιά του για να τα προσφέρει στον Κηφισό. Όταν περνούσε κανείς τον Κηφισό συναντούσε έναν αρχαίο βωμό αφιερωμένο στο μείλιχο Δία⁸³. Στο ίδιο σημείο βρισκόταν ο τάφος του Θεοδέκτου του Φασηλίου⁸⁴ και του Μνησιθέου⁸⁵. Κατά την οδό ήταν κτισμένος και ναός, όχι μεγάλος, που λεγόταν του Κυαμίτου. Από τα μνημεία που ξεχώριζαν σε μέγεθος και διακόσμηση το ένα ανήκε σε κάποιον Ρόδιο, που μετοίκησε στην Αθήνα και το άλλο στον Μακεδόνα Άρπαλο.

Υπήρχε επίσης και ιερό στο οποίο είχαν ανεγερθεί τα αγάλματα της Δήμητρας και της Κόρης, της Αθηνάς και του Απόλλωνα⁸⁶. Έπειτα υπήρχε το ιερό της Αφροδίτης και μπροστά από αυτό, ένα τείχος από ακατέργαστες πέτρες, «θέας ἄξιον»⁸⁷.

Στη συνέχεια η Ιερά Οδός συναντούσε τους Ρειτούς, παλιό σύνορο Αθηναίων και Ελευσινίων⁸⁸. Μετά τους Ρειτούς υπήρχαν τα ανάκτορα του Κρόκωνος⁸⁹. Στο σημείο αυτό άρχιζε η Ελευσινιακή πεδιάδα. Η Ιερά Οδός ακολουθούσε την παραλία και στα ανατολικά κράσπεδα της σημερινής Ελευσίνας συναντούσε τον Ελευσινιακό Κηφισό, όπου ο Αδριανός έχτισε τη μνημειώδη γέφυρα⁹⁰, για να καταλήξει στην ιερή πόλη.

Τα ιερά και οι ναοί που περιγράφει ο Πausανίας είχαν άμεση θρησκευτική σχέση με την Ελευσίνα είτε από την ίδρυσή τους είτε από μεταγενέστερη προσαρμογή στη διαρκώς αυξανόμενη φήμη του ιερού. Η λατρεία της Δήμητρας και της Κόρης απηχούσε τη λαμπρότητά της σε όλα τα μνημεία της Ιεράς Οδού, άσχετα με τη θεότητα, τις παραδόσεις και την εποχή στην οποία ανήκε το καθένα απ' αυτά.

Όπως είναι φυσικό η οδός αυτή δεν ήταν αφιερωμένη μόνο στη θρησκεία. Ήταν και η κύρια αρτηρία, στρατηγική και εμπορική, της Αττικής. Η Αθήνα συνδεόταν με την Πελοπόννησο μέσω Ελευσίνας. Για την επικοινωνία με την Θήβα και την ανατολική πλευρά της Βοιωτίας, τη Φωκίδα και τη Βόρειο Ελλάδα, έπρεπε και πάλι να φθάσουν στην Ελευσίνα, για να συνεχίσουν από τον Κιθαιρώνα την πορεία προς τις Ελευθερές. Ο δρόμος είχε κατα-

Η Ιερά Οδός μεταξύ του ιερού της Αφροδίτης και των Ρειτών
(Σχέδ. Ι. Τραυλού).

σκευασθεί με προσοχή σπάνια για τους Έλληνες και όπως μαρτυρεί ο Δικαίαρχος, στο μοναδικό απόσπασμα του έργου του Βίος Ελλάδος, που έχει σωθεί: «*ὁδὸς ἡδεῖα, γεωργουμένη πᾶσα, ἔχουσα τῇ ὄψει φιλάνθρωπον*».

Η σημερινή οδός ακολουθεί ακριβώς την αρχαία, που τα ίχνη της πολλές φορές καλύπτονται από τη σύγχρονη κατασκευή. Σε ορισμένα τμήματα όμως, όπως από το Δαφνί μέχρι τους Ρειτούς, σώζονται τα ίχνη της αρχαίας οδού πλάι στην σημερινή. Το καλύτερα σωζόμενο τμήμα βρίσκεται μπροστά στο ιερό της Αφροδί-

της και έχει σταθερό πλάτος 4,80 μ. Η συνέχεια της οδού προσδιορίζεται και κοντά στην Ελευσίνα, όπου σώζεται η γέφυρα του Αδριανού, σε απόσταση 1 χλμ. από την πόλη.

Ακολουθώντας την Ιερά Οδό προς την Ελευσίνα, αναζητώντας τα σχήματα και τα βήματα της πομπής για την ιερή τελετή, θα συνοδεύουν μόνο οι στίχοι του Αριστοφάνη⁹¹ «*Ἰακχε πολυτίμητε, μέλος ἑορτῆς ἡδιστον εὐρών, δεῦρο συνακολουθεὶ πρὸς τὴν θεόν, καὶ δεῖξον, ὥς ἄνευ πόνου πολλὴν ὁδὸν περαίνεις*».

ΤΑ ΕΛΕΥΣΙΝΙΑ ΜΥΣΤΗΡΙΑ

Όχι μόνον οι Έλληνες, αλλά και οι Ανατολικοί λαοί και οι Αιγύπτιοι αναζήτησαν, μέσα από μυστικές λατρείες, την επικοινωνία με το θείο, την ουσία της ζωής και την ερμηνεία του φυσικού θανάτου. Η μυστική τελετουργία, το μυστήριο⁹², δεν επήγαγε από τη δογματική διδασκαλία μιας θρησκείας ή από την αλληγορική ή συμβολική εξήγηση της ζωής και του θανάτου, αλλά από το ανθρώπινο δέος μπροστά στην ύπαρξη του κακού, της φθοράς, και συγχρόνως την ελπίδα για τη σωτηρία και την πνευματική κάθαρση, που, μέσω του εξαγνισμού, οδηγούν στην ψυχική πληρότητα εν ζωή και στην ευδαιμονία μετά θάνατον.

Δεν θα ήταν δυνατόν λοιπόν να συνδεθούν τα μυστήρια, σαν όρος, μόνον με τη Δήμητρα και την Κόρη στην Ελευσίνα. Μυστήρια υπήρχαν σ' όλη την Ελλάδα, όπως τα Ορφικά στη Θράκη, τα Καβείρια στη Σαμοθράκη, τη Λήμνο και τη Θάσο, του Διός Σαβαζίου, του Άδωνη, του Άττιος, της Κυβέλης, της Δαμίας και της ΑυξΗΣίας, τα Θρακικά της Βενδίδας, του Ερμή, του Ιασίωνα, της Ινούς, του Αρχεμόρου, της Εκάτης, της Αγλαύρου, η ωμοφαγία και ο μυσστικός γάμος της Κρήτης, από την οποία θεωρείται ότι ξεκίνησε η Ορφική λατρεία για το Βορρά, δια μέσου των νησιών του Αιγαίου.

Αλλά και πέρα από τα σύμβολα, την αλληγορία και τις τελετουργίες των γνωστών μυστηρίων, κάθε πόλη της αρχαίας Ελλάδας και κάθε γένος κατείχε μια μυστική λατρεία, που οι ρίζες της πρέπει να αναζητηθούν στη λατρεία των προγόνων, προς τους οποίους συνδέθηκε από πολύ νωρίς η λατρεία των χθονίων θεοτήτων. Η πανάρχαιη αυτή λατρεία έπλασε ένα ιδιαίτερο τόπο για τους θεούς του Άδη, που έπρεπε να εξευμενισθούν, όχι μόνο γιατί ήταν οι κύριοι των ψυχών, αλλά και των καρπών της γης και επομένως της ζωής των ανθρώπων.

Η Δ ή μ η τ ρ α, προσωποποίηση της Γης (Γη-Μήτηρ = Δημήτηρ), αλλά και της ευφορίας και κατά συνέπεια της ανανεούμενης

ζωής, συνδέθηκε με την τέλεση ιδιαίτερων μυστηρίων, στα οποία συμμετείχαν μόνον οι μνημένοι. Η μορφή της, που ολοκληρώνεται στον ελευσινιακό κύκλο, απόκτησε ένα ιδιαίτερα ηθικό περιεχόμενο. Αρχικά λατρεύθηκε στη Θεσσαλία —στη Μακεδονία ήταν ελάχιστα γνωστή— σαν θεά προστάτις της καλλιέργειας, χωρίς το χθόνιο στοιχείο, που προέρχεται από τη σχέση της με την Κόρη, κατ' εξοχήν θεάς των νεκρών. Η διάδοση της λατρείας της ακολούθησε δύο δρόμους. Από τη Θεσσαλία προς νότον, απλούστερη, χωρίς τη βαθύτερη έννοια της Ελευσινιακής λατρείας. Τον μυστηριακό χαρακτήρα απόκτησε στην Κρήτη, από όπου διαδόθηκε στην Πελοπόννησο, για να φθάσει στην κλασική της υπόσταση στην Ελευσίνα. Στην Κρήτη θα συντελεσθεί ο μυστικός γάμος της θεάς με τον Ιασίωνα⁹³, που ο Θεόκριτος αναγνωρίζει ήδη σαν μυστήριο^{93α}. Ο Ησίοδος⁹⁴ αναφέρει τον γάμο της θεάς και τη γέννηση του Πλούτου, που στο τέλος του Ύμνου στη Δήμητρα θα εμφανισθεί και πάλι σαν ευλογία για όσους μυήθηκαν στην ιερή τελετουργία.

Χαρακτηριστική είναι η συγχώνευση της Δήμητρας με άλλες θεότητες στην Πελοπόννησο. Στο Φενεό γινόταν τελετή με δρώμενα, όπως στην Ελευσίνα, τον δε κανονισμό των μυστηρίων τον έπαιρναν οι ιερείς από δύο μεγάλους λίθους, στους οποίους έδιναν όρκο οι Φενεάτες. Ο ιερέας, με το προσωπείο της Δήμητρας Κιδαρίας, χτυπούσε τη γη με ραβδί για να ξυπνήσει. Στην Κυλλήνη υπήρχε παράδοση ότι η Δήμητρα, κυνηγημένη από τον Ποσειδώνα, αναγκάστηκε να μεταμορφωθεί σε φοράδα και ότι τα νερά της Στυγός έγιναν μαύρα, από τη στιγμή που καθρεπτίστηκε σ' αυτά. Σύμφωνα με άλλες αρκαδικές παραδόσεις η Δήμητρα συνδέεται με τον Ίππειο Ποσειδώνα, ενώ στη Φιγάλεια λατρευόταν το ιπποκέφαλο ξόανο της θεάς. Στη Λυκόσουρα αντικατέστησε την προϋπάρχουσα λατρεία της Δέσποινας. Στην Ελευσίνα συγχωνεύθηκαν τα ρεύματα, από τη Βοιωτία, την Κρήτη και την Πελοπόννησο και αναπτύχθηκε το τυπικό των Ελευσινίων Μυστηρίων.

Η μυστική Ελευσινιακή θρησκεία κατ' άλλους ήλθε από το Νότο και εκεί αναζητούν τα Ορφικά στοιχεία και κατ' άλλους από τη συγγένεια Διονύσου-Δήμητρας και επομένως από την κάθοδο της Διονυσιακής λατρείας από Βορρά. Η τελική μορφή της ελευσινιακής λατρείας ακολούθησε και αυτή την πορεία της θεάς από Βορρά

και Νότο. Όπως ακριβώς ο Ορφείας, ο λυρικός ιερέας, συνάντησε τον μαινόμενο θεό του κρασιού, για να ενώσει τον Μυστικισμό με τον Ενθουσιασμό και να δώσει νέα λάμψη στην ελληνική θρησκεία, έτσι η απλή θεότητα της καλλιέργειας της γης συνάντησε τη θεά που γέννησε τον Πλούτο, θεία ευλογία, μετά το μυστικό γάμο της στην Κρήτη με τον Ιασίωνα. Το αποτέλεσμα είναι πάντοτε το ίδιο. Η δύναμη του ελληνικού λόγου που δεν παραγνώρισε τα αντίθετα στοιχεία, αλλά τους προσέδωσε νέο περιεχόμενο, θείο και ανθρωπινό συγχρόνως.

Η εξέλιξη των Ελευσινίων Μυστηρίων

Τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα, οι γεωγραφικές συνθήκες ενός τόπου, οι παραδόσεις και η νοοτροπία ενός λαού αποκρυσταλλώνονται στη θεωρία, όσο και στην πράξη μιας τελετουργίας. Αν θελήσουμε να ερμηνεύσουμε την εξέλιξη των Ελευσινίων Μυστηρίων από μια περισσότερο ορθολογιστική άποψη θα πρέπει να αρχίσουμε από το Ομηρικό Έγνο στη Δήμητρα, την αρχαιότερη γραπτή μαρτυρία που αφορά τη λατρεία της θεάς και το ιερό τέμενος⁹⁵. Το κείμενο αυτό ανάγεται στον 7ο π.Χ. αι. αλλά δεν είναι παρά ή εκ των υστέρων εξήγηση και αιτιολογία των δεικνυμένων και λεγομένων κατά τα μεγάλα αυτά μυστήρια. Απηχεί την επίδραση του ελληνικού πνεύματος στην αρχική χθόνια λατρεία των κύριων θεοτήτων που αναφέρονται στον Έγνο, της Δήμητρας, της Κόρης και του Πλούτωνα. Οι δυο πρώτες εκπροσωπούν την παλιά και τη νεότερη μορφή της μητέρας γής, που με διάφορα ονόματα λατρεύονταν στην ανατολική Μεσόγειο από τα πανάρχαια χρόνια. Ο Πλούτων είναι ο θεός του κάτω κόσμου, κύριος του Άδη, αλλά και του πλούτου της γης. Ο μύθος της αρπαγής της Κόρης τοποθετείται στην Ελευσίνα. Όταν η Κόρη θα επιστρέψει, με την παρέμβαση του Δία, η γη θα καρποφορήσει και πάλι και θα χαρίσει τη ζωή στους θνητούς. Τα γεγονότα λαμβάνουν χώρα στο Θριάσιο πεδίο, όπου καλλιεργήθηκαν τα σιτηρά μετά από την προτροπή, αλλά και την διδασκαλία της Δήμητρας στον ήρωα Τριπτόλεμο. Η κάθοδος και η άνοδος της Κόρης έχει χρονική σχέση με την καλλιέργεια των δημητριακών στις χώρες της Μεσογείου.

Στο τέλος του 5ου π.Χ. αι. εισάγεται μια νέα θεότητα στα Μυστήρια, ο Ίακχος, συνδεδεμένη με την καλλιέργεια του αμπελιού μια άλλη μορφή του Διονύσου.

Ο συνδυασμός των τριών μορφών εκπροσωπεί τις βασικές καλλιέργειες της Αττικής. Ο Διόνυσος συνδέθηκε με τη λατρεία της Κόρης στα Μικρά εν Άγρα Μυστήρια, αλλά και με τα Ελευσίνια Μυστήρια, τουλάχιστον στο τυπικό μέρος της τελετουργίας κατά το τέλος του 5ου και τις αρχές του 4ου π.Χ. αι.

Η ελευσινιακή θρησκεία τελειοποιήθηκε στους χρόνους του Σόλωνος, υπο την επίδραση του Επιμενίδη, που ήλθε από την Κρήτη για να εξαγνίσει την Αθήνα από το Κυλώνειο άγος.

Μετά τους περσικούς πολέμους, το θρησκευτικό αίσθημα των των Ελλήνων, όπως επήγασε από την ευγνωμοσύνη στους θεούς για τις λαμπρές νίκες κατά των κατακτητών, θα προσδώσει τόσο μεγαλείο στα Ελευσινιακά ιερά, που οι τελετές των Ελευσινίων θα καταστούν οι οσιότερες, οι γνωστότερες και οι πιο δημοφιλείς στον Ελληνικό κόσμο, αλλά συγχρόνως θα υπηρετήσουν τα πολιτικά συμφέροντα του Αθηναϊκού Κράτους.

Η κραταίωση των Αθηνών αύξησε και τον αριθμό των δικαιουμένων να μυηθούν Ελλήνων. Οι σύμμαχοι έγιναν δεκτοί για λόγους πολιτικούς και στη συνέχεια όλοι οι Έλληνες, γιατί αυτό απαιτούσε το συμφέρον των Αθηνών. Όταν η Ελευσίνα ενώθηκε με την Αθήνα, οι Αθηναίοι έκτισαν το Ελευσίνιο κάτω από την Ακρόπολη, σαν παράρτημα του Ελευσινιακού ιερού και μετέτρεψαν τα εν Άγρα μυστήρια προβαθμίδα των Ελευσινίων. Καθιερώθηκε το λαμπρό τυπικό των Ελευσινίων μυστηρίων, που συντελούσε στην προβολή της Αθηναϊκής πολιτείας. Η μεγάλη αυτή θρησκευτική εορτή άρχιζε με την μεταφορά των ιερών αντικειμένων στο Ελευσίνιο και την επαναφορά τους στην Ελευσίνα με πομπή από την Ιερά Οδό, υπό την επίβλεψη και προστασία των Αθηναϊκών αρχών. Με προκήρυξη προς τους Πανέλληνες οι Αθηναίοι προέτρεπαν με σπόνδοφόρους να κατατεθούν οι απαρχές των καρπών στην Ελευσίνα, γιατί από τον Ελευσίνιο Τριπτόλεμο διαδόθηκε στους ανθρώπους το μεγάλο δώρο της Δήμητρας, η καλλιέργεια των σιτηρών. Όταν επιτράπηκε και στους ξένους η συμμετοχή, μεγάλα πλήθη συνέρεαν στο ιερό των Ελευσινίων θεοτήτων. Άνδρες και γυναίκες έσπευδαν να γνωρίσουν τη μυστική αλήθεια για την αρχή και τον σκοπό της ζωής και τη μετά θάνατον τύχη της ψυχής.

Το Ελευσινιακό ιερό τιμήθηκε από τα ισχυρά κράτη των Αθηνών και της Ρώμης και πολλοί ηγεμόνες θέλησαν να προσφέρουν στις θεότητες, αλλά κυρίως να απαθανατίσουν το όνομά τους με λαμπρές κατασκευές και αφιερώματα. Η Αθήνα γινόταν και πάλι το κέντρο του κόσμου, προσκαλώντας με σπονδοφόρους όχι μόνο τους ξένους, αλλά κυρίως τους Έλληνες, για να ανανεώσουν το αίσθημα της κοινής καταγωγής και της κοινής απόδοσης τιμής στους πάτριους θεούς.

Αλλά αν σε γενικές γραμμές διαγράφεται μ' αυτόν τον τρόπο η εξέλιξη μιας απο τις διασημότερες θρησκευτικές εκδηλώσεις της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, πρέπει παράλληλα να εξετασθεί και η ανθρώπινη σκέψη που γέννησε τις εκδηλώσεις αυτές, η πίστη και η αναζήτηση της αλήθειας, αλλά και της ανθρώπινης ευτυχίας που εξαρτήθηκε και εξαρτάται από την ευλογία, την εύνοια και τη χάρη της θεότητας, πέρα από ιστορικά γεγονότα ή θρησκευτικές ερμηνείες. Στην προκειμένη περίπτωση έπρεπε να τιμηθεί και να εξασφαλισθεί η εύνοια της θεότητας που γεννούσε τους καρπούς και τους δεχόταν και πάλι στους κόλπους της, όπως και τον ίδιο τον άνθρωπο. Δεν ήταν δύσκολο η επίκληση για την ευφορία της γης να αποκτήσει μυστικό χαρακτήρα και να μετατραπεί σε εορτή που αποσκοπούσε στον εξαγνισμό και την κάθαρση των μετεχόντων, στην επίκληση της θείας βοήθειας για την εξασφάλιση της ευδαιμονίας της ψυχής μετά θάνατον. Η αναλογία ανάμεσα στο σπόρο που από τα σπλάχνα της γης βλασταίνει και καρποφορεί και στον άνθρωπο που ξαναγυρίζει στη γη μετά το θάνατό του, ίσως γέννησε την ελπίδα, ότι όπως ο σπόρος έτσι και ο άνθρωπος δεν χάνεται μέσα στη γή, αλλά θα ζήσει μιαν άλλη ζωή, συνέχεια της επιγείου, και μάλιστα λαμπρότερη από αυτήν, γιατί πρόκειται για τη ζωή επέκεινα της ζωής. Ο ετήσιος θάνατος και η γέννηση της φύσης, όπως παρουσιαζόταν με το μύθο της Κόρης υποδήλωνε και τη ζωή του ανθρώπου. Με τη μύηση οι θνητοί αποκτούσαν άμεσο δεσμό με τις θεότητες, που εξασφάλιζαν την θεική προστασία του ανθρώπου τόσο στη γη όσο και πέρα από το θάνατο. Για την εξασφάλιση αυτής της προστασίας, που δεν εκπροσωπεί παρά την ανθρώπινη αγωνία μπροστά στην ανυπαρξία, έσπευδαν οι πιστοί να μνηθούν στα Ελευσίνια Μυστήρια.

Εν τούτοις, παρά την τεράστια εξέλιξη του Ελευσινιακού ιερού, το δικαίωμα να τελούν τη λατρεία και να προβαίνουν σε ιερές

πράξεις διατηρήθηκε ως το τέλος από τους απογόνους των παλαιών δικαιούχων που αποτέλεσαν το ιερατείο. Αυτοί μόνοι είχαν το δικαίωμα να μυούν τους άλλους, να είναι επικεφαλής των επίσημων πομπών και να προϊστανται στις τελετές. Στους υπόλοιπους επιτρεπόταν μόνο να παρίστανται στην ιεροτελεστία και να συμμετέχουν στα γινόμενα στο άδυτο. Μια άλλη αρχή που τηρήθηκε ως το τέλος ήταν η μυστικότητα που περιέβαλλε τα μυστήρια για πάντα. Πολλές θεωρίες γράφτηκαν, άλλες περισσότερο εύλογες και άλλες παρακινδυνευμένες, καμιά όμως δεν βασίζεται σε πραγματικές αποδείξεις. Η τιμωρία του θανάτου, που απειλούσε όποιον φανέρωνε το μυστικό, ήταν η αιτία που κανείς δεν αποκάλυψε τίποτε σχετικό. Χαρακτηριστικά αναφέρεται πως ο Αλκιβιάδης, λίγο πριν αναχωρήσει ο Αθηναϊκός στόλος για την Σικελία το 415, κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, βεβήλωσε τα μυστήρια, μετά από ένα συμπόσιο, μιμούμενος συμβολικές πράξεις. Ακολούθησε εναντίον του «γραφη ασεβείας», όπως είναι γνωστό. Με την ίδια κατηγορία φυλακίσθηκε ο Αθηναίος πολιτικός και ρήτωρ Ανδοκίδης. Και τον Ελευσίνιο Αισχύλο καταδίωξαν οι Αθηναίοι γιατί υποπτεύθηκαν ότι στη Διονυσιακή εορτή στην Αθήνα υπαινισσόταν πράξεις των Μυστηρίων^{95α}. Ακόμη και ο περιηγητής Πausανίας απέφυγε οποιοσδήποτε εξηγήσεις για τα Μυστήρια, αναφέροντας χαρακτηριστικά (I,38,7) ότι «τά δέ ἐντός τοῦ ἱεροῦ τό τε ὄνειρον ἀπέπε γράφειν». Ο Στράβων αναφέρει με λίγες μόνον λέξεις τό ιερό (IX, 235). Ακόμη και το λάθος προκαλούσε την έσχατη τιμωρία. Ο Τ. Λίβιος (XXXI, 14) αναφέρει για δύο νεαρούς Ακαρνάνες, που από λάθος μπήκαν στο ιερό και καταδικάστηκαν σε θάνατο. Αλλά και η θεότητα απέτρεπε την αποκάλυψη των μυστηρίων, όπως συνέβη με ένα Επικούρειο φιλόσοφο που πέθανε από άγνωστη αρρώστια, γιατί έφθασε στο σημείο εκείνο του αδύτου, που μόνον ο Ιεροφάντης μπορούσε να προσπελάσει. Και είναι πράγματι απορίας άξιο πως οι τελετουργίες αυτές, που τελούνταν επί 2000 χρόνια και τις παρακολουθούσε πλήθος ανθρώπων από όλα τα μέρη της γης, έμειναν για πάντα μυστικές, όπως οι θεές το θέλησαν στην καθιέρωσή τους.

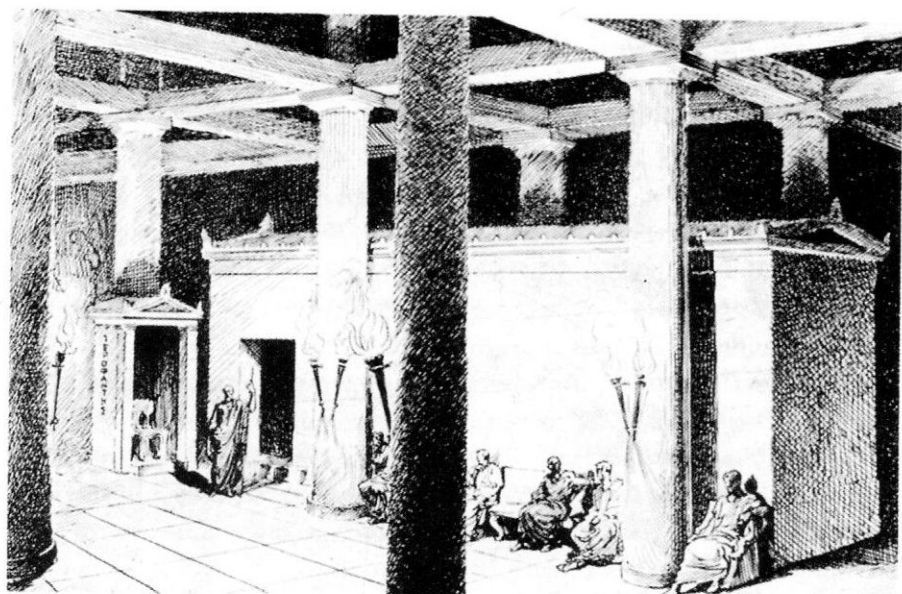
Οι περιγραφές που έχουν σωθεί αφορούν συνήθως το τμήμα εκείνο της τελετουργίας που αποτελούσε ένα δημόσιο θέαμα και όχι την ουσία. Άλλες πάλι ερμηνείες μεταφέρονται από συγγενείς τελετουργίες, όπως τα Ορφικά Μυστήρια. Οι περιγραφές της ουσίας

του μυστηρίου, που διαθέτουν οι μελετητές, ανήκουν στους Πατέρες της Εκκλησίας, που η στάση τους είναι εχθρική και οι ερμηνείες τους αποβλέπουν στην απομάκρυνση των παγανιστικών θεωριών που επιβιούσαν και αλλοίωναν το χριστιανικό δόγμα. Αλλά ακόμη και τα μνημεία, τα αγάλματα, τα αγγεία δεν αποδίδουν παρά μια άποψη των μυστηρίων. Ο καλλιτέχνης, όπως και ο συγγραφέας, δεσμευόταν από τη μυστικότητα της λατρείας και δεν αποκάλυπτε και αυτός την ουσία των μυστηρίων των Ελευσινίων θεοτήτων.

Τα δρώμενα, τα δεικνύμενα και τα λεγόμενα

Το μυστικό δράμα των Ελευσινίων Μυστηρίων αποτελούσαν τα δρώμενα, τα δεικνύμενα και τα λεγόμενα.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στα δρώμενα περιλαμβανόταν η αναπαράσταση του μύθου της Δήμητρας και της Περσεφόνης. Δεν υπάρχει επίσης αμφιβολία ότι την αναπαράσταση αυτή συνόδευε μουσική, ιεροί λόγοι και ανάλογη κίνηση. Τα αισθήματα των μυστών πρέπει να άγγιζαν την κάθαρση της αρχαίας τραγωδίας, όχι μόνο με τη θεά, αλλά και τη συμμετοχή στο θείο δράμα. Μήπως αυτό δεν είναι το αίσθημα των Χριστιανών στο αποκορύφωμα του δράματος του Ναζωραίου κατά την Μ. Εβδομάδα; Η περιπλάνηση της Δήμητρας, η αγωνία, το σκοτάδι και η επιστροφή της Κόρης, μαζί με την ευφορία της γης, μέσα στο άπλετο φως του Τελεστηρίου θα έδιναν το αίσθημα της ενεργού συμμετοχής στην ευφροσύνη της θεάς. Ο Αριστοτέλης επισημαίνει ακριβώς την κατάσταση των μυστών που δεν απέβλεπαν να μάθουν κάτι καινούριο, αλλά ακριβώς να αισθανθούν αυτή τη συμμετοχή⁹⁶. Ίσως επίσης να μην εκτυλισσόταν το θείο δράμα μόνο στο Τελεστήριο, αλλά να ακολουθούσε όλα τα ορατά σημεία της δραματικής πορείας της Δήμητρας, με ευχές και επικλήσεις, για να φθάσει στην αποκορύφωση των γεγονότων στο άδυτο. Ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς⁹⁷ εξηγεί ότι η Δήμητρα και η Κόρη είναι τα πρόσωπα του θείου δράματος. Οι πιστοί θα παρακολουθούσαν με πυρσούς την αρπαγή της Κόρης και την αναζήτησή της από τη Δήμητρα. Ο σχολιαστής του Θεοκρίτου διασώζει μια μαρτυρία του Απολλοδώρου⁹⁸: «*Ἀθήνησιν τὸν Ἱεροφάντην τῆς Κόρης ἐπικαλουμένης ἐπικρούειν τό καλούμενον ἤχεϊον*». Σε μια καίρια στιγμή

Αναπαράσταση του εσωτερικού του Τελεστηρίου και του Ανακτόρου (Ι. Τραυλός).

της εξέλιξης του δράματος θα ακουγόταν φαίνεται ο ήχος αυτός που μαρτυρείται στο κείμενο.

Το ερώτημα που τίθεται είναι αν στα δρώμενα περιλαμβανόταν μόνον η αφήγηση της αρπαγής της Κόρης ή υπήρχαν και άλλες τελετουργίες. Στο κείμενο του Θεμιστίου περί ψυχής, που αναφέρει ο Στοβαίος⁹⁹, σώζεται ένα περίφημο χωρίο του Πλουτάρχου, όπου συγκρίνεται η αγωνία της ψυχής που αποχωρίζεται από το σώμα με την αγωνία και το φόβο των «τελευταῖς μεγάλαις κατοργιαζομένων». Αν εξαιρέσει κανείς τα ορφικά στοιχεία του κειμένου, αναγνωρίζει την πορεία στα σκοτεινά βασίλεια του Ἄδη και την κατάληξη στην ανθισμένη και καρποφορούσα γη, στην ανανέωση της ζωής.

Ένα άλλο σημείο που θεωρήθηκε πιθανό να συντελείται στα δρώμενα είναι ο ιερός γάμος. Οι ιεροί γάμοι ήταν κοινοί τόποι των μυστικών λατρειών. Για τα Ελευσίνια Μυστήρια ο επίσκοπος Αμασείας Αστέριος¹⁰⁰ λέει «οὐκ ἐκεῖ» (στην Ελευσίνα δηλαδή) τό καταβάσιον τό σκοτεινόν καί αἱ σεμναί τοῦ ἱεροφάντου πρὸς τήν ἱέριαν συντυχίαι μόνου πρὸς μόνην;» Και ο Ρωμαῖος απολογητής Τερτυλλια-

νός¹⁰¹ σημειώνει «ἵνα τί ἡ ἱέρεια τῆς Δήμητρος ἀρπάζεται, εἰμή καί αὐτή ἡ Δημήτηρ τοῦτ' ἔπαθε;». Αλλά και πάλι οι μαρτυρίες αυτές δεν είναι ικανές για να στηρίζουν μια τέτοια πτυχή των δρωμένων, γιατί απηχούν τελετουργίες κυρίως των Φρυγικῶν μυστηρίων.

Υπήρχε ἴσως ἓνας μυστικός δείπνος; Η μαρτυρία - σύμβολο των Ελευσινίων σώζεται από τον Κλήμεντα τον Αλεξανδρέα¹⁰² «ἐνήστευσα, ἔπιον τόν κυκεῶνα, ἔλαβον ἐκ κίστης ἐγγευσάμενος, ἀπεθέμην εἰς κάλαθον καί ἐκ καλάθου εἰς κίστην». Αλλά το πιθανότερο είναι η πράξη αυτή να αφορά την προετοιμασία για την τελετή και όχι την τελετή καθαυτή.

Το μόνο βέβαιο πάντως είναι ὅτι η τελετή περιλάμβανε την αναπαράσταση της αρπαγῆς της Περσεφόνης. Τίποτε δεν μπορεί να αποδείξει ὅτι υπήρχαν και ἄλλες φάσεις των δρωμένων, γιατί οι μαρτυρίες των Πατέρων αποβλέπουν κυρίως να δυσφημίσουν τα Μυστήρια στους πιστούς της Χριστιανικῆς θρησκείας.

Τα δεικνύμενα αφορούν ὁπωσδήποτε τα ιερά αντικείμενα και τα σύμβολα των Ελευσινίων. Η δραματικότερη στιγμή των δεικνυμένων ήταν εκείνη κατά την οποία ο Ιεροφάντης, μέσα σε ἄπλετο φως, τα επιδείκνυε στους πιστούς. Ἄλλωστε αυτή ακριβῶς την πράξη υπονοεῖ και ο ιερατικός τίτλος του. Τα ιερά αυτά αντικείμενα φυλάσσονταν στο ἀνάκτορο ὅλο το χρόνο και μόνο ο Ιεροφάντης μπορούσε να τα φανερῶσει στους μύστες. Η φράση «δεικνύναι ἢ φαίνειν τά ἱερά» είναι συχνή στους αρχαίους Ἑλληνες συγγραφείς και αφορά πάντοτε τα Ελευσίνια Μυστήρια¹⁰³. Τό μυστικό και αὐτῶν ὅμως κρατήθηκε για πάντα, στην κίστη ἴσως που στέφει το ὁμορφο κεφάλι της Καρυάτιδας στα Μικρά Προπύλαια.

Τα λεγόμενα συνόδευαν τα δρώμενα και τα δεικνύμενα. Είναι ἄγνωστα και αυτά, ὁπωσδήποτε δεν απηχούσαν μια δογματική διδασκαλία, ἀλλά μυστικές ρήσεις, ὅπως το «ῴε-κύε», «Πάξ-Κόνξ»¹⁰⁴, επικλήσεις και πιθανότατα ἐξηγήσεις των δρωμένων. Η σημασία τους ήταν πάρα πολλή μεγάλη, γιατί δεν θα ήταν δυνατόν ο μούσμενος να καταλάβει το νόημα των δρωμένων και την σημασία των δεικνυμένων χωρίς, τα λεγόμενα. Τότε η μύηση ήταν ατελής. Ακριβῶς γι' αὐτόν το λόγο στα Μυστήρια μετείχαν

Ἕλληνες ἢ ὅσοι γνώριζαν τὴν Ἑλληνικὴ γλῶσσα. Ἡ μύηση ἔπρεπε νὰ συμπληρωθεῖ ἢ νὰ τελειωθεῖ με τὶς ἀπαραίτητες ἐξηγήσεις καὶ ἐπικλήσεις πρὸς τὴ θεότητα.

Το Ιερατεῖο

Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς τῶν Ἐλευσινίων τὸ προσωπικὸ που εἶχε σαν ἀσχολία τὰ τῆς λατρείας τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης καὶ τῆ μύηση τῶν προσκυνητῶν ἦταν πολυάριθμο. Ὅχι μόνο ἱερεῖς καὶ ἰέρειες, ἀλλὰ καὶ πολλὰ βοηθητικὰ πρόσωπα χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴν κανονικὴ λειτουργία τοῦ ἱεροῦ. Τὰ ἀνώτατα ἱερατικά ἀξιώματα ἦταν κτήμα τῶν παλαιῶν ἡρώων τῆς Ἐλευσίνας, τῶν παλαιῶν γενῶν, γιὰτί κατὰ τὸν Πλούταρχο¹⁰⁵ *«εὐπατρίδας δὲ γινώσκειν τὰ θεῖα καὶ παρέχειν ἄρχοντας ἀποδούς καὶ νόμων διδασκάλους εἶναι καὶ ὁσίων καὶ ἱερῶν ἐξηγητάς»*. Οἱ εὐπατρίδες ἀνῆγαν τὴν καταγωγὴν τοὺς σὲ ἓνα ἥρωα καὶ κατεῖχαν παραδόσεις καὶ μυστικὰς τελετὰς, ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ πρίν, που συχνά, σύμφωνα πάντοτε με τὴν παράδοση, εἶχαν παραχωρηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἰδίους τοὺς ἥρωες στὸ γενάρχη. Ὅταν ἡ λατρεία τῶν γενῶν υἱοθετήθηκε καὶ ἀπὸ τὸ κράτος, τότε τὸ γένος διατήρησε τὸ δικαίωμα νὰ κατέχει ἀποκλειστικά τὸ προνόμιο τοῦ ἱερατείου. Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορίαν υπάγονταν οἱ οἰκογένειες τῶν Εὐμολπιδῶν καὶ τῶν Κηρύκων, στοὺς οὗσιους ἀνῆκαν ἀντίστοιχα ὁ πρῶτος τῆ τάξεως ἱερέας τῶν Μυστηρίων, ὁ Ἱεροφάντης ἀφ' ἐνός καὶ ὁ Δαδούχος, ὁ Ἱεροκῆρυξ καὶ ὁ Ἐπιβώμιος ἱερέας ἀφ' ἐτέρου.

Ἡ ἀρχὴ τῶν Εὐμολπιδῶν καὶ τῶν Κηρύκων ἀνάγεται στὴν ἐποχὴ που ἡ Ἐλευσίνα ἦταν ἀνεξάρτητο κράτος. Μετὰ τὸν πόλεμο μετὰξὺ Ἐρεχθέως καὶ Εὐμολπου καταλύεται τὸ κράτος τῶν Ἐλευσινίων κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Πausanias (I,38). Τὰ Μυστήρια ὁμῶς παρέμειναν στὴν κατοχὴ τῶν δυο οἰκογενειῶν, ὅπως μαρτυρεῖ ἓνα ψήφισμα τοῦ 5ου αἰ. *«μνεῖν δ' εἶναι οὔσι Κηρύκων καὶ Εὐμολπιδῶν»*¹⁰⁶. Μετὰ τὴν πτῶση τῶν Τριάκοντα ὁ Ἀριστοτέλης παραδίδει ὅτι: *«τὸ δι' ἱερόν εἶναι κοινόν δ' ἀμφοτέρων, ἐπιμελεῖσθαι δὲ Κήρυκας καὶ Εὐμολπίδας κατὰ τὰ πάτρια»*¹⁰⁷.

Οἱ ἱερεῖς αὐτὲς οἰκογένειες ἦταν υπεύθυνες γιὰ τὴ μύηση τῶν πιστῶν καὶ γιὰ τὴν τέλεση τῶν μυστηρίων. Ἡ πολιτεία μεριμνοῦσε

μόνο για την εξωτερική παρουσίαση της τελετής και τις θυσίες.

Το μέγιστο αξίωμα του *Ιεροφάντου* ανήκε στην οικογένεια των Ευμολπιδών. Τα ιερά αντικείμενα ανήκαν στους Ευμολπίδες, που τα επέβλεπαν και τα προστάτευαν κατά τη μεταφορά τους από την Ελευσίνα στην Αθήνα και από την Αθήνα στο Ελευσινιακό ιερό. Το γεγονός που μαρτυρεί κυρίως την υπεροχή των Ευμολπιδών είναι και το χωρίο του Λυσία¹⁰⁸, που αναφέρει ότι ο Περικλής συμβούλευσε τους Αθηναίους να μην χρησιμοποιούν μόνον τους γεγραμμένους νόμους «*ἀλλά καί τοῖς ἀγράφοις καθ' οὓς Εὐμολπίδαι ἐξηγοῦνται*». Ακόμη και κατά τη Ρωμαϊκή εποχή, η ύψιστη τιμή που αποδόθηκε στον αυτοκράτορα Αδριανό ήταν να περιληφθεί στην οικογένεια των Ευμολπιδών και να αναγορευθεί άρχων του γένους αυτού.

Οι Ευμολπίδες θεωρούσαν ότι οι Κήρυκες κατάγονταν από τον Κήρυκα, δευτερότοκο γιό του Εύμολπου. Οι ίδιοι όμως υποστήριζαν ότι γενάρχης τους ήταν ο Ερμής¹⁰⁹. Επειδή θεωρούσαν μητέρα του γένους τη κόρη του Κέκροπος Ἄγλαυρο, δεν ήταν αφιερωμένοι αποκλειστικά στην υπηρεσία της λατρείας της Δήμητρας. Μέλη τους βρίσκονταν στην υπηρεσία τόσο του Απόλλωνα της Δήλου, όσο και του Απόλλωνα των Δελφών.

Φαίνεται πως οι μεν Ευμολπίδες ήταν η κατ' εξοχήν ελευσίνια οικογένεια, ενώ οι Κήρυκες ήταν ευπατρίδες της Αττικής, που συνενώθηκαν με τους Ευμολπίδες, όταν τα Ελευσίνια Μυστήρια έγιναν μέρος της επίσημης θρησκείας του Αθηναϊκού κράτους.

Εκτός όμως από τους Ευμολπίδες και τους Κήρυκες υπήρχαν, όπως αναφέρθηκε και πριν, και άλλοι ιερείς και ιέρειες που αποτελούσαν «*τά γένη τά περί τῶ θεῶ*».¹¹⁰ Δεν κατείχαν το προνόμιο της μύησης, αλλά οι οικογένειές τους είναι συνδεδεμένες άμεσα με την υπηρεσία της θεάς. Τα γένη αυτά, όπως αναφέρονται σε επιγραφές, ήταν οι Φιλλεΐδαι, οι Κροκωνΐδαι, οι Κοιρωνΐδαι, οι Ευδάνεμοι, οι Φυταλΐδαι και οι Βουζύγαι.

Η *Ιερά Γερούσια* είναι γνωστή από δυο επιγραφές της εποχής της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας¹¹¹ και οι αρμοδιότητές της δεν μπορούν να προσδιορισθούν με σαφήνεια.

Ο Ιεροφάντης ανήκε, όπως προαναφέρθηκε, στους Ευμόλπιδες και το αξίωμά του διατηρήθηκε στην ανώτατη βαθμίδα του ιερατείου από τα πανάρχαια χρόνια, ως το τέλος της ζωής του ιερού. Το ιερατικό του δικαίωμα δεν ήταν άμεσα κληρονομικό. Δυο Ιεροφάντες, που ένας ήταν διάδοχος του άλλου, ανήκαν σε δυο διαφορετικούς δήμους, έτσι ώστε να μην υπάρχει προνομιούχος κλάδος στην οικογένεια των Ευμόλπιδών. Πριν αναλάβει το αξίωμα περνούσε δοκιμασία. Η φυσική παρουσία του, η ηλικία και ο σωστός τόνος της φωνής, έπαιζαν μεγάλο ρόλο στην εκλογή του. Έφερε πορφυρό χιτώνα, και τα μακριά μαλλιά του, που τα συγκρατούσε *στρόφιον*, στεφανώνονταν με στεφάνι από μυρτιά. Βεβαίως οι γνώσεις του για το τελετουργικό μέρος και τη θρησκευτική παράδοση έπρεπε να βρίσκονται σε υψηλό πνευματικό επίπεδο. Ήταν ισόβιος και άγαμος. Η τελευταία όμως ιδιότητα ίσως είναι πολύ μεταγενέστερη, γιατί πολλοί Ιεροφάντες είναι έγγαμοι πριν από την ανάληψη του ύψιστου ιερατικού καθήκοντος. Ακόμη και τα κατά κόσμον ονόματά τους δεν αναφέρονταν πλέον, τουλάχιστον κατά τους Ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους. Σε ένα άγαλμα ιεροφάντη υπάρχει η επιγραφή «*οὔνομα δ' ὅστις ἐγὼ μὴ δῖξο*» και ίσως αποτελεί ένα μέρος της θρησκευτικής τελετής της αφιέρωσης του προσώπου, που ασκεί το ιερατικό αξίωμα στη θεότητα.

Στα καθήκοντά του υπάγεται η μεταφορά των ιερών αντικειμένων στην Αθήνα και η επαναφορά τους στην Ελευσίνα. Όταν τα ιερά έφθαναν στο Ελευσίνιο στην Αθήνα, απήγγελε τήν *πρόρρησιν*, την απαγόρευση δηλαδή σε ορισμένα πρόσωπα να λάβουν μέρος στα μυστήρια. Καλούσε επίσης επίσημα τους Έλληνες να προσκομίσουν στο ιερό της Ελευσίνας τις απαρχές των καρπών. Αλλά ο κύριος ρόλος του ήταν η παρουσία του στις τελετουργίες της μύησης. Ίσως έπαιρνε μέρος στο ιερό δράμα της αναπαράστασης της αρπαγής της Περσεφόνης. Την στιγμή που ο Πλούτων έπαιρνε την Κόρη έκρουε το ηχείον¹¹². Οι Πατέρες της Εκκλησίας στο σημείο αυτό περιέγραψαν μian άλλη σκηνή της αρπαγής της Δήμητρας από το Δία. Ο Ιεροφάντης, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των Πατέρων, απήγγελε με δυνατή φωνή, μέσα σε άπλετο φως τη γέννηση του ιερού παιδιού¹¹³.

Ο Λυσίας, στο λόγο του κατά του Ανδοκίδου, με μια χαρακτηριστική φράση εναντίον του Αθηναίου πολιτικού, προσδιορίζει το

ρόλο του Ιεροφάντη στην τελετουργία της μύησης: «οὗτος γάρ ἐνδύς στολήν, μιμούμενος τὰ ἱερά ἐπεδείκνυε τοῖς ἀμυήτοις καὶ εἶπε τῇ φωνῇ τὰ ἀπόρρητα».

Τα ἱερά αντικείμενα βρίσκονταν στο ἄδυτο, το οποίο μόνος εκείνος εἶχε το δικαίωμα να πλησιάσει. Μέσα στη νύχτα, όταν ἀνοίγαν οι πόρτες του ἄδυτου, οι μύστες μπορούσαν να δούν τα ἱερά. Από την ιδιότητά του αυτή πήρε και τον τίτλο Ιεροφάντης. Τα λεγόμενα, λόγια ἱερά που μόνον ο Ιεροφάντης μπορούσε να επαναλαμβάνει, συμπλήρωναν τα επιφάνεια των ἱερών και των συμβόλων της μυστικής τελετουργίας.

Απολάμβανε τιμών και προνομίων που αυξάνονταν, καθώς το Ελευσινιακό ἱερό αποκτούσε δύναμη και φήμη. Ἦταν αείσιτος στο πρυτανεῖο και κατείχε ιδιαίτερο θρόνο στο θέατρο. Ο Πλούταρχος¹¹⁵, για να ἐξηγήσει στους Ἕλληνες τη σημασία του αξιώματος του Pontifex Maximus, λέει «ὁ δὲ μέγιστος τῶν Ποντιφίκων, ἱεροφάντου τάξιν ἔχει». Κατά τη Ρωμαϊκή Εποχή το αξιωμα του ἀπόκτησε ἀκόμη μεγαλύτερη επιρροή και ἐγινε ἓνα εἶδος θρησκευτικού ἀρχηγού. Μόνον η μάχη με τον Χριστιανισμό υπῆρξε μοιραία γι' αὐτόν. Η νέα θρησκεία πολέμησε κυρίως τα Ελευσίνια Μυστήρια, τόσο ἀπὸ τη δογματική της σκοπιὰ, ὅσο και ἀπὸ τη φιλοσοφική. Ἴσως ο Ιεροφάντης να ἦταν ο τελευταῖος ἐκπρόσωπος των θεῶν του ἀρχαίου κόσμου, που χάθηκε στο παρελθόν μαζί με τα δρώμενα, τα δεικνύμενα και τα λεγόμενα της ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας.

Ο Δ α δ ο ὕ χ ο ς προερχόταν ἀπὸ την οἰκογένεια των Κυρήκων και ἦταν ισόβιος. Κατά τον 5ο και 4ο π.Χ. αἰῶνα ἐπρόκειτο για ἓνα κληρονομικό αξίωμα των οἰκογενειῶν του Καλλία και του Ἰππονίκου. Φαίνεται πως και αὐτός ἐπρεπε να υποστεί δοκιμασία, ὅπως παραδίδουν ο Ευστάθιος και ἓνας σχολιαστής του ρήτορος Αφθονίου¹¹⁶. Ὅπως και ο Ιεροφάντης κατοικοῦσε στην Ελευσίνα. Αν για τον Ιεροφάντη δεν ἔχει προσδιορισθεῖ ο τόπος της κατοικίας, για τον Δαδούχο ξέρουμε ὅτι κατοικοῦσε στο ἱερό: «εἰς τὰς θύρας τῆς ἱερείας καὶ τοῦ δαδούχου».¹¹⁷ Η περιβολή του ἦταν η ἴδια με του Ιεροφάντη, με τον οποίο καλοῦσε ἐπίσημα τους Ἕλληνες να φέρουν στο ἱερό τις ἀπαρχές των καρπών, ἀπήγγελε την πρόρρηση και τις ευχές για τη σωτηρία των Αθηνῶν. Απολάμβανε των ἰδίων τιμών και προνομίων. Ο τίτλος του συνοδεύεται πάντοτε ἀπὸ το κατὰ

κόσμον όνόμά του. Ο ρόλος του κατά την τελετουργία της μύησης δεν είναι πλήρως εξακριβωμένος. Μια μαρτυρία του ρήτορος Σωπάτρου¹¹⁸ αναφέρει «*Δαδοῦχος δέ τοῦτον ὡς ἐπόπτην μᾶλλον ἢ μύστην ὀρῶ*». Το χαρακτηριστικό του αξιώματός του είναι οι διπλοί πυρσοί που ρίχναν φως στο σκοτάδι, όπου πορεύονταν οι μύστες τις νύχτες των μυστικών τελετουργιών. Υπάρχει και μια άλλη διαφορά με τον Ιεροφάντη. Ενώ εκείνος, κατά τη διάρκεια της άσκησης των ιερατικών καθηκόντων του, ουδέποτε εμφανίζεται σε άλλα αξιώματα της πολιτείας, ο Δαδούχος παίρνει μέρος σε εκστρατείες, πρεσβείες, γίνεται επώνυμος άρχων ή κοσμητής.

Ο Σουΐδας αποδίδει στο Δαδούχο μια τελετή καθαρμού για τους εναγείς. Ο καθαρμός όμως αυτός δεν αφορά αποκλειστικά τα ελευσινιακά μυστήρια, αλλά και άλλα ιερά και ιερείς που είχαν επικεφαλής το Δαδούχο της Ελευσίνας.

Ο **Ιεροκήρυξ**. Η συμμετοχή του στην ιερή τελετουργία των μυστηρίων φαίνεται πως τον περιέβαλλε με αξίωμα εξαιρετικής σημασίας, χωρίς αυτό να σημαίνει μια ιδιαίτερη βαθμίδα του ιερατείου. Κατά την κλασική εποχή αναφέρεται μόνον ο όρος *κῆρυξ*.¹¹⁹ Ο Ξενοφών¹²⁰ προσθέτει την λέξη «*τῶν μυστῶν κῆρυξ*», για να προσδιορίσει την ιδιότητα των καθηκόντων του. Ίσως όμως ο τίτλος να μην ήταν επίσημος, γιατί μια επιγραφή του δού αι. σώζει την λέξη *Ἱεροκήρυκα* εν μέρει. Το νόημα πάντως του κειμένου αποκλείει κάθε άλλη αποκατάσταση εκτός από αυτή του ιεροκήρυκα.¹²¹

Ο τίτλος του ήταν ισόβιος. Προερχόταν από την οικογένεια των Κηρύκων και, αν και δεν μαρτυρείται δοκιμασία, θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι η καλή σωματική διάπλαση και η σωστή άρθρωση θα πρέπει να έπαιζαν κύριο ρόλο στην εκτέλεση της υπηρεσίας του. Η φύση των καθηκόντων του προκύπτει περισσότερο από τον τίτλο του. Εκείνος θα επέβαλλε την ιερή σιγή στους πιστούς και θα έπαιρνε μέρος στην τελετουργία της μύησης, όπως προκύπτει από την παρωδία της μύησης, για την οποία κατηγορήσαν τον Αλκιβιάδη. Η θέση του κοντά στον Ιεροφάντη και τον Δαδούχο του εξασφάλιζε μια υψηλή ιδιότητα στο ελευσινιακό ιερατείο. Σε ελευσινιακές επιγραφές γίνεται μνεία για το κηρυκείον, όπου πιθανότατα θα διέμενε ο Ιεροκήρυξ. Κατά τους χρόνους της Ρωμαϊκής αυτοκρατο-

ρίας έχει τιμητική θέση στο θέατρο και είναι αείσιτος στο πρυτανείο. Όπως όλα τα μέλη της αριστοκρατίας, εκτός από τον τίτλο και την ιδιότητα του Ιεροκήρυκα, μπορούσε να καταλάβει και άλλα αξιώματα της Πολιτείας.

Ο Επιδωμικός ιερεύς. Ο *ἐπί τῷ βωμῷ ἱερεύς* αναφέρεται κατά τον 5ο π.Χ. αι. Το αξίωμά του δεν μπορούσε να συγκριθεί με τα αξιώματα του Ιεροφάντη, του Δαδούχου και του Ιεροκήρυκα. Φαίνεται πως, μαζί με δυο άλλους ιερείς, εκτελούσε συμπληρωματικά καθήκοντα, που αντιστοιχούν σε τελετουργίες προκαταρκτικές της μύησης, αλλά όχι στη μύηση αυτή καθ' αυτή.

Για τα καθήκοντά του και πάλι δεν υπάρχει άλλη πηγή παρά ο τίτλος του. Πιθανότατα θυσίαζε στους θεούς. Κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους φαίνεται πως ο ρόλος του έγινε σπουδαιότερος και έπαιρνε μέρος και στην τελετουργία της μύησης. Ο Πορφύριος¹²² τον παρουσιάζει πλάι στους μεγάλους ιερείς να υποδύεται την Σελήνη. Ο ρόλος αυτός δεν πρέπει να αποδοθεί στην κλασική εποχή, αλλά σε μεταγενέστερα χρόνια υπό την επίδραση της νεοπλατωνικής φιλοσοφίας. Παρά την παρέμβαση των νεοπλατωνικών συμβολισμών, η μαρτυρία έχει αξία ως προς την παρουσία του Επιδωμίου ιερέα στην τελετουργική μύηση. Ήταν και αυτός αείσιτος στο πρυτανείο και το αξίωμά του περιβλήθηκε με μεγάλες τιμές. Προερχόταν από την οικογένεια των Κηρύκων και είχε υπηρετήσει σαν αξιωματούχος της Πολιτείας, πριν από την ιερατική του αποστολή.

Φαιδυντής τοιν θεοίν. Ο τίτλος του αποδίδει το περιεχόμενο του αξιώματός του και ακόμη την αποστολή του στην υπηρεσία των δύο θεοτήτων¹²³. Οι αρχαίοι διατηρούσαν με ιδιαίτερη φροντίδα τα αγάλματα των θεών. Σε ορισμένα ιερά το καθήκον αυτό ανήκε σε μια κατηγορία αξιωματούχων, όπως στην Ελευσίνα. Δεν ήταν όμως ένας απλός συντηρητής. Επιφορτισμένος με την φροντίδα της εικόνας των θεών, γινόταν συγχρόνως και ο άνθρωπος που πρόσφερε τις προσωπικές του υπηρεσίες στη θεότητα. Ακόμη συντηρούσε και επιτηρούσε τα ιερά αντικείμενα, που παρουσίαζε ο Ιεροφάντης στους πιστούς κατά την τελετή της μύησης. Όταν τα ιερά αντικείμενα έφθαναν στην Αθήνα, εκείνος ανήγγελε το γεγονός στην ιέρεια της Αθηνάς¹²⁴. Το αξίωμα του Φαιδυντή πάντως, όσο

και αν οι μαρτυρίες είναι σπάνιες, πρέπει να υπήρξε από την αρχή της τέλεσης των μυστηρίων, γιατί η αποστολή του ήταν απαραίτητη για την ολοκλήρωση της τελετουργίας της ελευσινιακής θρησκείας.

Τέλος υπήρχαν και ιερατικά αξιώματα που παραδίδονται σε επιγραφές όπως *Ἰερεὺς θεοῦ καὶ θεᾶς* και *Ἱέρεια*. Η αποστολή τους, όπως συμπεραίνεται από τις επιγραφικές και φιλολογικές πηγές, θα ήταν ορισμένη στις τελετουργίες των μυστηρίων και ίσως να περιλάμβανε καθήκοντα, που συνέδεαν τους ιερατικούς υπαλλήλους που αναφέρονται πιο κάτω και αυτούς που έμελλαν να μνηθούν.

Εκτός όμως από τους ανώτερους ιερείς υπήρχαν και πολλά βοηθητικά αξιώματα, όπως ο *Ἰακχαγωγός*. Αποστολή του ήταν να συνοδεύσει το νεαρό θεό Ἰακχο στην Ελευσίνα. Είχε τον τίτλο του ιερέα και τιμητική θέση στο θέατρο. Με τον *Ἰακχαγωγό* αναφέρονται ο *Κουροτρόφος*, ο *Δαιρίτης* και η *ιέρεια Δαιρίτις* που έπαιρναν μέρος στην πομπή του Ἰακχου, Ο *Λικνοφόρος* έφερνε το ιερό λίκνο, δηλαδή τον κέρνο,^{124α} το ιερό αγγείο. Οι *Υδρανοί* εκάθαιραν τους υποψήφιους μύστες με νερό, όταν άρχιζε η τελετή. Οι *Σπονδοφόροι* προκήρυσσαν την ιερή εκχειρία, για τη συμμετοχή όλων των Ελλήνων στη Ελευσίνα. Οι *Πυρόφοροι* διατηρούσαν τη φωτιά για την τέλεση των μυστηρίων, ο *Ιεραύλης* ήταν υπεύθυνος της ιερής μουσικής και είχε υπο τις διαταγές του τους *Υμνωδούς* και τις *Υμνήτριες* και οι *Νεωκόροι* διατηρούσαν καθαρούς τους ναούς και τους βωμούς.

Σε ορισμένα ιερατικά αξιώματα ανδρών, και μάλιστα μέγιστα, αντιστοιχούσε ανάλογος γυναικείος τίτλος όπως π.χ. η *ιέρεια* *Ιεροφάντις*, από την οικογένεια των *Ευμολπιδών* και η *ιέρεια* της *Δήμητρας*, ή *Επώνυμος* *ιέρεια*, που αντιστοιχούσε στο αξίωμα του *Επιβωμίου* *ιερέα*.

Ιεροφάντιδες. Ο ιστοριογράφος Ἰστρος¹²⁵ είναι ο μόνος που αναφέρει γυναίκες *ιεροφάντες* κατά την κλασική εποχή: «*τόν ιεροφάντην καὶ τὰς ιεροφάντιδας καὶ τόν δαδοῦχον καὶ τὰς ἄλλας ιερείας μυρρίνης ἔχειν στέφανον*». Ο κατάλογος της εποχής των Σεβήρων αναφέρει δυο *ιεροφάντιδες*, μια για την *Δήμητρα* και μια για την *Κόρη*. Ήταν και αυτή ισόβιος και οπωσδήποτε είχε υποστεί μια

δοκιμασία, ή καλύτερα αυστηρή επιλογή, για να επιτελέσει τα υψηλά της καθήκοντα. Οι μαρτυρίες αναφέρουν απογόνους των ιεροφάντιδων, που σημαίνει ότι ήταν έγγαμες. Αγάλματα ιεροφάντιδων δείχνουν τον σεβασμό στο αξίωμά τους, που κατά τη μαρτυρία του Φωτίου, έδινε το δικαίωμα «τά *ιέρα φαίνειν τοῖς μυουμένοις*».

Στην πραγματικότητα ήταν συνεργοί και βοηθοί του Ιεροφάντη. Το επίγραμμα της ιεροφάντιδας Εισιδότης^{125α} αναφέρει: «*ἦτε καὶ Ἀντωνῖνον ὁμοῦ Κομμόδω βασιλείας ἀρχομένη τελετῶν ἔστεφε μυστιπόλους*». Επομένως παραδίδεται ότι λάβαιναν μέρος στην τελετή, πριν από την καθαυτό μύηση, όπως στη στέψη των αυτοκρατόρων Αντωνίνου και Κομμόδου.

Ιέρεια της Δήμητρας. Κατά τη μαρτυρία του Φωτίου και του Σουΐδα¹²⁶ «*Φιλλεῖδαι γένος ἐστὶν Ἀθήνησιν ἐκ δὲ τούτων ἡ ἰέρεια τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης ἢ μυοῦσα τοὺς μύστας ἐν Ἐλευσίνι*».

Οι μελετητές πολλές φορές θεωρούν την ιεροφάντιδα και την ιέρεια της Δήμητρας ένα και το αυτό πρόσωπο εξ αιτίας της φράσης που αναφέρθηκε. Αλλά το pronόμοιο της μύησης ανήκε αποκλειστικά στις οικογένειες των Ευμολπιδών και των Κηρύκων, ενώ η ιέρεια ανήκε στην οικογένεια των Φιλλειδών. Η μύηση στην οποία αναφέρονται ο Σουΐδας και ο Φώτιος αφορά τα Αλώα, εορτή μυστική γυναικών στην Ελευσίνα, κατά το μήνα Ποσειδεώνα. Τότε το σπίτι της, όπως και ο ναός, έπρεπε να καθαρθούν για την τέλεση της εορτής, την οποία διηύθυνε εκείνη και όχι ο Ιεροφάντης.

Ο τίτλος της ήταν ισόβιος και κατοικούσε στην περιοχή του ιερού. Η απόδοση των λογαριασμών του 328 κάνουν μνεία για τα έξοδα της ιέρειας, ενώ μια άλλη επιγραφή αναφέρει ρητά: «*τὴν οἰκίαν τὴν ἱεράν οὐ ἡ ἰέρεια οἰκεῖ*».

Απόδειξη της σημασίας του αξιώματός της είναι ότι ήταν επώνυμη ιέρεια, όπως και η ιέρεια της Αθηνάς στην Ακρόπολη των Αθηνών. Πολλές βάσεις αγαλμάτων μέσα στο τέμενος της Ελευσίνας κατά την Ρωμαϊκή Εποχή μπορούν να χρονολογηθούν από το όνομα της ιέρειας της Δήμητρας.

Η ιέρεια εκπροσωπούσε την παλαιά λατρεία της Δήμητρας, με την ιδιότητα της θεάς προστάτιδας της καλλιέργειας της γῆς.

Κατά τη διάρκεια των Μεγάλων Μυστηρίων δεν έπαιρνε μέρος στις πράξεις που αφορούσαν τη μύηση, την αποκάλυψη δηλ. των

ιερών αντικειμένων και των λόγων που συνόδευαν τα δρώμενα. Ίσως όμως έπαιζε ένα ρόλο στο θείο δράμα¹²⁷.

Κατά την κλασική εποχή εμφανίζεται μόνο με τον τίτλο της ιέρειας. Άλλοτε πάλι αναφέρεται μόνο με τον όρο της ιέρειας της Δήμητρας. Το πιο γνωστό παράδειγμα όπου αναφέρεται «*τῆς Δήμητρος καί τῆς Κόρης*» ανήκει στη Ρωμαϊκή Εποχή¹²⁸.

Ι έ ρ ε ι α ι Π α ν α γ ε ί ς. Ο Ησύχιος αναφέρει για τις ιέρειες αυτές ότι ήταν άγαμες και ζούσαν σε ένα είδος θρησκευτικού κοινοβίου. Σύμφωνα με τόν σχολιαστή του Λουκιανού ήταν επικεφαλής του συμποσίου των γυναικών στην εορτή των Αλώων.

Σ' αυτές αναθέτει το ψήφισμα του 421 την ασφαλή μεταφορά των ιερών από τις λίμνες των Ρειτών, την 14η του μηνός Βοηδρομιώνος προς το εν Άστει Ελευσίνιο¹²⁹.

Κατοικούσαν και αυτές στην Ελευσίνα, σε σπίτια που ανήκαν στις θεές και διέφεραν από τις λοιπές ιέρειες της Αθηνάς και της Δήμητρας, γιατί αποτελούσαν περισσότερο μία θρησκευτική κοινότητα, αφιερωμένη στη λατρεία των δύο ελευσινιακών θεοτήτων, παρά μενονωμένα πρόσωπα επιφορτισμένα με ιερατικά καθήκοντα.

Δ α ε ι ρ ί τ ι ς. Ο Πολυδεύκης,¹³⁰ στην απαρίθμηση των λειτουργημάτων των ιερέων, αναφέρει την «*ιέρειαν δαιριῖτιν*». Η Δάειρα ήταν μία από τις ακαθόριστες θεότητες της Ελευσινιακής λατρείας. Ο Φερεκύδης τη θεωρεί αδελφή της Στυγός και επομένως κόρη του Ωκεανού. Στην γενεαλογία της Ελευσινιακής παράδοσης εμφανίζεται σαν μητέρα του επώνυμου ήρωα της Ελευσίνας και σύζυγος του Εύμολπου. Η αρχή της λατρείας της δεν φαίνεται να έχει καμιά σχέση με τη λατρεία της Δήμητρας. Αργότερα συγχωνεύθηκε με τη λατρεία της Κόρης και θεωρήθηκε από τους μελετητές κόρη της Δήμητρας ή και η ίδια η Δήμητρα. Πάντως η θεότητα αυτή αναφέρεται και κατά τόν 4ο π.Χ. αι., ενώ στις εορτές της Τετραπόλεως του Μαραθώνα προσφερόταν θυσία στη Δάειρα.

Οἱ ἀξιωματοῦχοι τῶν Μυστηρίων

Βασιλεὺς καὶ Πάρεδροι. Επιμεληταὶ τῶν Μυστηρίων. Ὅταν ἡ λατρεία τῆς Ελευσίνας ἐγίνε δημόσια λατρεία, υπήρχαν καὶ οἱ ἐπίσημοι ἀντιπρόσωποι τοῦ κράτους. Τῇ γενικῇ διεύθυνσιν τῶν Μυστηρίων, Μικρῶν καὶ Μεγάλων, εἶχε ὁ ἀρχων-βασιλεὺς, ποὺ ἀναλάμβανε τὸ οἰκονομικὸ μέρος τῆς εορτῆς καὶ τῇ φροντίδῃ τῶν θυμάτων, βοηθούμενος ἀπὸ τέσσερις ἐπιμελητές, ποὺ ἐκλέγονταν δύο ἀπὸ τὸ δῆμο τῶν Ἀθηναίων καὶ δύο ἀπὸ τὶς οἰκογένειες τῶν Εὐμολπιδῶν καὶ τῶν Κηρύκων¹³¹. Ὁ βασιλεὺς ἐπίσης πρόσφερε θυσίαις στὸ Ελευσίνιο τῶν Ἀθηνῶν καὶ στὸ ἱερό τῆς Ελευσίνας καὶ εἶχε τὴν οἰκονομικὴ εὐθύνῃ του τεμένους καὶ τῆς παρουσίας τοῦ ἱεροῦ. Τὴν τάξιν κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς εορτῆς ἐπέβλεπε καὶ πάλιν ὁ ἴδιος ὁ ἀρχων-βασιλεὺς, μετὰ τὴ βοήθειαν δύο παρέδρων. Τὸ ρόλον τῶν ἀστυνομικῶν ὀργάνων εἶχαν οἱ κήρυκες. Μέγιστη ἦταν ἡ εὐθύνῃ νὰ μὴ διαταραχθοῦν καὶ νὰ μὴ ἐμπαυχθῶνται μυστήρια. Κάθε ἀταξία ἀναφερόταν ἀπὸ τὸν ἀρχοντα - βασιλέα στὴν ἱερὰ Γερουσίαν, ποὺ μέλη τῆς ἦταν οἱ Εὐμολπίδες καὶ οἱ Κήρυκες, καὶ ποὺ ἐπέβαλε τὴν ἀνάλογον τιμωρίαν. Ἀν ὅμως τὸ παράπτωμα ἦταν βαρὺ, ὁ ἀρχων-βασιλεὺς ὀφείλει νὰ το ἀναφέρει τὴν πρώτη ἡμέραν μετὰ τὸ τέλος τῆς εορτῆς τῶν Μυστηρίων στὴν Βουλὴ τῶν 500, ποὺ συνεδρίαζε εἰδικά ἐκεῖνη τὴν ἡμέραν στὸ Ελευσίνιο, γιὰ νὰ ἐπιβάλλει ποινὴν στοὺς ἀσεβήσαντες. Οἱ ποινές ἦταν βαρύντατες, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἡ ἐσχάτη τῶν ποινῶν καὶ ἡ δήμευσιν τῆς παρουσίας. Καὶ δὲν ἦταν μόνον οἱ περιπτώσεις τοῦ Ἀλκιβιάδου καὶ τοῦ Ἀνδοκίδου, ἀλλὰ καὶ περιπτώσεις ἀπὸ ἀγνοίαν ποὺ ἐπέβαλαν καὶ αὐτὴ ἀκόμη τὴ θανατικὴν ποινὴν.

Οἱ πάρεδροι ἐκλέγονταν συνήθως ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν βασιλέα καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸ ἀμεσο περιβάλλον του. Ὁ ἀρχων-βασιλεὺς εἶχε ἐπίσης τὸ δικαίωμα νὰ τοὺς ἀφαιρέσει τὸν τίτλον. Ὅπως ὅλοι οἱ δημόσιοι ἀρχοντες λογοδοτοῦσαν μετὰ τὴν θητείαν τοὺς, κατὰ τὴ μαρτυρίαν τοῦ Ἀριστοτέλη¹³².

Ἡ θητεία τῶν ἐπιμελητῶν ἦταν ἐτήσια καὶ δὲν βασιζόταν στὸν κύκλον τῶν εορτῶν τῆς Δήμητρας, ἀλλὰ στὸ πολιτικὸν ἔτος. Ἡ κύρια ἐνασχόλησίν τοὺς ἦταν οἱ θυσίαις ποὺ πρόσφεραν στὰ Μικρά καὶ τὰ Μεγάλα Μυστήρια γιὰ τὴν υγείαν τοῦ δήμου καὶ τῶν συμμάχων τῶν Ἀθηνῶν. Μετὰ τὴ θητείαν τοὺς λογοδοτοῦσαν καὶ αὐτοὶ καὶ, ἂν ἡ

διαχείρισή τους ήταν καλή, μπορούσαν να τύχουν δημόσιου επαίνου. Στα καθήκοντά τους επίσης ήταν και η προκαταρκτική θυσία που γινόταν πριν ξεκινήσουν τα ιερά για την Αθήνα. Έπρεπε να φροντίσουν για την καλή κατάσταση της άμαξας, την ευπρεπή πορεία της πομπής από την Αθήνα στην Ελευσίνα και ακόμη την καλή κατάσταση του δρόμου και την υποδοχή του Ίακχου στο ιερό των Ελευσίνιων θεών.

Το κράτος κάλυπτε βεβαίως τα έξοδά τους, αλλά υπήρχαν και επιμελητές που διέθεταν από την ίδια την περιουσία τους, για να προσδώσουν μεγαλείο στις τελετουργίες των Ελευσίνιων. Άλλωστε οι αξιωματούχοι αυτοί, όπως τονίσθηκε και πιο πάνω, είχαν εκλεγεί από το δήμο και συνήθως εκλέγονταν πολίτες πλούσιοι και με επιρροή, για να εκπληρώσουν τα ποικίλα όσο και πολυδάπανα αυτά καθήκοντα.

Οι «ε ξ η γ η τ α ί», όπως αναφέρει ο Σουΐδας, «*τρεις γίνονται Πυθόχρηστοι, οἷς μέλλει καθαίρειν τοὺς ἄγει τινὶ ἐνισχεθέντας καὶ οἱ ἐξηγούμενοι τὰ πάτρια· ἐξηγητὴς ἰδίως ὁ ἐξηγούμενος τὰ ἱερά· ἔστι δὲ ἃ πρὸς τοὺς κατηχομένους νομιζόμενα ἐξηγοῦνται τοῖς δεομένοις*». Σύμφωνα με την ερμηνεία του Σουΐδα ο πρώτος των εξηγητῶν έπρεπε να αναλάβει τον καθαρισμό ενός εναγούς, ήταν ισόβιος και ανήκε στους ευπατρίδες.

Ο δεύτερος εξηγητῆς εκλεγόταν από το δήμο και ήταν επίσης ισόβιος. Ανήκε και αυτός στους ευπατρίδες και είχε επιφορτισθεί με τα πάτρια, τους ιερούς νόμους των ευπατριδῶν. Όπως είναι γνωστό, η οικογένεια των Ευπατριδῶν ήταν συνδεδεμένη με τη λατρεία του Πυθίου Απόλλωνα.

Ο τρίτος εξηγητῆς προερχόταν από την οικογένεια των Ευμολπιδῶν, που κατείχε επίσης ιερούς νόμους. Σε μια αφιερωματική επιγραφή στην Ελευσίνα αναφέρεται ο εξηγητῆς Μήδειος, «*εὐσεβείας ἔνεκα τὴν ἐξήγησιν τῶν ἱερῶν καὶ πατριῶν...*». Ο Μήδειος, όπως προκύπτει από το κείμενο αυτό, είχε καθήκον να εξηγήσει τα ιερά και τα πάτρια, δηλ. τους παραδοσιακούς νόμους των Ευμολπιδῶν, που αναφέρονται σε μυστικές τελετουργίες.

Οι τρεις εξηγηταί ήταν υπεύθυνοι για υποθέσεις σχετικές με το δίκαιο των ιερῶν, γιατί, όπως είναι γνωστό, οι ιεροί παραδοσιακοί νόμοι ήταν άγραφοι και ακόμη διατυπώνονταν με συντομία, έτσι που

ο εξηγητής ήταν ο μόνος που μπορούσε να τους εφαρμόσει στις ανάλογες περιπτώσεις.

Οι *ιεροποιοί* φαίνεται πως ήταν επίσημοι κρατικοί υπάλληλοι των Αθηνών, που εκτελούσαν τα καθήκοντά τους κατά τη διάρκεια των Ελευσινίων Μυστηρίων, όπως και στις άλλες μεγάλες εορτές. Ήταν δέκα και ανήκαν στην Αιγιίδα φυλή, που είχε την πρυτανεία κατά το μήνα Βοηδρομιώνα. Εκτελούσαν εποχιακά καθήκοντα, που συνίσταντο στις θυσίες που προσφέρονταν κατά τις εορτές των Ελευσινίων από τη Βουλή. Οι *ιεροποιοί* *ἐγβούλης* είχαν άλλα καθήκοντα. Η βουλή τους ανέθετε την κατάθεση των απαρχών τόσο στα Ελευσίνια, όσο και στις Εορτές του Ηφαίστου και του Διονύσου.

Προς το τέλος του 4ου π.Χ. αι. ένας από τους στρατηγούς Αθηναϊκής Πολιτείας είχε αναλάβει τη στρατιωτική διοίκηση της Ελευσίνας και των φρουρίων του Πανάκτου και της Φυλής. Μέσα στα καθήκοντά του ήταν και η ειρηνική διεξαγωγή των Ελευσινίων Μυστηρίων.

Εκεχειρία, Μυσταγωγοί - Μύστες - Μυηθέντες αφ' εστίας

Ιερά Εκεχειρία καί Σπονδοφόροι. Όπως σε όλες τις μεγάλες εορτές των αρχαίων Ελλήνων έτσι και στα Ελευσίνια Μυστήρια εφαρμοζόταν η ιερά εκεχειρία. Το γεγονός αναφέρεται σε μια επιγραφή του πρώτου μισού του 5ου π.Χ. αι. κατά τους χρόνους της αρχής του Περικλή: «Σπονδάς εἶναι τοῖσι μύστησιν καὶ τοῖς ἐπόπτησιν καὶ τοῖς ἀκολουθήσιν καὶ δούλησιν τοῖς τούτων καὶ Ἀθηναίοισιν ἅπασιν. Ἀρχεῖν δέ τόν χρόνον τῶν σπονδῶν τοῦ Μεταγεινιῶνος μηνός... τὰς δὲ σπονδάς εἶναι τῇσι πόλεσιν οἷ ἄν χρῶνται τῷ ἱερῷ καὶ Ἀθηναίοισιν ἐκεῖ ἐν τῇσιν αὐτῇσι πόλεσιν...»¹³³. Πρόκειται ουσιαστικά για μια πολιτική πράξη, που αποσκοπεί στη μετατροπή του Ελευσινιακού ιερού σε ένα πανελλήνιο θρησκευτικό κέντρο. Μια άλλη μαρτυρία για την εκεχειρία προέρχεται από τα μέσα του 4ου π.Χ. αι., όταν ο Αισχίνης καταγγέλλει ότι «τοῖς σπονδοφόροις, τοῖς τὰς μυστηριώτιδας σπονδάς ἐπαγγέλλουσι μόνοι τῶν Ἑλλήνων Φωκεῖς οὐκ ἐσπέισαντο»¹³⁴.

Η εκχειρία άρχιζε στις 15 του μηνός Μεταγειτνιώνος, διαρκούσε κατά το μήνα Βοηδρομιώνα και τελείωνε τη δέκατη ημέρα του επομένου μηνός Πυανεσιώνος. Ακόμη και για τα Μικρά Μυστήρια η εκχειρία διαρκούσε 55 ημέρες. Κατά το διάστημα αυτό οι μύστες τηρούσαν ειρηνικές σχέσεις με τους Αθηναίους, που επέβλεπαν για την αποφυγή εχθροπραξιών ανάμεσα σ' αυτούς που έπαιρναν μέρος στις μεγάλες Ελευσινιακές εορτές.

Η εκχειρία έπρεπε να αναγγελθεί σε όλες τις ελληνικές πόλεις και να γίνει αποδεκτή από την κάθε μια χωριστά. Η αποστολή αυτή είχε ανατεθεί στους Σπονδοφόρους, που προέρχονταν αποκλειστικά από τις οικογένειες των Ευμολπιδών και των Κηρύκων. Οπωσδήποτε υπήρχαν πολλές αποστολές προς τις ελληνικές πόλεις και τις ξένες χώρες, που μετέφεραν την πρόσκληση του Ιεροφάντη για τις επίσημες αντιπροσωπίες στις μεγάλες θρησκευτικές τελετές. Κάθε πόλη απαντούσε με ψήφισμα της Βουλής. Ήταν συγχρόνως και μια ευκαιρία για την ανταλλαγή φιλοφρονήσεων και τη σύσφιξη των σχέσεων των δήμων των ελληνικών πόλεων, αλλά και την ανανέωση των φιλικών δεσμών με άλλους λαούς. Η ευλογία της θεάς ένωνε τους ανθρώπους στην κοινή ελπίδα για ευτυχία και ειρήνη. Και ακόμη θύμιζε στους Έλληνες την κοινή καταγωγή, την κοινή γλώσσα, την κοινή θρησκεία.

Ο ι μ υ σ τ α γ ω γ ο ί. Ο όρος μυσταγωγός δεν απαντά συχνά. Όταν καθιερώθηκε η λατρεία των Ελευσινίων, ο μυσταγωγός ίσως συνόδευε όσους δεν μετείχαν δικαιωματικά σ' αυτήν, επειδή δεν ανήκαν στις οικογένειες που τελούσαν κατά την παράδοση τις μυστικές τελετουργίες. Η αποστολή τους πάντως είναι φανερή και αφορούσε την προετοιμασία των μυστών για τη μύηση. Δεν είναι γνωστό σε τι συνίστατο αυτή η προετοιμασία. Ίσως να εξηγούσαν και αυτοί τα δρώμενα, τα δεικνύμενα και τα λεγόμενα. Έπρεπε ακόμη να εξηγήσουν, σε γενικές γραμμές, το τελετουργικό μέρος και προπαντός να εποπτεύσουν την τήρηση της νηστείας που προηγείτο. Επόπτευαν επίσης τα φαγητά από τα οποία έπρεπε να απέχουν οι μύστες, ιδίως κατά το χρόνο της εορτής, ακόμη και τις αναγκαίες θυσίες που έπρεπε να προσφερθούν. Οι μυσταγωγοί ακόμη συνόδευαν τους μύστες κατά την πομπή από την Αθήνα στην Ελευσίνα και τους εισήγαγαν το ιερό τέμενος, σύμφωνα πάντοτε με τις οδηγίες

του Ιεροφάντη. Κανείς δεν γινόταν δεκτός χωρίς αυτή την προετοιμασία.

Μύστες. Υπήρχαν δυο βαθμίδες μυστών: οι μύστες και οι επόπτες. Οι πρώτοι, μετά τα Μικρά Μυστήρια που χρησίμευαν σαν προπαρασκευή, έφθαναν στη μύηση, την αποκάλυψη δηλαδή των ιερών δρωμένων, δεικνυμένων και λεγομένων. Μερικοί, μετά από ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, αποκτούσαν μια ανώτερη βαθμίδα μύησης, την εποπτεία.

Όπως αναφέρθηκε και πριν το δικαίωμα της μύησης αρχικά ανήκε αποκλειστικά στους Αθηναίους, αλλά αργότερα το δικαίωμα αυτό επεκτάθηκε και στους υπηκόους του Αθηναϊκού Κράτους και τους ξένους, που μετείχαν της Ελληνικής παιδείας. Ούτε οι δούλοι είχαν αποκλεισθεί από το προνόμιο αυτό. Τά έξοδα πρέπει να ήταν αρκετά υψηλά, τόσο τα υποχρεωτικά, όσο και αυτά που προέρχονταν απο πλούσιους πολίτες, που συνέβαλαν στη λαμπρότητα της εορτής και στην προβολή του ιερού.

Μυηθέντες αφ' εστίας. Ανάμεσα στους μύστες υπήρχε μια ιδιαίτερη κατηγορία, που αναφέρεται με τον τίτλο «*ὁ μυηθείς ἢ ἡ μυηθεῖσα ἀφ' ἐστίας*». Οι αφ' εστίας ήταν πάντοτε παιδιά, αγόρια ή κορίτσια, που εκλέγονταν κάθε χρόνο από τις οικογένειες των προκρίτων. Απήγγελαν τυπικές φράσεις και ευχές εξ ονόματος και υπέρ πάντων των παρευρισκομένων ¹³⁵. Ο όρος αφ' εστίας αντιστοιχεί στον εκπρόσωπο της πόλης, που συμβολίζεται από την δημόσια εστία του Πρυτανείου, με την άσβεστη φλόγα ¹³⁶. Ο τίτλος αφ' εστίας εκπροσωπούσε μια μεγάλη τιμή για τους αρχαίους και υπάρχουν πολλές βάσεις αγαλμάτων παιδιών, που η οικογένεια ανήγειρε για να απαθανατίσει το γεγονός.

Ο χρόνος και ο τόπος της μύησης

Φαίνεται πως κατ' αρχήν υπήρχε μια μόνον εορτή των Ελευσινίων ανά τετραετία. Κατά τη διάρκεια της εορτής αυτής τελούνταν αγώνες γυμνικοί και μουσικοί και συγχρόνως και μύησεις. Αλλά το πλήθος των πιστών ήταν τόσο μεγάλο, ώστε το ιερατείο δεν θα ήταν

δυνατόν να ανταποκριθεί στις διαρκώς αυξανόμενες ανάγκες, αν η τέλεση των μυστηρίων γινόταν σε αραιά χρονικά διαστήματα. Εκτός λοιπόν από τα ανά τετραετία τελούμενα Ελευσίνα, τα καλούμενα Μεγάλα ή πεντετηρικά, καθιερώθηκε και άλλη εορτή, τα τριετηρικά ή Μικρά Ελευσίνα. Όταν τα Ελευσίνα διαιρέθηκαν σε Μεγάλα και Μικρά, καθορίσθηκε να γίνεται η προκαταρκτική μύηση κατά τα Μικρά και η τελική (τέλεσις, τελετή) στα Μεγάλα. Και οι μεν αγώνες διεξάγονταν κατά τα Μικρά και Μεγάλα Ελευσίνα, αλλά η κυρίως θρησκευτική τελετή, τα μυστήρια ή «σεμνά ὄργια», ορίσθηκαν να τελούνται κάθε χρόνο, το μήνα Βοηδρομιώνα (Σεπτέμβριο). Από την εποχή αυτή τα Ελευσίνα έγιναν καθαρά θρησκευτική εορτή και παγιώθηκε ο τόπος και ο τρόπος της μύησης. Με αυτό τον τρόπο ο μυσούμενος εισαγόταν στο ιερό τον πρώτο χρόνο, έβλεπε και άκουγε τα διαδραματιζόμενα και τον επόμενο χρόνο, αποκτούσε τελειότερη γνώση (εποπτεία), συμπλήρωνε τη μύηση (ετελείτο). Ο μέλλων να μνηθεί όφειλε να καθαρθεί σωματικά και ψυχικά για να είναι άξιος της μύησης^{136α}. Ο καθαρμός έπρεπε να αρχίσει αρκετό χρόνο πριν και γι' αυτό το σκοπό φαίνεται πως οι Αθηναίοι καθιέρωσαν τα «εν Άγρα Μυστήρια», που πιθανότατα ήταν η προβαθμίδα των Μεγάλων Μυστηρίων. Έτσι η μύηση στα Ελευσίνα μυστήρια απόκτησε ουσιαστικά τρεις βαθμίδες, πρώτης στα «έν Άγρα Μυστήρια», τον μήνα Ανθεστηριώνα (Φεβρουάριο-Μάρτιο), δεύτερη στην Ελευσίνα τον μήνα Βοηδρομιώνα (Σεπτέμβριο) και την τρίτη πάλι στην Ελευσίνα, μετά ένα χρόνο από την μύηση, για να αποκτηθεί η ανώτερη βαθμίδα της εποπτείας.

Τα εν Άγρα Μυστήρια

Τα εν Άγρα Μυστήρια, μυστική εορτή, για την οποία δεν έχουν σωθεί πολλές πληροφορίες, ήταν ένα είδος προκαθαρσης για τα Μεγάλα Μυστήρια. Ο Στέφανος Βυζάντιος παραδίδει: «*Άγρα και Άγραι χωρίον πρό τῆς πόλεως, ἐν ᾧ τὰ μικρά μυστήρια ἐπιτελεῖται, μίμημα τῶν περί τόν Διόνυσον*». Ο Σχολιαστής του Πλούτου του Αριστοφάνη ¹³⁷ αναφέρει ρητά ότι τα Μικρά Μυστήρια ήταν αφιερωμένα στην Περσεφόνη και το Διόνυσο. Το κυριότερο μέρος της εορτής περιλάμβανε καθαρμούς στον Ιλισό. Ήταν δηλαδή τα «εν Άγρα Μυστήρια» «*προκάθαρσις καί προάγνευσις*»^{137α} για τα

τελούμενα στην Ελευσίνα και οι μινύμενοι σ' αυτά αποκτούσαν μερικές απαραίτητες γνώσεις για την κατανόηση της τελετουργίας των Μεγάλων Μυστηρίων.

Διάρκεια των εορτών. Το εν Άστει Ελευσίνιο

Η διάρκεια των εορτών των Ελευσινίων καθορίζεται από ένα ψήφισμα των Ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, που προσδιορίζει τις ημερομηνίες κατά τα αρχαία νόμιμα¹³⁸. Σύμφωνα με το ψήφισμα ο κοσμητής των Εφήβων ήταν υποχρεωμένος να τους στείλει στην Ελευσίνα στις 13 Βοηδρομιώνος, για να συνοδεύσουν στις 14 του μηνός τα ιερά αντικείμενα από την Ελευσίνα στην Αθήνα. Οι Έφηβοι που αναφέρονται στο ψήφισμα αυτό συνόδευσαν και πάλι τα ιερά αντικείμενα από την Αθήνα στην Ελευσίνα, στις 20 του μηνός Βοηδρομιώνος, οπλισμένοι και στεφανωμένοι με μυρτιές.

Το τυπικό της άφιξης τους στην Αθήνα προσδιοριζόταν από τον υπεύθυνο άρχοντα και την ιέρεια της προστάτιδας των Αθηνών θεάς. Μια μεγάλη πομπή από άρχοντες, ιερείς και το δήμο των Αθηνών, αλλά και των ξένων προσκυνητών συνόδευσαν τα ιερά στο Ε λ ε υ σ ί ν ι ο των Αθηνών, το προσονομαζόμενο «έν άστει», «παρ' Άθηναίοις», «τό υπό τῇ πόλει». Το Ελευσίνιο βρισκόταν¹³⁹ στα ανατολικά κράσπεδα του λιθόστρωτου δρόμου των Παναθηναίων, μεταξύ των βράχων, κάτω από τα Προπύλαια της Ακρόπολης και της νότιας πλευράς της στοάς του Αττάλου. Ίσως είχε κτισθεί στα θεμέλια του Βουλευτηρίου που είχε ανεγείρει ο Θησέας. Τα θεμέλια που σώζονται σήμερα τοποθετούνται στις αρχές του 5ου π.Χ. αι. Το σχέδιο του ναού ήταν απλό, όπως και του αρχαϊκού Τελεστηρίου. Ο σηκός είχε σχήμα παραλληλόγραμμο με είσοδο προς Ν. Το άδυτο βρισκόταν στο Βορρά. Η υπερυψωμένη θέση του επέτρεπε τη θέα του Ελευσινίου από μακριά, σε όσους έφθαναν από την Ελευσίνα και την Ιερά Οδό.

Κατά το δεύτερο μισό του 4ου π.Χ. αι. η παλαιά είσοδος αντικαταστάθηκε με ένα πρόπυλο. Κατά το 2ο αι. μ.Χ. το ιερό επεκτάθηκε προς Ν., για να προστεθεί μια μικρή δωρική στοά. Το 267 μ.Χ. το Ελευσίνιο καταστράφηκε από τους Ερούλους και αργότερα η δυτική πλευρά του σκεπάσθηκε από τη ρωμαϊκή

οχύρωση. Συγχρόνως κατασκευάσθηκαν πύλες για τους δρόμους προς Β. και Ν. του Ελευσινίου. Στην νότια πύλη κτίσθηκε κατά το 17ο αι. η εκκλησία της Υπαπαντής. Το τέμενος διέθετε μεγάλο περίβολο, στον οποίο υπήρχε ο τάφος του Ιμμάραδου, γιού του Εύμολπου και της Δαείρας κατά μια εκδοχή. Την περιγραφή του επιχείρησε ο Πausanias, αλλά εμποδίσθηκε από το όνειρο που είδε¹⁴⁰. Οι τελετές του Ελευσινίου συνδέονται άμεσα με τις τελετές των Μυστηρίων. Και στο Ελευσίνιο μαρτυρείται θυσία «κατά χρησμόν» στον Πλούτωνα, θεό του Άδη. Στο Ελευσίνιο επίσης, σύμφωνα με νόμο του Σόλωνα, η βουλή «ἔδραν ἐποίει τῇ ὕστεραίᾳ τῶν μυστηρίων», για να εξετάσει τις περιπτώσεις ασεβείας προς τα ιερά Μυστήρια. Ακόμη εκεί αποφασιζόταν η οργάνωση της τελετής των Μυστηρίων και η καλλιέργεια της περιουσίας του ιερού, «τῆς ἱερᾶς ὀργᾶδος». Σώζεται ψήφισμα με το οποίο αποφασίζεται να εκλέξει η Βουλή πέντε άνδρες και άλλους δέκα ο δήμος των Αθηναίων, που θα συνέρχονταν στο Ελευσίνιο, παρουσία του άρχοντος-βασιλέως, του Ιεροφάντη, του Δαδούχου, των Κηρύκων, των Ευμολπιδών, για να κανονίσουν τα σχετικά με την «ιερά ὀργάδα», την ιερή γη μεταξύ Αθηνών και Μεγαρίδας, που ήταν αφιερωμένη στη Δήμητρα και την Κόρη. Και όταν ακόμη οι Αθηναίοι επέστρεψαν στην Αθήνα μετά την καταστροφή από τους Πέρσες και «ᾤκησαν ἐρῆμα ἱερά, ἡρῶα», κανείς δεν κατοίκησε στον Παρθενώνα και το Ελευσίνιο.

Μετά την άφιξη των ιερών από την Ελευσίνα στο εν άστει Ελευσίνιο έπρεπε να συγκεντρωθούν οι μύστες για τη μεγάλη πομπή από την Αθήνα στην Ελευσίνα. Έτσι το πρόγραμμα της εορτής διαμορφώνεται με ακρίβεια στις εξής ημερομηνίες: 13 Βοηδρομιώνος, αναχώρηση των Εφήβων για την Ελευσίνα, 14 η μεταφορά των ιερών από την Ελευσίνα και η απόθεσή τους στο Ελευσίνιο των Αθηνών, 15 «Ἀγυρμός καί πρόρρησις», 16 «Ἄλαδε μύσται-Ἱερεῖα δεῦρο», 17 ή 18 Επιδαύρια, 19-20, Πομπή του Ἰακχου και άφιξη στην Ελευσίνα.

Αρκετό χρόνο πριν από την πανσέληνο οι Αθηναίοι έστελναν σ' όλους τους Έλληνες τους Σπονδοφόρους, όπως αναφέρθηκε και πριν, για να αναγγείλουν τη μεγάλη Εορτή και να επιβάλουν την έκεχειρία για δυο μήνες.

Τα Μεγάλα Μυστήρια

Τα Μεγάλα Μυστήρια άρχιζαν ουσιαστικά τη 14η του μηνός Βοηδρομιώνος. Κατά την ημερομηνία αυτή γινόταν η μεταφορά των ιερών αντικειμένων από την Ελευσίνα στην Αθήνα. Στην Ελευσίνα γινόταν η μεγάλη θυσία, γνωστή σαν «προθύματα» στην Εσχάρα, βωμό στην είσοδο του ιερού. Κατά τον 5ον π.Χ. αι. τα ιερά αντικείμενα τα μετέφεραν ιέρειες παναγείς, όπως αναφέρει το ψήφισμα του 421 π.Χ. Αργότερα κατά τον 3ο αι. τα μετέφεραν με άμαξες¹⁴¹. Ο Ιεροφάντης, ο Δαδούχος, οι εξηγηταί, έφθαναν στο Ελευσίνιο για να προετοιμάσουν τους μύστες. Η Ιερά Οδός ήταν στρωμένη με καρπούς και λουλούδια. Πριν να μπουύν στην πόλη σταματούσαν στην Ιερά Συκή¹⁴². Ίσως στο σημείο αυτό η επίσημη πομπή να συναντούσε τους Αθηναίους, που θα έσπευδαν να τους προϋπαντήσουν με τους Έφηβους στην τιμητική φρουρά. Η τελετή ονομαζόταν α π ά ν τ η σ ι ς.

Θα μπορούσαν ίσως και οι γεφυρισμοί να τοποθετηθούν σ' αυτό το σημείο¹⁴³. Ο Στράβων¹⁴⁴ λέει ότι τελούνταν στον Κηφισό, αλλά δεν προσδιορίζει τον ακριβή χρόνο, αν δηλ. γίνονταν όταν τα ιερά έφθαναν στην Αθήνα ή όταν ξεκινούσαν και πάλι για την Ελευσίνα. Το περιεχόμενο αυτής της ιερής πράξης δεν είναι ακριβώς γνωστό, πάντως θα ήταν συνδεδεμένο με τη συνάντηση των δυο επίσημων πομπών. Όταν η πομπή άφηνε την Ιερά Οδό, διέσχιζε τον Κεραμικό, την αρχαία Αγορά και κατέληγε στο εν αστεί Ελευσίνιο.

Εδώ ο «Φαιδυντής τῶν θεῶν» ερχόταν στην Ακρόπολη και ανακοίνωνε επίσημα στην ιέρεια της Πολιούχου Αθηνάς την άφιξη των ιερών των Ελευσινίων θεοτήτων στην πόλη της.

Στις 15 του μηνός Βοηδρομιώνος άρχιζε η κυρίως εορτή των Ελευσινίων με τον «ἀγυρμό» (= συνάθροιση). Ο άρχων-βασιλεύς στην Αθήνα, μαζί με το Ιερατείο της Ελευσίνας, τον Ιεροφάντη, τον Ιεροκήρυκα και τιμητική φρουρά, καλούσαν το λαό στην Ποικίλη Στοά στην Αγορά. Εκεί γινόταν και η πρόρρησις, η προκήρυξη της εορτής, κατά την οποία καλούνταν να μετάσχουν όλοι όσοι ήθελαν, εκτός από εκείνους που ήταν «χειρας μή καθαροί» ή «φωνήν άξύνετοι»¹⁴⁵. Ο Ιεροκύρηκας επαναλάμβανε το κείμενο του Ιεροφάντη και του Δαδούχου, που προέρχονταν, όπως είναι γνωστό από την οικογένεια των Ευμολπιδών και των Κηρύκων. Ο Λουκιανός¹⁴⁶

Η κοτύλη του Ιέρωνος.

αναφέρει σε τι ακριβώς αναφερόταν η απαγόρευση: «...εἴ τις ἄθεος ἢ χριστιανός ἤκει κατάσκοπος τῶν ὁργίων φευγέτω, οἱ δὲ πιστεύοντες τῇ θεῷ τελείσθωσαν τύχῃ ἀγαθῇ. Καί εὐθύς ἐν ἀρχῇ ἐξέλασις ἐγένετο καὶ ὁ μὲν ἠγεῖτο λέγων ἔξω Χριστιανούς, τό δέ πλῆθος ἅπαν ἀπεφθέγγετο· ἔξω Ἐπικουρείους».

Στην προκήρυξη της εορτής το Ιερατείο δεν ζητούσε ὄρκο πίστες, ἀλλὰ τὴν ἀπομάκρυνση ἀσεβῶν, κατασκόπων καὶ ἀκόμη ἀνθρώπων ποὺ εἶχαν διαπράξει φόνο καὶ ἄλλων ποὺ δὲν γνῶριζαν τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα. Καὶ ἴσως ἦταν μόνον ἡ συνείδηση ποὺ κράτησε πολλοὺς ἀνάξιους ἀνθρώπους μακριὰ ἀπὸ τὴν ἱερὴ τελετουργία. Ὁ Νέρων π.Χ. δὲν τόλμησε νὰ μνηθεῖ. Ἀργότερα δὲν υπήρχε τόση αὐστηρότητα στὴν ἐπιλογή τῶν υποψηφίων. Ἀντίθετα θεωροῦσαν ὅτι με τὴ μύηση μποροῦσε κανεὶς νὰ ἀποπλύνει τὰ αμαρτήματά του. Ὁ Διογένης, ψέγοντας τὴν πίστη αὐτὴ τῶν συγχρό-

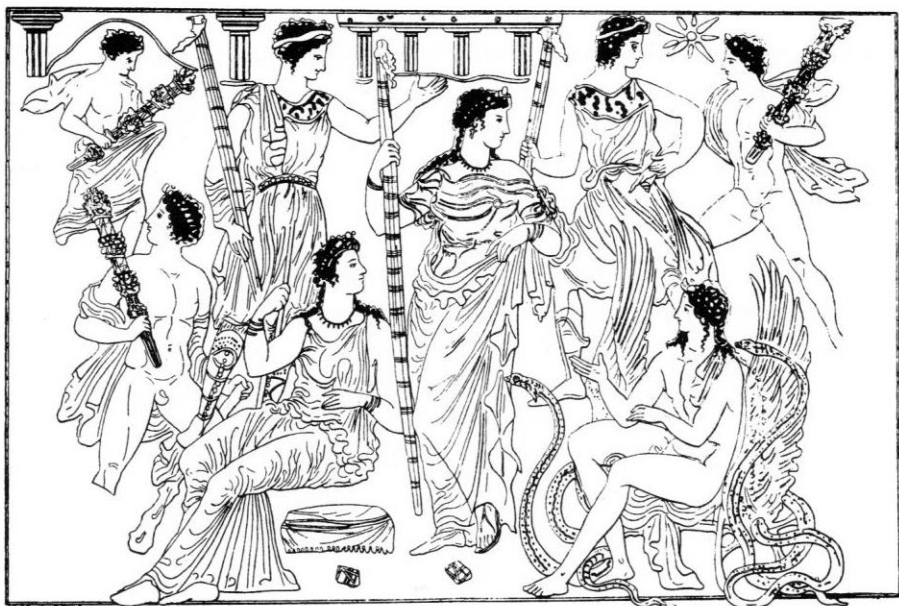
νων του, έλεγε ότι είναι γελοίο ο κλέφτης Παταικίων, μνημένος στα Ελευσίνια, να απολαύσει την μετά θάνατον ζωή, ενώ ο Επαμεινώνδας ο Θηβαίος, που δεν ήταν μνημένος θα ήταν υποχρεωμένος «έν βορβόρω κεῖσθαι». Θα ήταν επίσης πιθανό η ημέρα να συμπληρωνόταν με τελετές στο Ελευσίνιο, που όμως δεν παραδίδονται.

Στις 16 του Βοηδρομιώνος οι κήρυκες καλούσαν του μύστες, με την συνοδεία των μυσταγωγών, να μεταβούν στη θάλασσα για να καθαρθούν. Η χαρακτηριστική φράση «*ἄλαδε μύσται*» έχει δώσει και το όνομά της στην ημέρα αυτή. Ο καθαρμός¹⁴⁷ γινόταν στο Φάληρο ή στον Πειραιά με το χοιρίδιο, το δώρο των θεών του κάτω κόσμου και αποσκοπούσε στην προετοιμασία των μυστών για την επίσημη θυσία στο Ελευσίνιο. Το ζώο θυσιαζόταν την ίδια ημέρα και θαβόταν βαθιά στην γή.

Στις 17 του μηνός η επίσημη φράση ήταν «*Ἱερεῖα δεῦρο*». Την ημέρα αυτή ο άρχων-βασιλεύς, με τους δυο παρέδρους και τους τέσσερις επιμελητές των μυστηρίων τελούσε μεγαλοπρεπή θυσία στο έν άστει Ελευσίνιον και ανέπεμπε ευχές για τη βουλή και το δήμο των Αθηναίων και για τους αντιπροσώπους των Ελληνικών πόλεων, που θυσίαζαν και εκείνοι τα θύματα που είχαν φέρει την από την πατρίδα τους. Κατά την ημέρα αυτή, όπως και κατά την επόμενη, μόνον οι παλαιοί μύστες έμεναν στην Αθήνα, ενώ εκείνοι που έμελλε να μνηθούν πήγαιναν στην Ελευσίνα, θυσίαζαν, έπιναν τον κυκεώνα (κατά μίμηση της Δήμητρας) και προϋπαντούσαν στις 20 του μηνός, μαζί με τους Ελευσίνιους, τους παλαιούς μύστες και τους προσκυνητές. Η συνάντηση γινόταν στους Ρειτούς και μετά την άφιξη της πομπής στην Ελευσίνα, ακολουθούσε η παννυχίς με ιερούς χορούς και ψαλμούς στο Καλλίχορο φρέαρ.

Ο Πausανίας παραδίδει¹⁴⁸ ότι στο Καλλίχορον φρέαρ οι γυναίκες των Ελευσινίων χόρεψαν και τραγούδησαν για πρώτη φορά προς τιμήν της θεάς. Οι ιεροί χοροί, όπως εικονίζονται και στον πίνακα της Νιννίου¹⁴⁹ ήταν αναπόσπαστο μέρος των Μυστηρίων¹⁵⁰.

Στις 18 του μηνός τελούνταν τα Επιδαύρια ή Ασκληπιεία, προς τιμήν του Ασκληπιού, που σύμφωνα με την μαρτυρία του Pausανία¹⁵¹, ξεκινώντας από το ιερό του στην Επίδαυρο για να μνηθεί στα μυστήρια, καθυστέρησε και φιλοξενήθηκε στο «έν άστει Ἐλευσίνιον». Σαν θεός που ήταν πήρε την άδεια να ακολουθήσει την πορεία πρὸς τη μύση, αν και δεν είχε υποστεί κανονικά τη διαδικασία

Ο κρατήρας Pourtales.

από την αρχή. Ήταν μια ημέρα κατά την οποία έπρεπε να επαναληφθούν ιερές πράξεις, για να μνηθεί κατά τα πάτρια και ο Ασκληπιός.

Τα Επιδάυρια ήταν ένα νέο στοιχείο της εορτής των Ελευσινίων και η καθιέρωσή τους πρέπει να τοποθετηθεί μετά το 421 π.Χ. όταν ο Ασκληπιός έφθασε, σύμφωνα με την Αθηναϊκή παράδοση, στο Ελευσίνιο και φιλοξενήθηκε εκεί μέχρι να περατωθεί ο ναός του. Ένα αιώνα αργότερα το σχόλιο του Αριστοτέλη¹⁵² αναφέρει «ὁ ἄρχων πομπῶν ἐπιμελεῖται τῆς τε τῷ Ασκληπιῷ γιγνομένης, ὅταν οἰκουρῶσι μύσται». Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο επώμνος ἀρχων και όχι ο ἀρχων-βασιλεὺς είχε την επιμέλεια για τις τελετουργίες αυτές, που έπρεπε να γίνουν όταν υπήρχαν καθυστερημένοι και μάλιστα προσωπικότητες, όπως ένας θεός. Είναι χαρακτηριστικό και πάλι το σχόλιο του Αριστοτέλη¹⁵³, ότι ο επώμμος ἀρχων είχε την εποπτεία για τις πρόσθετες εορτές («μόνον τὰ ἐπίθετα»). Οι μύστες σύμφωνα πάντα με το σχόλιο, δεν εμφανίζονταν στην εορτή

αυτή. Είχαν αποσυρθεί για να κατατοπισθούν ίσως για τα επόμενα στάδια της τελετής. Αν τα Επιδαύρια αποτελούσαν εξ αρχής μέρος των Ελευσινίων η παρουσία τους θα ήταν απαραίτητη και σ' αυτή την περίπτωση. Σύμφωνα με μαρτυρία του Φιλόστρατου¹⁵⁴ κατά την ημέρα αυτή γινόταν μια δεύτερη θυσία υπέρ της πόλης των Αθηνών, ενώ τα αγάλματα της Δήμητρας και της Κόρης μεταφέρονταν στο Ασκληπιείο.

Η παράδοση της μύησης του Ασκληπιού πρέπει να τοποθετηθεί στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Το γεγονός ότι συνέπεσε να εορτάζονται τα Επιδαύρια στις 18 του Βοηδρομιώνος έδινε ακόμη μεγαλύτερη λάμψη στα Μυστήρια, αφού και ένας θεός βρισκόταν ανάμεσα στους μύστες.

Στις 19 του μηνός τα ιερά ξαναγύριζαν στην Ελευσίνα με μεγάλη πομπή, γνωστή με το όνομα «Ίακχος ή πομπή». Η ημέρα αυτή θεωρείται από τις λαμπρότερες των Ελευσινίων, γιατί «*ἐπεμπον ἢ ἐξῆγον τὸν Ἰακχὸν Ἐλευσινάδε*». Η πομπή ξεκινούσε από τον εν άστει Ελευσίνιον με επικεφαλής τους ιερείς και τις ιέρειες παναγείς της θεάς, που κρατούσαν τις ιερές κίστιες και με την τιμητική συνοδεία των Εφήβων¹⁵⁵, που ήταν ντυμένοι με λευκές στολές, στεφανωμένοι με μυρτιά και κρατούσαν δόρυ και ασπίδα. Ακολουθούσαν την οδό των Παναθηναίων, διέσχιζαν την Αγορά και έφθαναν στο Δίπυλο και το Ιακχείο που βρισκόταν εκεί κοντά, όπως αναφέρει ο Πλούταρχος¹⁵⁶. Από εκεί έπαιρναν το στεφανωμένο με μυρτιά ξόανο του μυστικού θεού Ιάκχου, που κρατούσε δάδα κατά τη μαρτυρία του Πausανία¹⁵⁷, το έθεταν σε άμαξα για να το μεταφέρουν στην Ελευσίνα¹⁵⁸. Οι μύστες και οι μυσταγωγοί περίμεναν στο Πομπείο, στεφανωμένοι με μυρτιές και τα χαρακτηριστικά ραβδιά των μυστών από πλεγμένα κλαδιά, τους βάκχους^{158α}.

Από το σημείο αυτό η πομπή, σε όλη της τη μεγαλοπρέπεια, ακολουθούσε την Ιερά Οδό για την Ελευσίνα. Στα ιερά του βρίσκονταν κατά μήκος της Ιεράς Οδού σταματούσαν για να αναπέμψουν ύμνους. Πρώτη στάση γινόταν στο Δαφνί, στο Ιερό του Δαφνείου Απόλλωνα, έπειτα στο Ιερό της Αφροδίτης και τέλος στους Ρειτούς, τις λίμνες που ήταν αφιερωμένες στις θεές. Όταν έφθαναν στους Ρειτούς, τα μέλη του γένους των Κροκωνιδών¹⁵⁹, έδεναν με μάλλινη κίτρινη κλωστή το αριστερό πόδι και το δεξί χέρι του κάθε μύστη, γιατί πίστευαν ότι εξαφανίζεται μ' αυτό τον τρόπο κάθε μίasma¹⁶⁰.

Η υδρία της Κύμης.

Η πομπή συνέχιζε με δάδες πλέον προς την Ελευσίνα. Στη ρωμαϊκή γέφυρα του Ελευσινιακού Κηφισού υποδέχονταν οι Ελευσίνιοι τα ιερά και τους μύστες. Κατά τη γνώμη του Γ. Μυλωνά¹⁶¹, σ' αυτό το σημείο λάμβαναν χώρα οι γεφυρισμοί που είχαν αποτροπαϊκό χαρακτήρα, αλλά συγχρόνως δημιουργούσαν και μια ευφρόσυνη ατμόσφαιρα, καθώς η κουραστική πομπή είχε φθάσει στο τέρμα της, λίγο πριν από την είσοδο στο ιερό. Με λαμπρότητα γινόταν δεκτός ο Ίακχος στο ιερό των θεών και η αποστολή του φαίνεται πως τελείωνε εδώ. Η υπόλοιπη νύχτα περνούσε με ύμνους και χορούς προς τιμήν των θεών στο Καλλίχορον φρέαρ.

Η ημέρα της εικοστής Βοηδρομιώνος πρέπει να αφιερωνόταν στις θυσίες, που πρόσφεραν ο άρχων-βασιλεύς, οι πάρεδροι και οι επιμελητές και στις ευχές υπέρ της πόλης των Αθηνών¹⁶², στη νηστεία και στην ανάπαυση. Η νηστεία ήταν ένα είδος καθαρμού για τον εξαγνισμό του σώματος και την αποβολή κάθε κακού, αλλά και

ανάμνηση της αποχής από το φαγητό της Δήμητρας, μέχρι να επανεύρει την χαμένη Κόρη. Οι μυσταγωγοί επέβλεπαν για την τήρηση της νηστείας που έληγε με τον κυκεώνα, το ειδικό ποτό των Ελευσινίων Μυστηρίων στην αρχή της τελετής, όπως άλλωστε και η θεά ήπие τον κυκεώνα στην αρχή της διαμονής της στην Ελευσίνα. Επίσης πρόσφεραν ψωμί, τον «πέλανο» δώρο των Ευμολπιδών, από σιτάρι και κριθάρι που καλλιεργούσαν στον Ράριο πεδίο¹⁶³. Τη νύχτα της ίδιας ημέρας ακολουθούσε η «τελετή» στο Τελεστήριο. Οι γνώσεις μας σταματούν εδώ. Οι μυσταγωγοί θα οδηγούσαν τους μύστες και θα εξηγούσαν το τι επρόκειτο να επακολουθήσει. Οι μύστες θα φορούσαν τη λευκή στολή τους και θα απέθεταν τα στεφάνια από μυρτιά για να δέσουν στο κεφάλι τους τις ταινίες των μυστών. Η τελετή θα προχωρούσε και οι μύστες γεμάτοι αγωνία, φόβο και αγαλλίαση θα παρακολουθούσαν τα δρώμενα, τα δεικνύμενα και τα λεγόμενα της όσιας αυτής νύχτας. Και ως προς τα τρία αυτά μέρη του θείου δράματος οι πληροφορίες, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, είναι ελλιπείς και διάσπαρτες, και το τυπικό της τελετουργίας ασαφές και αντιφατικό πολλές φορές. Όσοι αρχαίοι συγγραφείς αναφέρονται στα Ελευσίνια Μυστήρια σιωπούν, γιατί αυτή η μύηση τους εμπόδιζε να εκθέσουν στους αμύητους τα απόρρητα. Άλλοι συγγραφείς στηρίχθηκαν στη φαντασία περισσότερο παρά στην πραγματικότητα. Όσα γνωρίζουμε προέρχονται από την καταδίκη του Αλκιβιάδη, που παρώδησε την ιερή τελετουργία και από τις μαρτυρίες ρητόρων, φιλοσόφων και Πατέρων της Εκκλησίας. Αλλά οι ειδήσεις αυτές των Χριστιανών δεν μπορούν να θεωρούνται ασφαλείς, γιατί δεν ήταν μνημένοι συνήθως στα Μυστήρια. Αλλά και αν ήταν πριν ασπασθούν τον Χριστιανισμό, ακριβώς για να αποβάλουν «τον πρότερον βίον» έφθαναν στην υπερβολή και παρίσταναν τα μυστήρια σαν μια τελετή ανήθικη και σατανική.

Κατά τον Αριστοτέλη οι μύστες όφειλαν «οὐ μαθεῖν τι, ἀλλὰ παθεῖν καὶ διατεθῆναι». Ίσως αυτό να είναι και το βαθύτερο νόημα της μύησης. Δεν επρόκειτο για διδασκαλία ή για σκέψεις και συμπεράσματα που έπρεπε να εξαχθούν γι' αυτά που έβλεπαν και άκουγαν. Αντίκρυζαν μόνο ιερά αντικείμενα και γεγονότα, υποδραματική μορφή, που η ίδια η θεότητα είχε πάθει ή είχε υποδείξει στους ανθρώπους. Κατά τον Κλήμεντα τον Αλεξανδρέα¹⁶⁴ που σημειώνει, «Δηώ(= Δημήτηρ) δέ καί Κόρη δρᾶμα ἤδη ἐγενέσθην μυστι-

κόν και τήν πλάνην και τήν ἀρπαγήν και τό πένθος αὐταῖς Ἑλευσίς *δαδουχεῖ*», ἦταν κυρίως ἡ ἀναπαράσταση τοῦ θεοῦ δράματος, το κύριο μέρος τῆς τελετῆς. Ἐπικρατεῖ ἡ γνώμη ὅτι κατά τῇ νύχτα τῆς 20ῆς Βοηδρομιώνος γινόταν ἡ ἀναπαράσταση τῆς ἀρπαγῆς τῆς Κόρης, τῆς αγωνιώδους ἀναζήτησης τῆς μητέρας Δήμητρας καί τῆς ἀνόδου στή γῆ, πού γέμιζε μέ καρπούς καί εὐτυχία γιά τοὺς ἀνθρώπους. Στό σημεῖο αὐτό ἴσως γινόταν καί ἡ ἀναπαράσταση τοῦ Ἄδῃ, ὅπως τὴν παρωδεῖ ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς Βατράχους (στ. 145 ἐξ) καί τὴν ἀναφέρει καί ὁ Λουκιανός¹⁶⁵: «εἶπέ μοι, ἐτελέσθης γάρ, ὦ Κυνίσκε, τά Ἑλευσίνια δηλὸν ὅτι, οὐχ ὁμοῖα τοῖς ἐκεῖ ἐνθάδε;». Καί ὁ Κυνίσκος ἀπαντά: «Εὖ λέγεις, ἰδοὺ γοῦν προσέρχεται δαδουχοῦσα τὶς ἀπειλητικὸν καὶ φοβερόν προσβλέπουσα». Οἱ μαρτυρίες αὐτές πιθανόν νὰ δηλώνουν μία τελετὴ γιά τὸν Κάτω Κόσμο, πού θεσπίσθηκε ὁμως ἐπίσημα στα Ρωμαϊκὰ χρόνια, ὅταν τὸ θέαμα εἶχε ἀντικαταστήσει τὸ σεβασμὸ καί τὴν πίστη τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Τριπτολέμου, ἡ διδασκαλία τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς καί τῶν Μυστηρίων, ὅπως τὴν παραδίδει καί ὁ Ξενοφών¹⁶⁶ θεωρήθηκε μέρος τῆς μυστηριακῆς τελετῆς. Ὁ Δαδούχος Καλλίας λέει πρὸς τοὺς Λακεδαιμόνιους: «λέγεται μὲν Τριπτόλεμος, ὁ ἡμέτερος πρόγονος τὰ Δήμητρος καὶ Κόρης ἄρρητα ἱερά ξένοις δεῖξαι Ἡρακλεῖ τε τῷ ὑμετέρῳ ἀρχηγέτῃ καὶ Διοσκούροιν τοῖν ὑμετέροισιν πολίταιν». Ἡ ἀποστολὴ ὁμως τοῦ Τριπτολέμου ἀποτελεῖ συχνότατο θέμα στήν τέχνη καί ἐπομένως δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἀπεικονίζεται ἐλεύθερα, ἀν ἦταν μέρος τῆς μυστηριακῆς λατρείας. Ἀλλὰ πέρα ἀπὸ τὴν ἀναπαράσταση τῶν παθημάτων τῆς θεάς, τὰ Ἑλευσίνια Μυστήρια, ὅπως καί ὅλα τὰ ἄλλα Μυστήρια τοῦ ἀρχαίου Κόσμου, «λέγεται ἐν ἀλληγορίαις πρὸς ἑκπληξιν καὶ φρίκην». Καθένας συμμετείχε στήν ἐκπληξὴ καί τὴν φρίκη μέ τὸ δικό του τρόπο, ἐβλεπε, ἀκούγε, ἐπάσχε. Ἡ τελικὴ ἀλήθεια, ἡ ἐρμηνεία δηλαδή τῆς οὐσίας τῆς ζωῆς καί τοῦ θανάτου θὰ γέμιζε ἀγαλλίαση τὴν ψυχὴ. «Ὁλβιος» εἶναι θὰ ὁμολογήσει ὁ Πίνδαρος αὐτὸς πού μὴθήκε, γιὰτί «οἶδε μὲν βίου τελευτᾶν, οἶδε δὲ διόσδοτον ἀρχάν»¹⁶⁷. Τότε θὰ καταυγαζόταν τὸ ἄδυτο ἀπὸ φως¹⁶⁸ καί ὁ Ἱεροφάντης θὰ φανέρωνε τὰ ἱερά¹⁶⁹. Τότε ἡ ἡρεμία τῆς ψυχῆς θὰ χάριζε γαλήνη, ὑπομονή, εὐσέβεια, δικαιοσύνη. Τὰ πλήθη τῶν πιστῶν τηροῦσαν γιά πάντα τὸ μυστικὸ τῆς θείας μυσταγωγίας στήν ὁποία εἶχαν λάβει μέρος.

Τὸ τρίτο στάδιο τῆς μύησης ἦταν ἡ ἐποπτεία. Ἦταν ἡ τέλεια

μύηση και όσοι την είχαν υποστεί ονομάζονταν τελεσθέντες ή τετελεσμένοι. Ο μύστης που έφερε πλέον το όνομα του «επόπτου» είχε φθάσει στην ανώτερη βαθμίδα της μύησης, είχε ακολουθήσει μια επίπονη πορεία εξαγνισμού και μετείχε του θείου. Και η εποπτεία ελάμβανε χώρα στο Τελεστήριο την επόμενη νύχτα της τελετής της μύησης, την 21η Βοηδρομιώνος. Το μεγάλο πλήθος των μυστών θα έπρεπε να έχει αποχωρήσει και μόνον εκείνοι με την ιδιαίτερη φλόγα στη ψυχή θα μπορούσαν να προχωρήσουν στο ανώτατο στάδιο.

Και πάλι θα προηγούνταν τυπικές τελετουργίες για να φθάσουν στο δραματικό σημείο της αποκάλυψης μιας ύψιστης αλήθειας. Τίποτε σαφές δεν σώζεται, εκτός από τις αποσπασματικές μαρτυρίες που συνήθως δεν ανταποκρίνονται στα γεγονότα. Τα ιερά θα αποκαλύπτονταν μέσα στο φως εν σιωπή. Ο Ιππόλυτος¹⁷⁰ που έζησε στη Ρώμη σαν πρεσβύτερος το πρώτο μισό του 3ου μ.Χ. αι. λέει κατηγορηματικά: «*Ἀθηναῖοι μυοῦντες Ἐλευσίνια καὶ ἐπιδεικνύοντες τοῖς ἐποπτεύουσι τό μέγα καὶ θαυμαστόν καὶ τελειότατον ἐποπτικόν ἐκεῖνο μυστήριον, ἐν σιωπῇ τεθερισμένον στάχυν*». Και στη συνέχεια¹⁷¹ «*ὁ ἱεροφάντης ἐν Ἐλευσῖνι ὑπὸ πολλῶ πυρὶ τελῶν τά μεγάλα καὶ ἄρρητα μυστήρια βοᾷ καὶ κέκραγε λέγων, ἱερόν ἔτεκε πότνια κοῦρον, Βριμῶ Βριμόν τοῦτέστι ἰσχυρά ἰσχυρόν*». Θά πρέπει εδώ να τοποθετηθεί η μαρτυρία του Τερτυλλιανού¹⁷² «*ἵνα τί ἡ ἱέρεια τῆς Δήμητρος ἀρπάζεται, εἰμὴ καὶ αὐτὴ ἡ Δημήτηρ τοῦτ' ἔπαθε* »; Και ακόμη η μαρτυρία του επισκόπου Αμασειᾶς Αστερίου¹⁷³ «*οὐκ ἐκεῖ το καταβάσιον το σκοτεινόν καὶ αἱ σεμναὶ τοῦ ἱεροφάντου πρὸς τὴν ἱέρειαν συντυχίαι μόνου πρὸς μόνην*»; Πρόκειται για ιερό γάμο με πρωταγωνιστές τον Ιεροφάντη και την ἱέρεια της Δήμητρας, ιεροπραξία κοινή στα μυστήρια; Η ισχυρά, η γη, γέννησε τον ισχυρόν, τον εν σιωπῇ τεθερισμένον στάχυν, σύμβολο της αιώνια δημιουργικής δύναμης της γης^{173α}; Ακολουθούσε τελετουργία παρόμοια με αυτές των Φρυγικῶν Μυστηρίων ή μήπως πρόκειται για μαρτυρίες που αφορούν άλλες μυστηριακές θρησκείες και που μεταφέρονται από άγνοια ή και σκόπιμα στην εορτή των Ελευσινίων; Τα ερωτήματα δεν είναι δυνατόν να απαντηθούν, με απόλυτη βεβαιότητα, θετικά ή αρνητικά.

Θα ακολουθούσαν τελετουργικές φράσεις όπως το «*Υε-Κύε*»¹⁷⁴ που οι μύστες κραύγαζαν υψώνοντας το κεφάλι προς τον ουρανό και κατεβάζοντάς το στη γη, «*Βρέξε-καρποφόρησε*», και άλλες που

δεν προσδιορίστηκε το νόημά τους, όπως «Πάξ-Κόνξ», ευχή ίσως μετά το πέρας της εποπτείας, «ἐπιφώνημα τοῖς τετελεμένοις», όπως παραδίδει ο Ησύχιος.

Αλλά όσες θεωρίες και αν διατυπωθούν για το συνδυασμό των Ελευσινίων θεοτήτων με ανατολικές θεότητες, με σύμβολα άρρητα και ιεροπραξίες που δεν φανερώθηκαν ποτέ, το νόημα των Μυστηρίων δεν αλλοιώνεται. Η μυστική αυτή εορτή αφορούσε τη Δήμητρα και την Κόρη. Η ανάμειξη ξένων προς το ιερό θεοτήτων δεν φαίνεται πιθανή. Μέσα στην αγιότητα της σιωπηλής νύχτας, τα ιερά και τά όσια έβγαιναν από τις ιερές κίστες, αποκαλύπτοντας την αλήθεια που έμενε στη σκέψη των ανθρώπων, για να τους ακολουθήσει και στην παρούσα και στη μέλλουσα ζωή.

Στις 22 Βοηδρομιώνος, «Πλημοχόαι». Η τελευταία ημέρα στην Ελευσίνα ήταν αφιερωμένη στους νεκρούς. Ο Αθήναιος¹⁷⁵ λέει ότι οι μύστες γέμιζαν ειδικά αγγεία με ένα υγρό και αφού τα τοποθετούσαν προς την ανατολή και προς την δύση τα αναποδογύριζαν, για να τιμήσουν τους νεκρούς και πάλι με τελετουργικές φράσεις. Η υπόλοιπη ημέρα ήταν απαλλαγμένη από επίσημες υποχρεώσεις. Ίσως θα την κατελάμβαναν επισκέψεις σε ναούς, μνημεία, αλλά και διασκεδάσεις. Άλλοι αφιέρωναν την στολή του μύστη στις θεότητες και άλλοι την κρατούσαν σαν φυλαχτό και ιερή ανάμνηση της μεγάλης τελετής.

Στις 23 Βοηδρομιώνος πραγματοποιόταν η επιστροφή στην Αθήνα. Δεν υπήρχε πια η μεγαλειώδης πομπή. Άλλοι έμεναν περισσότερο. Πολλοί μελετητές τοποθετούν σ' αυτή την ημέρα τους γεφυρισμούς, που η ευφρόσυνη διάθεση ήταν διάχυτη, έπειτα από ένα αυστηρό θρησκευτικό πρόγραμμα.

Στις 24 Βοηδρομιώνος δικάζονταν από την Βουλή των Πεντακοσίων στο εν Άστει Ελευσίνιον όσα έκτροπα είχαν σημειωθεί κατά την διάρκεια των εορτών, σύμφωνα με νόμο του Σόλωνα¹⁷⁶. Προήδρευε ο άρχων-βασιλεύς, που συγχρόνως έδινε λόγο για τα πεπραγμένα.

Η ζωή γύριζε στον κανονικό της ρυθμό. Το μυστικό των μυστών όμως θα μείνει για πάντα θαμμένο στα ερείπια του Τελεστηρίου. Μόνο κάποιες στιγμές της πομπής, της τελετής, μερικά λόγια των ευχών, μια εικόνα σε ένα μνημείο ή σε ένα αγγείο, θα γεμίζουν την σκέψη με απορία και θα οδηγούν το στοχασμό άλλοτε στην απο-

δοχή των όσων δεν αντίκρουσε ποτέ κανείς και άλλοτε στη μάταιη προσπάθεια ερμηνείας, όσων ποτέ δεν ερμηνεύθηκαν. Ίσως το μεγάλο μυστικό, απλό και μέγιστο συγχρόνως, να είναι η ελπίδα και η πίστη του ανθρώπου για τον άνθρωπο. Από την απώτατη αρχαιότητα, επί δύο χιλιάδες χρόνια, από τον Αισχύλο μέχρι τον Αδριανό και το Μάρκο Αυρήλιο, ποιητές, φιλόσοφοι, πολιτικοί, στρατηγοί, αυτοκράτορες, ακολούθησαν με σεβασμό τις τελετουργίες των Μεγάλων Μυστηρίων. Ούτε ο μαρασμός του θρησκευτικού ζήλου κατά τους αλεξανδρινούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους επηρέασε τη λατρεία των Ελευσινίων θεοτήτων, ούτε η επικράτηση του Χριστιανισμού τα έρριξε στην αφάνεια, αλλά δυνάμωσε τους οπαδούς τους, για να προασπίσουν ότι χανόταν από τον αρχαίο κόσμο, που παραχωρούσε τη θέση του σε μια άλλη πίστη και μια άλλη φιλοσοφία. Οι μύστες, οι μυσταγωγοί, ο Ιεροφάντης, ο Ιεροκήρυξ, ο Δαδούχος, η ιέρεια της Δήμητρας και οι ιέρειες παναγείς έφυγαν για πάντα μετά τη φωτιά των ορδών του Αλάρικου και το διάταγμα του Θεοδοσίου του Μεγάλου, που απαγόρευσε την ιερή πομπή και την αποκάλυψη των ιερών των θεών της Ελευσίνας.

Ελευσίνα - Πανήγυρις

Όπως αναφέρθηκε πριν τα Ελευσίνια ήταν κατ' αρχήν εορτές πεντετηρικές, και τριετηρικές, τελούνταν δηλαδή ανά τετραετία και διετία. Κατά τη διάρκεια των εορτών αυτών διεξάγονταν και αγώνες γυμνικοί, ιππικοί και μουσικοί, που οι αρχαίοι θεωρούσαν αρχαιότερους των Ολυμπιακών¹⁷⁷. Όταν τα Μυστήρια, για το πλήθος των προσερχομένων, έγιναν ετήσια εορτή, τα Μεγάλα και Μικρά Ελευσίνια συνέχισαν να τελούνται ανά τετραετία και διετία κατά το θέρος μετά την συγκομιδή των καρπών. Οι αγώνες μαρτυρούνται με την προσωνομία *πάτριος άγών*. Και οι νικητές είχαν σαν έπαθλο ένα ορισμένο αριθμό μεδίωνων κριθαριού¹⁷⁸, που προερχόταν από το Ράριο πεδίο, όπου καλλιεργήθηκαν για πρώτη φορά τα δώρα της θεάς προς τους ανθρώπους.

Κατά την Κλασική Εποχή οι αγώνες των πεντετηρικών και των τριετηρικών Ελευσινίων διαχωρίζονται σαφέστατα από τα Μυστήρια. Η οργάνωση των αγώνων είχε ανατεθεί στους ενιαύσιους ιερο-

ποιούς¹⁷⁹. Κατά τη Ρωμαϊκή Εποχή οι αγώνες απέκτησαν μεγαλύτερη αίγλη, με επικεφαλής τον αγωνοθέτη και τον πανηγυριάρχη, που είχαν αναλάβει την οργάνωσή τους. Όπως είναι φυσικό υπάρχει πάντοτε μια τάση σύγχυσης τόσο στις φιλολογικές πηγές, όσο και στις επιγραφές, γιατί με τον όρο Ελευσίνια νοούνται τις περισσότερες φορές τα Μυστήρια και όχι οι αγώνες¹⁸⁰.

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΛΕΥΣΙΝΙΑ ΜΥΣΤΗΡΙΑ

Η νομική θέση του Χριστιανισμού διαμορφώνεται μεταξύ του 323 μ.Χ., όταν το διάταγμα της 25ης Μαΐου του Μεγάλου Κωνσταντίνου κατοχύρωσε το δικαίωμα κάθε Χριστιανού να ακολουθεί το θείο Νόμο¹⁸¹ και του edictu του Μεγάλου Θεοδοσίου της 27ης Φεβρουαρίου του 380¹⁸², που καθιέρωσε την Καθολική Αποστολική Εκκλησία σαν επίσημη θρησκεία της αυτοκρατορίας: «Επιθυμούμε όλοι οι λαοί οι οποίοι κυβερνώνται από την ημετέρα Επιείκεια να προχωρήσουν στη θρησκεία που κήρυξε ο Άγιος Απόστολος Πέτρος στους Ρωμαίους και που διατηρείται ως και σήμερα με την πατροπαράδοτη μορφή της, τη θρησκεία την οποία διδάσκουν τώρα ο ποντίφηξ Δάμασος και ο Πέτρος ο επίσκοπος Αλεξανδρείας, άνθρωπος αποστολικής αγιότητας... Προτρέπουμε όσους ακολουθούν την πίστη αυτή να ασπασθούν το όνομα των Καθολικών Χριστιανών. Στιγματίζουμε όλους τους άλλους, με το επονείδιστο όνομα του αιρετικού».

Με το edictu που εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη στις 10 Ιανουαρίου του 381¹⁸³ οι Χριστιανικές εκκλησίες όλων των ανατολικών επαρχιών της αυτοκρατορίας υποχρεώθηκαν να δεχθούν την επίσημη αυτή θρησκεία. Η ιδέα της ενιαίας πίστες είχε επιτέλους υλοποιηθεί. Με μια σειρά διαγγέλματα, και τελικά με το Νόμο της 8ης Νοεμβρίου του 392¹⁸⁴ οι ελληνορωμαϊκές θρησκείες απαγορεύθηκαν. Ένα χριστιανικό εορτολόγιο καθιερώθηκε και η ομολογία πίστες στην επίσημη θρησκεία αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την κατάληψη οποιουδήποτε αξιώματος σ' όλη την αυτοκρατορία.

Στους κύκλους των λογίων ειδωλολατρών όμως εξακολουθούσε να επικρατεί μια τάση συγκρητισμού και ανοχής όλων των θρησκειών. Ένας ειδωλολάτρης αξιωματούχος μπορούσε, με ήσυχη συνείδηση, να δεχθεί το τυπικό μέρος της χριστιανικής λατρείας, αλλά και να προσεύχεται στους θεούς του, όπως κατά τον Προκόπιο έπραττε ο Ιωάννης ο Καππαδόκης¹⁸⁵. Το κρυπτο-ειδωλολατρικό

στοιχείο επέζησε ως τη βασιλεία του Ιουστινιανού και πιθανόν και πολύ μετά. Η δηλωμένη όμως ειδωλολατρία επέζησε κυρίως στους ακαδημαϊκούς κύκλους, αφού υπήρχαν λόγιοι φανερά ειδωλολάτρες ως τα τέλη του 6ου αι. Στη θρησκευτική μεταστροφή των λογίων συντέλεσαν δυο παράγοντες: ο νεοπλατωνισμός και η διατήρηση των κοινωνικών αξιών που αποτελούσαν τη βάση της ελληνικής παιδείας. Η θρησκευτική έμφαση που δόθηκε στο νεοπλατωνισμό αποτέλεσε ένα μέρος του χριστιανικού υπόβαθρου του Βυζαντίου, ενώ συγχρόνως το άθικτο στοιχείο που ένωνε τον παλιότερο ελληνο-νορμαϊκό κόσμο με το βυζαντινό χριστιανισμό ήταν η αντίληψη για την παιδεία, που πρόσφερε ηθική όσο και πνευματική εκπαίδευση.

Οι Πατέρες της Εκκλησίας συμπλήρωσαν τον καθιερωμένο κύκλο της παιδείας αυτής, που στην ανώτερη βαθμίδα της περιλάμβανε ρητορική, νομικά και φιλοσοφία. Ακολουθώντας τους νόμους της ελληνικής αυτής παιδείας, διατύπωσαν το δόγμα της Χριστιανικής Θρησκείας. Οι διασημότεροι Πατέρες ήταν στην ουσία χριστιανοί πλατωνιστές, δανείστηκαν πολλά στοιχεία από τον πλατωνισμό του πρώτου και του δεύτερου αιώνα και δεν αρνήθηκαν ποτέ πως ήταν Αττικοί¹⁸⁶ και πως ο Όμηρος ήταν υμνητής της αρετής¹⁸⁷.

Κατά την μετάβαση από την ειδωλατρική σκέψη στη χριστιανική διδασκαλία, οι Πατέρες θέλησαν να «κόψουν το τριαντάφυλλο, αποφεύγοντας το αγκάθι»¹⁸⁸. Και ναι μεν η δύναμη των δώδεκα θεών του Ολύμπου και των άλλων ανατολικών θεοτήτων είχε καμφθεί οριστικά στη συνείδηση του αρχαίου κόσμου, τα μυστήρια όμως της Ελευσίνας συγκέντρωναν πλήθη ανθρώπων, που με ένθερμο ζήλο παρακολουθούσαν τις τελετουργίες της Δήμητρας και της Κόρης.

Η Χριστιανική Θρησκεία όπως ήταν φυσικό διαδόθηκε και σε ανθρώπους που γνώριζαν καλά το τυπικό και την ορολογία των Μυστηρίων, γιατί ανάμεσα στους οπαδούς της ήταν και πολλοί μύστες. Ο Απόστολος Παύλος χρησιμοποιεί χαρακτηρισικά συχνά τους όρους τέλειος και μυστήριον¹⁸⁹. Ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς φθάνει στο σημείο να περιγράφει στον Προτρεπτικό του (XII, 92-93) το Χριστιανικό δογματικό σχήμα, ακολουθώντας το τυπικό της μυστηριακής τελετουργίας.

.....
βακχεύων ἔλεγεν τις εἰδώλοις, ἀγνοίᾳ μεθύων ἀκράτῳ· ἐγὼ δ' (ἄν) αὐτόν οἰκτεῖραμι παροινούντα καὶ τόν οὔτω παρανοοῦντα ἐπὶ σωτηρίαν παρακαλέσαιμι σωφρονοῦσαν, ὅτι καὶ κύριος μετάνοιαν ἁμαρτωλοῦ καὶ οὐχὶ θάνατον ἀσπάζεται. ἦκε, ὦ παραπλήξ, μὴ θύρσω σκηριπτόμενος, μὴ κιττῷ ἀναδούμενος, ῥῖψον τὴν μίτραν, ῥῖψον τὴν νεβρίδα, σωφρόνησον· δείξω σοι τόν λόγον καὶ τοῦ λόγου τὰ μυστήρια, **κ α τ α τ ῆ ν σ ῆ ν δ ι η γ ο υ μ ε ν ο ς ε ἰ κ ό ν α**. ὅρος ἐστὶ τοῦτο θεῷ πεφιλημένον, οὐ τραγωδίαις ὡς Κιθαιρών ὑποκείμενον, ἀλλὰ τοῖς ἀληθείας ἀνακείμενον δράμασιν, ὅρος νηφάλιον, ἀγναῖς ὕλαις σύσκιον· βακχεύουσι δέ ἐν αὐτῷ οὐχ αἱ Σεμέλης «τῆς κεραυνίας» ἀδελφαί, αἱ μαινάδες, αἱ δύσαγνον κρεανομίαν μνούνεμαι, ἀλλ' αἱ τοῦ θεοῦ θυγατέρες, αἱ ἀμνάδες αἱ καλαί, τὰ σεμνά τοῦ λόγου θεσπίζουσαι ὄργια, χορόν ἀγείρουσαι σώφρονα. ὁ χορός οἱ δίκαιοι, τό ἄσμα ὕμνος ἐστὶ τοῦ πάντων βασιλέως· ψάλλουσιν αἱ κόραι δοξάζουσιν ἄγγελοι, προφηταὶ λαλοῦσιν, ἤχος στέλλεται μουσικῆς, δρόμῳ τόν θίασον διώκουσιν, σπεύδουσιν οἱ κεκλημένοι πατέρα ποθοῦντες ἀπολαβεῖν. ἤκέ μοι, ὦ πρέσβυ, καὶ σύ τὰς Θήβας λιπὼν καὶ τὴν μαντικὴν καὶ τὴν βακχεῖαν ἀπορρίψας πρὸς ἀλήθειαν χειραγωγῷ· ἰδοὺ σοι τό ξύλον ἐπερείδεσθαι δίδωμι· σπεῦσον, Τειρεσία πίστευσον· ὅψει· Χριστός ἐπιλάμπει παιδρότερον ἡλίου, δι' ὃν ὀφθαλμοὶ τυφλῶν ἀναβλέπουσιν· νύξ σε φεύζεται, πῦρ φοβηθήσεται, θάνατος οἰχήσεται· ὅψει τοὺς οὐρανοὺς, ὦ γέρον, ὁ Θήβας μὴ βλέπων.

Ὡ τῶν ἀγίων ὡς ἀληθῶς μυστηρίων, ὦ φωτός ἀκηράτου. δαδουχοῦμαι τοὺς οὐρανοὺς καὶ τόν θεόν ἐποπτεῦσαι, ἅγιος γίνομαι μνούνεμος, ἱεροφαντεῖ δέ ὁ κύριος καὶ τόν μύστην σφραγίζεται φωταγωγῶν, καὶ παρατίθεται τῷ πατρὶ τόν πεπιστευκότα αἰῶσι τηρούμενον. ταῦτα τῶν ἐμῶν μυστηρίων τὰ βακχεύματα· εἰ βούλει, καὶ σύ μου καὶ χορεύσεις μετ' ἁγγέλων ἀμφὶ τόν ἀγένητον καὶ ἀνώλεθρον καὶ μόνον ὄντως θεόν, συνυμνούντος ἡμῖν τοῦ θεοῦ λόγου. αἰδῖος οὗτος Ἰησοῦς, εἰς [ὁ] μέγας ἀρχιερεὺς θεοῦ τε ἑνός τοῦ αὐτοῦ καὶ πατρός, ὑπὲρ ἀνθρώπων εὔχεται καὶ ἀνθρώποις ἐγκελεύεται «κέκλυτε, μύρια φῦλα», μᾶλλον δέ ὅσοι τῶν ἀνθρώπων λογικοί, καὶ βάρβαροι καὶ Ἕλληνες· τό πᾶν ἀνθρώπων γένος καλῶ, ὦν ἐγὼ δημιουργός θελήματι πατρός. ἤκετε ὡς ἐμέ, ὅφ' ἔνα ταχθησόμενοι θεόν καὶ τόν ἕνα λόγον τοῦ θεοῦ, καὶ μὴ μόνον τῶν ἀλόγων ζώων πλεονεκτεῖτε τῷ λόγῳ, ἐκ δέ τῶν θνητῶν ἀπάντων ὑμῖν ἀθανασίαν μόνοις καρπώσασθαι δίδωμι»...

Φυσικά δεν μπορεί να υποστηριχθεῖ ὅτι ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία

υιοθέτη σε αυτούσια στοιχεία των Μυστηρίων, αλλά ο όρος Μυστήριον περιλαμβάνεται και στην Χριστιανική εκκλησία και αφορά την επίκληση της «χάριτος του Αγίου Πνεύματος δι' ορατών σημείων» για την σωτηρία των ανθρώπων. Αλλά, άσχετα με το περιεχόμενο της Χριστιανικής θρησκείας, που στηρίζεται στην μέγιστη αλήθεια της αγάπης, τόσο τα Μυστήρια, όσο και η Χριστιανική πίστη υποσχονται την σωτηρία του ανθρώπου, περικλείουν τις ελπίδες και τους φόβους του, το πρόβλημα του κακού, της αμαρτίας, του εξαγνισμού, του θανάτου και της αθανασίας της ψυχής.

Ο άνθρωπος αναζήτησε με τη μυστηριακή λατρεία να μετάσχει της ουσίας του θείου. Προς την κατεύθυνση αυτή λοιπόν έστρεψαν την προσοχή και τα πυρά τους οι πρόμαχοι της νέας Εκκλησίας, στην προσπάθειά τους να εδραιώσουν τη Χριστιανική πίστη. Ο Χριστιανισμός έπρεπε κατ' αρχήν να αποδείξει ότι η ειδωλολατρία όχι μόνον δεν ήταν αληθινή θρησκεία, αλλά ότι συγχρόνως περιέκλειε στοιχεία ανήθικα και τελετές αισχρές.

Είναι αξιοσημείωτο πάντως το γεγονός ότι κανείς από τους Πατέρες, παρά την ελληνική παιδεία, δεν φαίνεται να έχει μνηθεί ή τουλάχιστον να γνωρίζει ακριβώς τις μυστικές τελετουργίες, έστω και από ένα μύστη που ασπάσθηκε αργότερα τον Χριστιανισμό. Ήταν άραγε η «*πρόρρησις*» τόσο ισχυρή, ώστε να αποκλείσει την αλλότρια συνείδηση από τις σεπτές εορτές ή γνώριζαν και οι ίδιοι τα μυστήρια και, άσχετα με την πολεμική που έπρεπε να ασκήσουν, δεν τολμούσαν να φανερώσουν το υπέρτατο μυστικό;

Μυστήρια, όπως αναφέρθηκε και πριν, υπήρχαν πολλά στην αρχαιότητα. Τα Ελευσίνια ήταν αφιερωμένα στην Δήμητρα και στην Κόρη και ο συνδυασμός των Ελευσινίων με άλλα μυστήρια είναι υποθετικός, επειδή και τα μνημεία ακόμη δεν μαρτυρούν την παρουσία άλλων θεών. Πως αναμειγνύονται στα κείμενα των πατέρων ξένες τελετουργίες και μάλιστα οργιαστικές; από άγνοια; ή μάλλον από την ανάγκη να βρεθούν επιχειρήματα, έστω και άσχετα προς τα Ελευσίνια, για να στηρίξουν την πολεμική εναντίον της άσβεστης αυτής εστίας του ειδωλολατρικού πνεύματος, τόσο διάφορης αλλά και τόσο συγγενικής προς το πνεύμα της αποστολικής Εκκλησίας;

Από τους μεγαλύτερους πολέμιους των Μυστηρίων υπήρξε ο Κ λ ή μ η ς ο Α λ ε ξ α ν δ ρ ε ύ ς (150-211 περ. μ.Χ.), πρώτος στη

σειρά των Πατέρων της Εκκλησίας της Αλεξάνδρειας. Οι γονείς του ήταν ειδωλολάτρες. Είχε σπουδάσει πρώτα την ελληνική φιλοσοφία και αργότερα ασπάσθηκε το Χριστιανισμό. Ταξίδεψε σε πολλές χώρες για τη διάδοση της νέας θρησκείας και μαθήτευσε σε πολλούς διδασκάλους, ειδωλολάτρες και χριστιανούς, πριν να εγκατασταθεί σαν πρεσβύτερος στην Αλεξάνδρεια. Δεν ήταν εχθρικός στην «εθνική σοφία», σε ένα μάλιστα έργο του με το όνομα «*Στρώματα*» ή «*Στρωματείς*» υπεραμύνεται της αρχαίας φιλοσοφίας και τη θεωρεί ωφέλιμη και αναγκαία για την κατανόηση του Χριστιανισμού καί δώρο του θεού, όπως την αποκάλυψη. Στο έργο του «*Λόγος Προτρεπτικός προς Έλληνας*», που έχει απολογητικό και διδακτικό χαρακτήρα, ελέγχει τη θρησκεία των Ελλήνων σαν πλημμελή και ακόμη προτρέπει τους Έλληνες να ασπασθούν τον Χριστιανισμό. Το δεύτερο κεφάλαιο του Προτρεπτικού του Κλήμεντος αναφέρεται ειδικά στα Ελευσίνια Μυστήρια (Προτρ. II 13-15):

Διοῦς δέ μυστήρια αἱ Διὸς πρὸς μητέρα Δήμητρα ἀφροδίσιοι συμπλοκαὶ καὶ μῆνις (οὐκ οἶδ' ὅ,τι φῶ λοιπόν, μητρὸς ἢ γυναικὸς) τῆς Διοῦς, ἥς δὴ χάριν Βριμῶ προσαγορευθῆναι λέγεται, (καί) ἱκετηρίαὶ Διὸς καὶ πόμα χολῆς καὶ καρδιουλκίαι καὶ ἀρρητουργίαι· ταῦτά οἱ Φρύγες τελίσκουσιν Ἄττιδι καὶ Κυβέλῃ καὶ Κορύβασιν· τεθρυλήκασιν δέ ὡς ἄρα ἀποσπάσας ὁ Ζεὺς τοῦ κριοῦ τοὺς διδύμους φέρειν ἐν μέσοις ἔρριψε τοῖς κόλποις τῆς Διοῦς τιμωρίαν ψευδῆ τῆς βιαίας συμπλοκῆς ἐκτιννύων, ὡς ἑαυτὸν δῆθεν ἐκτεμών. Τὰ σύμβολα τῆς μυστικῆς ταύτης ἐκ περιουσίας παρατεθέντα οἶδ' ὅτι κινήσει γέλωτα καὶ μὴ γελασεῖουσιν ὑμῖν διὰ τοὺς ἐλέγχους· «ἐκ τυμπάνου ἔφαγον· ἐκ κυμβάλου ἔπιον· ἐκερνοφόρησα· ὑπὸ τὸν παστὸν ὑπέδυν». ταῦτα οὐχ ὕβρις τὰ σύμβολα; οὐ χλεύη τὰ μυστήρια; τί δ' εἰ καὶ τὰ ἐπίλοιπα προσθεῖν; κυεῖν μὲν ἡ Δημήτηρ, ἀνατρέφεται δέ ἡ Κόρη, μίγνυται δ' αὖθις ὁ γεννήσας οὗτος Ζεὺς τῇ Φερεφάττῃ, τῇ ἰδίᾳ θυγατρὶ, μετὰ τὴν μητέρα τὴν Δηώ, ἐκλαθόμενος τοῦ προτέρου μύσου (πατὴρ καὶ φθορεὺς κόρης ὁ Ζεὺς) καὶ μίγνυται δράκων γενόμενος, ὅς ἦν, ἐλεγχθεὶς. Σαβαζίων γοῦν μυστηρίων σύμβολον τοῖς μνουμένοις ὁ διὰ κόλπου θεός· δράκων δέ ἐστιν οὗτος διελκόμενος τοῦ κόλπου τῶν τελουμένων, ἔλεγχος ἀκρασίας Διὸς. κυεῖ καὶ ἡ Φερέφαττα παῖδα ταυρόμορφον· ἀμέλει, φησί τις ποιητὴς εἰδωλικός, ταῦρος δράκοντος καὶ πατὴρ ταύρου δράκων ἐν ὄρει τό κρύφιον, βουκόλος, τό κεντρίον, βουκολικόν, οἶμαι, κέντρον τὸν νάρθηκα ἐπικαλῶν, ὃν δὴ ἀναστέφουσιν οἱ βάκχοι. βούλει καὶ τὰ Φερεφάττης ἀνθολόγια δηγήσωμαί σοι καὶ τὸν κάλαθον καὶ τὴν

άρπαγήν τήν ὑπό Ἀιδωνέως καί τό χάσμα τῆς γῆς καί τās ὕς τās Εὐβουλέως τās συγκαταποθείσας ταῖν θεαῖν, δι' αἰτίαν ἐν τοῖς Θεσμοφορίοις μεγαρίζοντες χοίρους ἐμβάλλουσιν; ταύτην τήν μυθολογίαν αἱ γυναῖκες ποικίλως κατά πόλιν ἐορτάζουσι, Θεσμοφόρια, Σκιροφόρια, Ἀρρητοφόρια, πολυτρόπως τήν Φερεφάτιης ἐκτραγωδοῦσαι ἀρπαγήν.

Με το ὄνομα Δηώ εἶναι γνωστή ἡ Δήμητρα ἀκόμη καί στον Ομηρικό Ὑμνο. Ἀλλά τα Μυστήρια τῆς Δηούς μποροῦν νά ταυτισθοῦν ἀπόλυτα με τα Μυστήρια τῆς Ελευσίνας; Ἐπίσης αἱ «αφροδίσσιοι συμπλοκαί» που αναφέρονται στο χωρίο αὐτό δεν συμφωνοῦν με ἴδιο κείμενο που σε ἄλλο σημεῖο αναφέρει: «Δηώ δέ καί Κόρη δράμα ἥδη ἐγενέσθην μυστικόν, καί τήν πλάνην καί τήν ἀρπαγήν καί τό πένθος αὐταῖν Ἐλευσίς δαδουχεῖ»¹⁹⁰ καί επομένως ἡ τελετή των Ελευσινίων ἀναγνωρίζεται σαν ἡ ἀναπαράσταση τοῦ θεοῦ δράματος. Ἀλλά καί πάλι οἱ «Διός συμπλοκαί πρός μητέρα Δήμητρα» δεν ἀνταποκρίνονται στην πραγματική οὐσία τοῦ μύθου που, σύμφωνα με τήν Θεογονία τοῦ Ησιόδου, θεωρεῖ τῇ Ρέα καί ὄχι τῇ Δήμητρα μητέρα τοῦ Δία. Ὁ Κλήμης ἀπηχεῖ προφανώς το μῦθο Διός-Ρέας κατὰ τήν ορφική διδασκαλία. Ἐπίσης ἀναφέρεται στα Φρυγικά μυστήρια τοῦ Ἀττίος, τῆς Κυβέλης καί των Κορυβάντων. Ἀκόμη καί τα σύμβολα που μαρτυροῦνται στο κείμενο, ὅπως το κύμβαλο, ἀνήκουν στην Κυβέλη, ὄχι στη Δήμητρα.

Ἡ διήγηση τῆς Βαυβούς, που με ἀσεμνες χειρονομίες κατόρθωσε νά πείσει τῇ θεά νά χαμογελάσει, θεωρεῖται ἀπό τον Κλήμεντα μέρος τῆς τελετῆς των Ελευσινίων (Προτρ. II, 16-19):

Καί τί θαυμαστόν εἰ Τυρρηνοί οἱ βάρβαροι αἰσχροῖς οὕτως τελίσκονται παθήμασιν, ὅπου γε Ἀθηναίοις καί τῇ ἄλλῃ Ἑλλάδι, αἰδοῦμαι καί λέγειν, αἰσχύνῃς ἔμπλεως ἡ περί τήν Δηώ μυθολογία; ἀλωμένη γάρ ἡ Δηώ κατὰ ζήτησιν τῆς θυγατρὸς τῆς Κόρης περί τήν Ἐλευσίνα (τῆς Ἀττικῆς δέ ἐστὶ τοῦτο τό χωρίον) ἀποκάμνει καί φρέατι ἐπικαθίζει λυπυμένη. τοῦτο τοῖς μινυμένοις ἀπαγορεύεται εἰσεῖν νῦν, ἵνα μή δοκοῖεν οἱ τετελεσμένοι μιμεῖσθαι τήν ὀδυρομένην. ὥκουν δε τῆνικαδε τήν Ἐλευσίνα οἱ γηγενεῖς· ὀνόματα αὐτοῖς Βαυβώ καί Δυσάυλης καί Τριπτόλεμος, ἔτι δέ Εὐμολπός τε καί Εὐβουλεύς· βουκόλος ὁ Τριπτόλεμος ἦν, ποιμήν δέ ὁ Εὐμολπος, συβώτης δέ ὁ Εὐβουλεύς· ἀφ' ὧν τό Εὐμολπιδῶν καί τό Κηρύκων τό ἱεροφαντικόν δὴ τοῦτο Ἀθήνησι γένος ἦνθησεν. καί δὴ (οὐ γάρ ἀνήσω μή οὐχί εἰπεῖν) ξενίσασα ἡ Βαυβώ τήν Δηώ ὀρέγει κυκεῶνα

αὐτῇ· τῆς δὲ ἀναινομένης λαβεῖν καὶ πιεῖν οὐκ ἐθελοῦσης (πενθήρης γάρ ἦν) περιαλγῆς ἢ Βαυβῶ γενομένη, ὡς ὑπεροραθεῖσα δῆθεν, ἀναστέλλεται τὰ αἰδοῖα καὶ ἐπιδεικνύει τῇ θεῷ· ἡ δὲ τέρπεται τῇ ὄψει ἡ Διῷ καὶ μόλις ποτὲ δέχεται τὸ ποτόν, ἡσθεῖσα τῷ θεάματι. ταῦτ' ἔστι τὰ κρύφια τῶν Ἀθηναίων μυστήρια. ταῦτά τοι καὶ Ὀρφεὺς ἀναγράφει. παραθήσομαι δέ σοι αὐτά τοῦ Ὀρφέως τὰ ἔπη, ἵν' ἔχῃς μάρτυρα τῆς ἀναισχυντίας τόν μυσταγωγόν·

ὥς εἰποῦσα πέπλους ἀνεσύρετο, δειῖζε δὲ πάντα σώματος / οὐδὲ πρόποντα τύπον· παῖς δ' ἦεν Ἰακχος, / χειρὶ τέ μιν ῥίπτασκε γελῶν Βαυβοῦς ὑπὸ κόλποις· / ἡ δ' ἐπεὶ οὖν μείδησε θεά, μείδησ' ἐνὶ θυμῷ, / δέξατο δ' αἰόλον ἄγγος, ἐν ᾧ κυκεῶν ἐνέκειτο.

κάστι το σύνθημα Ἑλευσινίων μυστηρίων· «ἐνήστευσα, ἔπιον τόν κυκεῶνα, ἔλαβον ἐκ κίστης ἐργασάμενος ἀπεθέμην εἰς κάλαθον καὶ ἐκ καλάθου εἰς κίστην». καλὰ γε τὰ θεάματα καὶ θεᾷ πρόποντα. ἄξια μὲν οὖν νυκτός τὰ τελέσματα καὶ πυρός καὶ τοῦ «μεγαλήτορος», μᾶλλον δὲ ματαιόφρονος Ἐρεχθειδῶν δήμου, πρὸς δὲ καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, οὔστινας «μένει τελευτήσαντας ἄσσα οὐδὲ ἔλπονται». τίσι δὴ μαντεύεται Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος; «νυκτιπόλοις, μάγοις, βάκχοις, λήναις, μύσταις», τούτοις ἀπειλεῖ τὰ μετὰ θάνατον, τούτοις μαντεύεται τὸ πῦρ· «τὰ γάρ νομιζόμενα κατὰ ἀνθρώπους μυστήρια ἀνιερωστί μνοῦνται».

Νόμος οὖν καὶ ὑπόληψις κενὴ τὰ μυστήρια καὶ τοῦ δράκοντος ἀπάτη τίς ἐστιν θρησκευομένη, τὰς ἀμύητους ὄντως μύησεις καὶ τὰς ἀνοργιάστους τελετάς εὐσεβεῖα νόθῳ προστρεπομένων, οἶαι δὲ καὶ αἱ κίσται αἱ μυστικάι· δεῖ γάρ ἀπογυμνῶσαι τὰ ἅγια αὐτῶν καὶ τὰ ἄρρητα ἐξεῖπεῖν. οὐ σησάμαί ταῦτα καὶ πυραμίδες καὶ τολύπαι καὶ πόπανα πολυόμφαλα χόνδροι τε ἄλῶν καὶ δράκων, ὄργιον Διονύσου Βασσάρου; οὐχὶ δὲ ῥοιαὶ πρὸς τοῖσδε καὶ κράδαι νάρθηκές τε καὶ κιττοί, πρὸς δὲ καὶ φθοῖς καὶ μήκωνες; ταῦτ' ἔστιν αὐτῶν τὰ ἅγια. καὶ προσέτι Γῆς Θέμιδος τὰ ἀπόρρητα σύμβολα ὀρίγανον, λύχνος, ξίφος, κτεῖς γυναικεῖος, ὅς ἐστιν εὐφῆμως καὶ μυστικῶς εἰπεῖν, μόριον γυναικεῖον. ὦ τῆς ἐμφανοῦς ἀναισχυντίας. πάλαι μὲν ἀνθρώποις σωφρονοῦσιν ἐπικάλυμμα ἡδονῆς νύξ ἦν σιωπωμένη· νυνὶ δὲ τοῖς μνουμένοις πείρα τῆς ἀκρασίας νύξ ἐστι λαλουμένη, καὶ τὸ πῦρ ἐλέγχει τὰ πάθη δαδουχούμενον. ἀπόσβεσον, ὦ ἱεροφάντα, τὸ πῦρ· αἰδέσθητι δαδοῦχε, τὰς λαμπάδας· ἐλέγχει σου τόν Ἰακχον τὸ φῶς· ἐπίτρεψον ἀποκρῦναι τῇ νυκτὶ τὰ μυστήρια· σκότει τετιμήσθω τὰ ὄργια. τὸ πῦρ οὐχ ὑποκρίνεται· ἐλέγχειν καὶ κολάζειν κελεύεται.

Και πάλι ότι όμως αναφέρει αυτή είναι η Ορφική παράδοση «ταῦτα καί 'Ορφέα ἀναγράφει». Η λατρεία της Βαυβούς παραδίδεται μόνον στην Πάρο, με τη Δήμητρα, την Κόρη και τον Δία Ευβουλέα¹⁹¹. Ίσως όμως η Βαυβώ να μη είναι παρά η προσωποποίηση ενός γεγονότος που επαναλαμβάνεται σε πολλά γυναικεία μυστήρια, όμως μαρτυρεί ο Λουκιανός για τα Αλώα¹⁹², όπου «ἐν ταύτῃ τῇ τελετῇ...καί παιδιαί λέγονται πολλαί και σκώμματα, μόναι δέ γυναῖκες εἰσπορευόμεναι ἐπ' ἀδεία ἔχουσι ἅ βούλονται λέγειν, καί δὴ τὰ αἷσχιστα ἀλλήλαις λέγουσι τότε, αἱ δέ ἱέρειαι λάθρα προσιοῦσαι ταῖς γυναιξὶ κλεψιγαμίας, πρὸς οὓς ὡς ἀπόρρητόν τι συμβουλεύουσι».

Ο Ηρόδοτος¹⁹³ επίσης αναφέρει για την εορτή της Αρτέμιδος στην πόλη Βούβαστι της Αιγύπτου, όπου οι ξένες γυναίκες «ἀνασύρονται ἀνιστάμεναι». Οι χειρονομίες αυτές, συχνές στις αναφορές των αρχαίων συγγραφέων σε εορτές που συνοδεύουν μυστηριακές λατρείες, δεν αποτελούν σε καμιά περίπτωση μέρος του τυπικού της λατρείας των Μυστηρίων. Η Βαυβώ αντιπροσωπεύει τις γυναίκες των Αλώων ή τις γυναίκες της Αιγύπτου, αλλά οπωσδήποτε όχι ουσιαστική φάση της τελετής των Μεγάλων Μυστηρίων.

Το σύνθημα των Ελευσινίων Μυστηρίων, όπως παραδίδεται από τον Κλήμεντα¹⁹⁴ «ἐνήστευσα, ἔπιον τόν κυκεῶνα, ἔλαβον ἐκ κίστης ἐργασάμενος (ἐγγενεσάμενος) ἀπεθέμην εἰς κάλαθον καί ἐκ καλάθου εἰς κίστην» αποτέλεσε το έναυσμα ερμηνειών, εικασιών και θεωριών για την τελετουργία των Μυστηρίων. Ο όρος σύνθημα θα μπορούσε να συνοδεύσει τα μέλη μιάς θρησκευτικής οργάνωσης, αλλά δεν υπάρχει τέτοιο ενδεχόμενο για τους μύστες της Ελευσίνας. Είχαν ελευθερία σκέψης και η μύηση δεν ήταν η ομολογία πίστης, όπως στη σημερινή θρησκεία, αλλά η αποδοχή ενός λατρευτικού τυπικού. Το σύνθημα θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί μετά το τέλος των προκαταρκτικών σταδίων της μύησης που αρχίζει μετά «ἐν Ἄγρα Μυστήρια», το καθαρτήριο λουτρό στη θάλασσα και τη θυσία του χοιριδίου. Τότε μόνον θα ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθεί σαν απολογισμός του τυπικού, που προηγείται του μεγάλου γεγονότος της μύησης. Ο Κλήμης θεωρεί ότι το σύνθημα ανήκει αποκλειστικά στις τυπικές φράσεις των Ελευσινίων Μυστηρίων. Όμως Μυστήρια της Δήμητρας τελούνταν και στην Ελευσίνα της Αλεξάνδρειας, κατά τις μαρτυρίες του Λίβιου¹⁹⁵ και του Τάκιτου¹⁹⁶. Από τον Ἄρατο¹⁹⁷ παραδίδεται επίσης ότι και η απαγωγή της Κόρης εορταζόταν στην

Αλεξάνδρεια. Μυστική λατρεία της Δήμητρας αναφέρει και ο Παν-
σανίας στην Πελοπόννησο¹⁹⁸.

Ο κάλαθος εξάλλου δεν μαρτυρείται στις σωζόμενες παραστάσεις
των Ελευσινίων, ενώ αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο των Μυ-
στηρίων της Αλεξάνδρειας¹⁹⁹.

Ως προς τις δυο γραφές του κειμένου *ἐργασάμενος* και *ἐγγευσάμε-
νος*, υπάρχουν και οι αντίστοιχες ερμηνείες. Εργασάμενος σημαίνει
ότι ο μύστης έχει εκπληρώσει το καθήκον του και ἐγγευσάμενος ότι
έχει γευθεί από το περιεχόμενο της ιερής κίστης. Αλλά το περιεχό-
μενο αυτό δημιούργησε πολλές αντιφατικές όσο και συγκλίνουσες
θεωρίες²⁰⁰. Ο φαλλός και ο κτεῖς που αναφέρονται στο κείμενο του
Κλήμεντος αποδίδονται ρητά στη Γη-Θέμιδα και όχι στη Δήμητρα.
Επομένως δεν είναι δυνατόν να στηριχθεί οποιαδήποτε θεωρία
στη μαρτυρία αυτή. Αν πάλι θεωρηθεί βέβαιο πως τα αντικείμενα
που άγγιξε ο μύστης ήταν ιερά, τότε υπάρχει αντίφαση με την
τελετή των ιερών που «φαίνει» ο Ιεροφάντης και μόνον, κατά τη
νύχτα της τελετής, όπως μαρτυρείται από πολλούς αρχαίους συγ-
γραφείς²⁰¹. Γεγονός είναι ότι τα ιερά αντικείμενα παραμένουν στην
ουσία άγνωστα και μόνον υποθέσεις, από μαρτυρίες που αφορούν
συναφείς τελετές, μπορούν να υπάρξουν.

Παρά την πολεμική που ασκεί, ο Κλήμης δεν κατηγορεί ευθέως
τα Ελευσίνια Μυστήρια για αισχρές πράξεις. Το χειρότερο στοιχείο,
της Βαυβούς, αποδίδεται, όπως αναφέρθηκε πριν, στην Ορφική πα-
ράδοση. Σύμφωνα με τον Ύμνο στην Δήμητρα άλλωστε η παρέμβα-
ση της Βαυβούς προσφέρει μια ανάπαυλα στο πένθος της θεάς και
τίποτε περισσότερο.

Επιτίθεται κατά των Μυστηρίων την εποχή που, μετά τις κατα-
κτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου, τα Μυστήρια είχαν αποκτήσει φήμη
και οπαδούς σε όλον τον κόσμο και επομένως ήταν ο ορατός
εχθρός της νέας πίστης. Οι πληροφορίες του είναι αληθινές, αλλά
αφορούν μυστήρια της Αφροδίτης, της Δηούς, του Άττιος, της
Κυβέλης, των Κορυβάντων, των Καβείρων, του Διονύσου, του Διός
Σαβαζίου και της Γης-Θέμιδος. Αναφέρει επίσης ότι τα Μυστήρια
του Άττιος και της Κυβέλης είναι όμοια με τα Μυστήρια του Διός
Σαβαζίου και της Δήμητρας²⁰². Στοιχεία ξένα θα μπορούσαν να επι-
σημανθούν και στα Ελευσίνια Μυστήρια, αλλά η εξέλιξη του τυπι-
κού είναι τελείως διαφορετική. Ο ιερός γάμος, αν θα μπορούσε να

υποστηριχθεί μια τέτοια εκδοχή, ουσιαστικά τελείται μεταξύ των δύο θεοτήτων, της Δήμητρας και της Κόρης, με αποτέλεσμα τη γέννηση του Πλούτου, με τη μορφή του στάχυος. Η πνευματική εξέλιξη εξάλλου των Ελευσινίων Μυστηρίων δεν δικαιολογεί αφ' εαυτής πράξεις και τελετουργίες ξένες προς το ελληνικό πνεύμα. Αν, οπαδοί των Μυστηρίων υπήρξαν προσωπικότητες σαν τον Σοφοκλή και τον Κικέρωνα, πως είναι δυνατόν να παραδεχθεί κανείς το ανήθικο ή αφελές περιεχόμενό τους;

Ο Κλήμης αποφεύγει να περιγράψει τα Μυστήρια λεπτομερώς αφ' ενός και αφ' ετέρου δεν αναφέρει τίποτα από τη θετική προσφορά τους. Από το κείμενό του συνάγεται ότι δεν παραδέχεται την ερμηνεία του τυπικού και θεωρεί την τελετή παράλογη. Ακόμη δεν καταφέρεται τόσο εναντίον του περιεχομένου, όσο εναντίον των συμβόλων της τελετής, που δεν ανταποκρίνονται πλέον στις πνευματικές απαιτήσεις και αναζητήσεις, τόσο του Ελληνικού κόσμου, όσο και της νέας Χριστιανικής θρησκείας.

Ο Ι π π ό λ υ τ ο ς, ο εκκλησιαστικός συγγραφέας, που άκμασε περί τα τέλη του 2ου και τον 3ον μ.Χ. αι. ήταν μαθητής του Ειρηναίου και σχισματικός Επίσκοπος Ρώμης. Είναι συγγραφέας του έργου «*Έλεγχος κατά πασών τών αίρέσεων*», ή «*Φιλοσοφούμενα*» που αποτελείται από 10 βιβλία. Στο έργο αυτό ο Ιππόλυτος καταπολεμάει τους γνωστικούς, αποδεικνύοντας ότι η διδασκαλία τους δεν στηρίζεται στην Αγία Γραφή, αλλά στην Ελληνική φιλοσοφία. Για το σκοπό αυτό αναφέρει για τα αρχαία φιλοσοφικά συστήματα για τα μυστήρια, την αστρολογία κλπ. Η μαρτυρία του περί των Μυστηρίων²⁰³: «*Λέγουσι δέ αὐτόν, φησί, Φρῦγες καί χλοερὸν στάχυν τεθερισμένον καί μετὰ τούς Φρύγας Ἀθηναῖοι μυοῦντες Ἐλευσίνια, καί ἐπιδεικνύντες τοῖς ἐποπτεύουσι το μέγα καί θαυμαστόν καί τελειότατον ἐποπτικόν ἐκεῖ μυστήριον ἐν σιωπῇ τεθερισμένον στάχυν. Ὁ δέ στάχυς οὗτος ἐστὶ καί παρά Ἀθηναίοις ὁ παρά τοῦ ἀχαρακτηρίστου φωστήρ τέλειος μέγας, καθάπερ αὐτός ὁ ἱεροφάντης....νυκτός ἐν Ἐλευσίνι ὑπὸ πολλῶ πυρί τελῶν τά μεγάλα καὶ ἄρρητα μυστήρια βοᾷ καί κέκραγε λέγων· Ἱερὸν ἔτεκε πότνια κοῦρον Βριμῶ Βριμόν, τοῦτέστιν ἰσχυρά ἰσχυρόν. Πότνια δέ ἐστὶ, φησίν, ἡ γένεσις ἡ πνευματική, ἡ ἐπουράνιος, ἡ ἄνω· ἰσχυρός δέ ἐστὶ ὁ οὕτω γεννώμενος*».

Και πάλι όμως το σύμβολο του Ἄττιος, ο χλοερός θερισμένος

στάχυν, εμφανίζεται στα Ελευσίνια Μυστήρια και μετατρέπεται σε σύμβολο της ιερής τελετουργίας. Το σημείο που αναφέρεται στη Βριμώ θεωρήθηκε ακόμη σπουδαιότερο, γιατί πολλοί μελετητές αναγνώρισαν σ' αυτό ένα ιερό γάμο. Αλλά Βριμώ²⁰⁴ είναι η Ρέα και η ταύτιση αυτή δεν είναι δυνατό να αφορά τα Ελευσίνια Μυστήρια τουλάχιστον. Ο Βριμός επίσης δεν είναι δυνατόν να ταυτισθεί με τον Πλούτο, που γέννησε η Δήμητρα από το γάμο της με το θνητό Ιασίωνα. Ο Πλούτος²⁰⁵ δεν αναφέρεται αφ' ενός ανάμεσα στις θεότητες που λατρεύονται στην Ελευσίνα και αφ' ετέρου εικονίζεται σε αγγεία, πράγμα απαράδεκτο εφ' όσον θα αντιπροσώπευε τη μέγιστη ιερή πράξη των Μυστηρίων, γιατί τότε θα αποκάλυπτε τα ιερά της Ελευσίνας και θα ερμήνευε τη φύση τους. Ούτε πάλι πρόκειται για τον Τριπτόλεμο, που αναφέρεται ρητά στον Ύμνο, σαν ένας από τους βασιλείς της Ελευσίνας.

Μερικοί μελετητές αναγνώρισαν στον Βριμό τον Ίακχο. Αλλά ο νήπιος θεός είναι μεταγενέστερο στοιχείο της Ελευσινιακής λατρείας. Ο Διόνυσος, σύμφωνα με τον Ησίοδο, είναι γιός του Δία και της Σεμέλης. Κατά την Ορφική παράδοση ο Διόνυσος δεν λατρεύεται στα Ελευσίνια²⁰⁶ αλλά στα εν Άγρα Μυστήρια. Η ανάμειξη της λατρείας του στα Ελευσίνια Μυστήρια προέρχεται από μεταγενέστερες θεωρίες που τον ταυτίζουν με τον Ίακχο. Η μόνη υπάρχουσα σχέση μεταξύ των θεών της Ελευσίνας και του Διονύσου είναι η σχέση του μύστη, η ίδια δηλαδή όπου υπήρχε και με τον Ηρακλή και τους Διοσκούρους. Στην Ελευσίνα τιμούσαν επίσης θεότητες με το όνομα Ευβουλεύς, που στους Ορφικούς ύμνους εμφανίζεται σαν γιός του Δία και της Περσεφόνης. Το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για τον Πλούτωνα, γιατί ο Ευβουλεύς ήταν και το κατ' ευφημισμόν επίθετο του Άδη. Επομένως δεν υπάρχει θεός ή θνητός που αναφέρεται στο μύθο των Ελευσινίων θεοτήτων, ο οποίος θα μπορούσε να ταυτισθεί με τον Βριμό.

Ο Ιππόλυτος έχει επίσης κατά νου τα Φρυγικά μυστήρια και όπως όλοι οι Χριστιανοί Πατέρες συνδυάζει διάφορες τελετές ονομασίες, θεότητες, με τα διασημότερα μυστήρια της αρχαιότητας, τα Ελευσίνια.

Ο Τερτυλλιανός, ο Λατίνος εκκλησιαστικός συγγραφέας του 2ου μ.Χ. αιώνα, συγχέει την αρπαγή της Περσεφόνης με την

αρπαγή της Δήμητρας: «ἵνα τί ἡ ἱέρεια τῆς Δήμητρος ἀρπάζεται, εἰμή καί αὐτή ἡ Δημήτηρ τοῦτ' ἔπαθε.»²⁰⁷, ενώ ο ἐπίσκοπος Ἀ μ α σ ε ί α ς Ἀ σ τ έ ρ ι ο ς, που ονομάσθηκε και μέγας και ἄκμασε στο δεύτερο μισό του 4ου μ.Χ. αἰῶνα αναφέρει²⁰⁸: «οὐ κεφάλαιον τῆς θρησκείας τά ἐν Ἑλευσίνι μυστήρια καί δῆμος Ἀττικῆς καί ἡ Ἑλλάς πᾶσα συναίρει, ἵνα τελέσῃ ματαιότητα; οὐκ ἐκεῖ τό καταβάσιον το σκοτεινόν καί αἱ σεμναί τοῦ ἱεροφάντου πρὸς τὴν ἱέρειαν συντυχίαι μόνου πρὸς μόνην; οὐχ αἱ λαμπάδες σβέννυνται καί ὁ πολὺς καί ἀναρίθμητος δῆμος τῆς σωτηρίας αὐτῶν εἶναι νομίζουσι τά ἐν τῷ σκότει παρα τῶν δύο πραττόμενα;». Το χωρίο αὐτό ἐνίσχυσε τὴ μαρτυρία τοῦ Ἰπολύτου γιὰ τὴ γέννηση τοῦ Βριμοῦ ἀπὸ τὴ Βριμῶ.

Ὁ Ἀστέριος, ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ πρὶν, ἐζήσε τὸν 4ο μ.Χ. αἰ., ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ὁ Χριστιανισμὸς εἶχε καθιερωθεῖ ὡς ἡ ἐπίσημη θρησκεία τοῦ Ἀνατολικοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους. Ὁ Νόμος τοῦ Μ. Θεοδοσίου τοῦ 392 ἀπαγόρευσε τὶς Ἑλληνορωμαϊκὲς θρησκείες, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη. Εἶναι δυσχερὲς νὰ υπολογισθεῖ πόσοι εἰδωλολατρὲς θὰ υπῆρχαν πλέον στὴν Ἀμάσεια τοῦ Πόντου κατὰ τὸν 4ο αἰ. καὶ ἀκόμη δυσχερέστερο νὰ σταθμισθοῦν τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ρήτορος, που δὲν ἀσκεῖ πολεμικὴ, ὅπως ὁ Κλήμης, ἀλλὰ ἀπλῶς παραθέτει παραδείγματα μίας λατρείας, που ἤδη ἀνήκει στο παρελθόν. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ λέξις «καταβάσιον» δὲν ἀντιστοιχεῖ στὰ μνημεῖα. Ὑπόγειος χώρος δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ στο Τελεστήριο καὶ ἐπομένως εἶναι μόνον ἀποκύημα φαντασίας.

Στὴ μαρτυρία τοῦ Ἀστερίου καὶ στὴν τυπικὴ λατρευτικὴ φράση «ῚΥε-κύε» στηρίχθηκε ἡ θεωρία τοῦ ἱεροῦ γάμου Ἑλευσίνα. Ἀλλὰ οἱ Πατέρες ἀπηχοῦν καὶ ἄλλες μυστικὲς τελετουργίες. Υπῆρχε βέβαια μὴ γενικὴ ὁμοιότητα μετὰ τῶν μυστηριακῶν τελετῶν, που τελοῦνταν στὴ Φρυγία, τὴ Σαμοθράκη, τὴν Ἀνδανία τῆς Μεσσηνίας καὶ ἀλλοῦ. Καμιὰ τελετὴ ὅμως δὲν εἶχε τὴ λάμψη καὶ τὴν πνευματικότητα τῶν Ἑλευσινίων Μυστηρίων, που ἀποτελοῦσαν τὴν υψηλότερη μορφή τῆς μυστικῆς λατρείας, μίας λατρείας με πνευματικὸ περιεχόμενο, ἀνάλογο με τὴν ἐξέλιξη τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος στὴν κλασικὴ τοῦ μορφῆ.

ΕΡΓΑ ΤΕΧΝΗΣ

Λίγα είναι σχετικά τα έργα τέχνης από το ιερό της Ελευσίνας, αν μάλιστα αναλογισθεί κανείς τη φήμη του στον αρχαίο κόσμο και το πλήθος των ανθρώπων που σενέρρεε για να τιμήσει τις θεές των Ελευσινίων Μυστηρίων. Οι καταστροφές, η συνεχής κατοίκηση του χώρου, άφησαν μόνο όσα βρέθηκαν ανάμεσα στα ερείπια του ιερού τεμένους και που τώρα στεγάζονται στο Μουσείο της Ελευσίνας. Ωστόσο ο μύθος των Ελευσινίων θεοτήτων ήταν τόσο αγαπητός, ώστε να εικονίζεται, όπως άλλωστε και οι θεές, σε πολλά έργα αφιερωμένα στα ιερά τους σε όλο τον Ελληνικό κόσμο.

Το ερώτημα που τίθεται είναι αν υπήρχαν λατρευτικά αγάλματα των θεών της Ελευσίνας. Σε μια τέτοια περίπτωση είναι βέβαιο ότι τα αγάλματα αυτά δεν θα περιλαμβάνονταν στα ιερά που μετέφεραν οι ιέρειες παναγείς από το ιερό τέμενος στο «εν Ἄστει Ἐλευσίνιον» και γιατί το βάρος θα ήταν μεγάλο για γυναίκες και γιατί δεν επιτρεπόταν να εκτεθούν σε κοινή θέα. Ὅπως παραδίδει ο Πανσανίας²⁰⁹, για το ναό των Μοιρών, της Δήμητρας και της Κόρης στον Ακροκόρινθο «ὁ δὲ τῶν Μοιρῶν (ναός) καὶ ὁ Δήμητρος καὶ Κόρης οὐ φανερά ἔχουσι τὰ ἀγάλματα» και για το ναό της Δήμητρας στην Ερμιόνη «καὶ ἀγάλματα οὐκ ἔχον ἀρχαῖα Αθηνᾶ καὶ Δημήτηρ...ἐγὼ μὲν οὐκ εἶδον, οὐ μὲν οὐδὲ ἀνὴρ ἄλλος οὔτε ξένος οὔτε Ἑρμιονέων αὐτῶν», η κοινή θεά των αγαλμάτων απαγορευόταν. Ακόμη δεν μαρτυρούνται αγάλματα της Δήμητρας και της Κόρης ανάμεσα στα έργα των μεγάλων γλυπτών της αρχαιότητας²¹⁰, στους οποίους αποδίδονται πολλά λατρευτικά αγάλματα των Ολυμπίων θεών.

Οι αρχαίοι συγγραφείς αναφέρονται σε αγάλματα της Δήμητρας και της Κόρης²¹¹, αλλά συνήθως πρόκειται για τις γνωστές γλυπτές αναπαραστάσεις των θεών. Μερικά από τα αγάλματα αυτά πρέπει να υπήρχαν και στο Τελεστήριο, όπως αποδεικνύουν οι βάσεις που βρέθηκαν εκεί. Η φιάλη π.χ. της επιγραφής που δημοσίευσε ο Κουρουνιώτης²¹², προφανώς ανήκει σε άγαλμα της θεάς στο Τελεστήριο. Αλλά τα αγάλματα αυτά ήταν ως επί το πλείστον αφιερώμα-

τα και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι θα ήταν άπειρα τα αφιερώματα αυτά και στην αυλή και στο χώρο του Τελεστηρίου. Έργα τέχνης, όπως το μεγάλο Ελευσινιακό ανάγλυφο και ο πίνακας της Νιννίου είναι βέβαιο ότι θα στόλιζαν του τοίχους του Τελεστηρίου και του ανακτόρου. Αλλά και πάλι τα έργα αυτά εικονίζουν τη Δήμητρα και την Κόρη σαν θεότητες του Ολύμπου και όχι σαν θεές των Ελευσινίων Μυστηρίων.

Ο Otto Kern²¹³ υποστήριξε ότι το λατρευτικό άγαλμα της Ελευσίνας πρέπει να παρίστανε τη Δήμητρα καθισμένη σε κυλινδρική κίστη και την Κόρη όρθια στο πλάι της. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγήθηκε από ένα αναθηματικό ανάγλυφο της Δήμητρας του 4ου π.Χ. αι. (πίν. 36), όπου εικονίζεται η θεά καθισμένη στην κίστη και πλάι της, λίγο πιο πίσω, η Κόρη όρθια, με χιτώνα και ιμάτιο (Μουσείο Ελευσίνας, Αίθουσα II, αριθ. 5067, μήκ. 0,47 μ. πλ. 0,48 μ.). Ο τρόπος αυτός της απεικόνισης επαναλαμβάνεται στο ανάγλυφο της αετωματικής επίστεψης του ψηφίσματος, που εκτίθεται επίσης στο Μουσείο της Ελευσίνας (Αίθουσα V, αριθ. 5114, ύψ. 1,20μ. πλ. 0,38μ., περί το 320 π.Χ.). Και εδώ η Δήμητρα κάθεται στην κυλινδρική κίστη και η Κόρη στέκεται πίσω της με τις δύο δάδες. Οι δύο θεές δίνουν πιθανόν οδηγίες σε ένα εκπρόσωπο του Δήμου της Ελευσίνας (πίν. 37). Είναι βεβαίως μια εύλογη απεικόνιση των δύο θεοτήτων, αλλά και πάλι δεν είναι ασφαλές ότι αυτός θα ήταν ο τύπος του λατρευτικού αγάλματος.

Τ α α γ ά λ μ α τ α: Η αρχαιότερη απεικόνιση της Δήμητρας, στο Μουσείο της Ελευσίνας τουλάχιστον, παριστάνει τη θεά καθισμένη μεγαλόπρεπα στο θρόνο της, με χειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο και ψηλό «πόλο» στο κεφάλι της (πίν. 15). Τα μαλλιά της είναι λυτά στους ώμους. Με το αριστερό χέρι κρατάει σκήπτρο και με το δεξί στάχυα. Μια νεαρή μορφή με αχειριδωτό ιωνικό χιτώνα και δύο δάδες πλησιάζει τη θεά. Είναι ανυπόδητη, όπως και η θεά²¹⁴. Ίσως δεν πρόκειται για την Κόρη, αλλά την Εκάτη, που αναφέρεται στο Ομηρικό Ύμνο (Αίθουσα I, αριθ. 5085, ύψ. 0,78μ. πλ. 0,56μ., 480-475 π.Χ.).

Στην ίδια εποχή ανήκει και η θαυμαστή μορφή της «φεύγουσας Κόρης» (πίν. 16), που ίσως προέρχεται από το αέτωμα του αρχαϊκού ναού που κτίσθηκε στα ερείπια της Ιεράς Οικίας (βλ. ανωτ. σ. 47).

Το άγαλμα είναι φτιαγμένο από πεντελικό μάρμαρο και έχει ύψος 0,645 μ. Πιθανόν παριστάνει μιά από τις Κόρες του Ωκεανού, που έπαιζε με την Περσεφόνη στο ολάνθιστο λιβάδι, πριν την αρπάξει ο Πλούτων. Η μορφή φεύγει βιαστικά προς τα αριστερά, όπως δείχνουν οι πτυχές του δωρικού της πέπλου, ενώ το κεφάλι της στρέφεται προς τη σκηνή της αρπαγής. Το πρόσωπό της δεν δείχνει φόβο, αλλά σοβαρότητα και θλίψη. Το έργο πρέπει να τοποθετηθεί στις αρχές του 5ου αι. όταν το ιερό καταστράφηκε από τους Πέρσες. Μόνο η φεύγουσα Κόρη σώθηκε από την καταστροφή, για να φέρει το μήνυμα της συμφοράς στους ανθρώπους (Μουσείο Ελευσίνας, Αίθουσα Ι, αριθ. 5235).

Στην Περίκλεια Εποχή (περί το 445 π.Χ.) ανήκει το μεγάλο Ελευσινιακό ανάγλυφο (πίν. 17), που το πρωτότυπό του βρίσκεται στο Εθνικό Μουσείο (αριθ. 126). Βρέθηκε το 1859 στο δάπεδο της εκκλησίας του Αγ. Ζαχαρία από το Δ. Φίλιο, ευτυχώς με την ανάγλυφη παράσταση τα κάτω. Πρόκειται για μια μεγάλη στήλη από πεντελικό μάρμαρο, διαστ. 2,20 × 1,55, η οποία αντιπροσωπεύει το μεγαλύτερο γνωστό ανάγλυφο της Κλασικής Εποχής.

Οι μελετητές συμφωνούν ότι η σκηνή παριστάνει την αποστολή του Τριπτολέμου, του Ελευσίνιου βασιλιά, στον οποίο, σύμφωνα με τον Ομηρικό Ύμνο, ανέθεσε η θεά τη διδασκαλία της καλλιέργειας της γης στους ανθρώπους. Ο Τριπτόλεμος, με τη μορφή εφήβου, στέκεται γυμνός ανάμεσα στις δύο θεές με ευλάβεια. Φέρει μόνο χλαμύδα ριγμένη στον ώμο και φοράει σανδάλια, ενδεικτικό στοιχείο του ταξιδιού που πρόκειται να κάνει.

Το αυστηρό παράστημα της Δήμητρας με το βαρύ δωρικό χιτώνα, το σκήπτρο, τα λυτά μαλλιά αριστερά και της Κόρης δεξιά, με το λεπτό χιτώνα και τη δάδα, που τοποθετεί ένα στεφάνι στο κεφάλι του Τριπτολέμου, συντελούν στο σεβάσμιο και μεγαλόπρεπο χαρακτήρα της παράστασης, που δίνει την εντύπωση της απεικόνισης μιας μυστικής τελετουργίας.

Ο καλλιτέχνης διαφοροποίησε με μοναδική ευαισθησία τις μορφές των θεών ως προς τα ενδύματα, τη στάση, τα χαρακτηριστικά και την κόμμωση. Ίσως είναι δικαιολογημένη η απόδοση του έργου στο μεγάλο γλύπτη Φειδία (αντίγραφο εκτίθεται στην Αίθουσα ΙΙ του Μουσείου της Ελευσίνας).

Το περίφημο ψηφισματικό ανάγλυφο των Ρειτών (πίν. 18) παρου-

σιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και από την άποψη του αναγλύφου που πιστέφει την στήλη και από την άποψη των πληροφοριών που παρέχονται από το κείμενο της επιγραφής. Η κύρια μορφή του αναγλύφου είναι η Αθηνά, δεξιά, που εικονίζεται με κράνος και δόρυ, δωρικό χιτώνα και ιμάτιο. Απλώνει το χέρι της σε μια μορφή, που πιθανόν είναι προσωποποίηση του Δήμου της Ελευσίνας. Ίσως πρόκειται για τη συμβολική αναπαράσταση της ένωσης της Ελευσίνας με τη Αθήνα. Η Δήμητρα από την άλλη πλευρά σύρει τον πέπλο της πάνω από το αριστερό ώμο και πλάι της εικονίζεται η Κόρη με τις αναμμένες δάδες, μια από τις οποίες στρέφεται προς τη γη.

Στο κείμενο της επιγραφής, που διασώζει 16 στίχους (το κάτω μέρος λείπει), οι αρμόδιοι αναλαμβάνουν να γεφυρώσουν τον Ρειτό (σημερινή λίμνη Κουμουνδούρου), χρησιμοποιώντας λίθους από τον αρχαίο ναό, σύμφωνα με τις οδηγίες του αρχιτέκτονα Δημομέλους (Μουσείο Ελευσίνας, Αίθουσα Ι, αριθ. 5093, σωζ. ύψ. 0,90μ., πλ. 0,57 μ., περί το 421 π.Χ.).

Μια λεπτομέρεια της διαδικασίας του εξαγνισμού προσφέρει τό αναθηματικό ανάγλυφο που παριστάνει την Περσεφόνη σαν Υδρανό (ένας από τους αξιωματούχους τους ιερού που εκάθαιραν τους υποψήφιους μύστες, ραντίζοντας με νερό το κεφάλι τους) (πίν. 19). Η κόρη φορεί χιτώνα και πέπλο, στέκεται κρατώντας φιάλη στο δεξί της χέρι και χύνει νερό στο κεφάλι ενός νεαρού γυμνού μύστη²¹⁵. Η φιάλη, από χωριστό τεμάχιο μαρμάρου, έχει χαθεί. Η αξία της παράστασης έγκειται στον προσδιορισμό της φύσης του εξαγνισμού με νερό (Μουσείο Ελευσίνας, Αίθουσα Ι, αριθ. 5095, ύψ. 0,57μ., πλ. 0,31μ., περί τα 440 π.Χ.).

Η Δήμητρα παριστάνεται σε ένα άγαλμα του 420 π.Χ. περίπου, ακέφαλο και χωρίς χέρια, σε υπερφυσικό μέγεθος (πίν. 20). Είναι φτιαγμένο από πεντελικό μάρμαρο. Η θεά φορεί αχειρίδωτο ιωνικό χιτώνα και δωρικό πέπλο και ίσως, όπως συμπεραίνεται από τη στάση της, σήκωνε την άκρη του πέπλου της πάνω από τον αριστερό της ώμο. Το δεξί χέρι της θα εκτεινόταν κατά μήκος του σώματος. Πρόκειται για τυπική εργασία του δεύτερου μισού του 5ου π.Χ. αιώνα. Ο δωρικός χιτώνας πέφτει βαρύς κάτω από τη μέση και έρχεται σε αντίθεση με τις πλούσιες πτυχωσεις του λεπτού αττικού της πέπλου, που αφήνει να διαγραφεί το γυναικείο κορμί ζωντανό και σφριγηλό. Αποδίδεται στο μαθητή του Φειδία Αγοράκριτο

(Μουσείο Ελευσίνας, Αίθουσα Ι, αριθ. 5076).

Ένα άλλο ακέφαλο άγαλμα παριστάνει την Περσεφόνη. Είναι ρωμαϊκό αντίγραφο. Λείπουν τα χέρια που θα κρατούσαν τις δάδες (Μουσείο Ελευσίνας, αριθ. 5096, ύψ. 1,50μ., 2ος μ.Χ. αι.).

Οι θεές εικονίζονται επίσης σε ένα μεγάλο αριθμό αναγλύφων του 4ου π.Χ. και των μετέπειτα χρόνων. Κοινό θέμα στην πλειονότητα των αναγλύφων αυτών είναι η αποστολή του Τριπτολέμου, όπως εικονίζεται στο ανάγλυφο ύπ. αριθ. 5060 του Μουσείου της Ελευσίνας (πίν. 21). Η στήλη έχει τη μορφή ναΐσκου και επιστέφεται με στέγη, που στηρίζεται σε δύο παραστάδες δεξιά και αριστερά. Στο κέντρο της παράστασης ο Τριπτόλεμος σε άρμα με φτερωτούς δράκοντες. Η Δήμητρα στέκεται εμπρός του και η Περσεφόνη πίσω από το άρμα με τις δάδες αναμμένες. Μια ομάδα ικετών, ίσως η οικογένεια που ανέθεσε το ανάγλυφο, πλησιάζει τις θεές. Είναι και πάλι έντονη η διαφορά παρουσίας των δύο θεών, η ώριμη Δήμητρα, η νέα και λυγρή Περσεφόνη. Ο Τριπτόλεμος είναι ο νέος γενειοφόρος άνδρας που φεύγει για τη μεγάλη αποστολή ή, κατ' άλλους μελετητές, επιστρέφει από αυτήν. Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο που προκύπτει από την παράσταση αυτή είναι, ότι ήδη από τις αρχές του 4ου π.Χ. αι. μαρτυρείται η λατρεία τού Τριπτολέμου στην Ελευσίνα (Αίθουσα ΙΙ, ύψ. 0,50μ., μήκ. 0,4μ., 4ος π.Χ. αι.)

Η αποστολή του Τριπτολέμου είναι αγαπητό θέμα επίσης στην αγγειογραφία, όπου συναντάται από την Αρχαϊκή Περίοδο μέχρι την Ελληνιστική Εποχή²¹⁶. Σε ένα άλλο ανάγλυφο, το λεγόμενο Λακρατίδειο που σώζεται σε τεμάχια, παριστάνεται και πάλι το θέμα αυτό (πίν. 22)²¹⁷. Στην αριστερή γωνία η Δήμητρα καθισμένη, με πέπλο στο κεφάλι, στρέφει δεξιά και προσφέρει πιθανότατα στάχυα στο νεαρό Τριπτόλεμο, που καθισμένος και αυτός στο φτερωτό άρμα του, απλώνει το δεξί χέρι του για να τα δεχθεί. Ανάμεσά τους στέκεται η Κόρη, στρέφεται προς τη Μητέρα και κρατεί δάδες. Ο γενειοφόρος Πλούτων με σκήπτρο, στέκεται πίσω από την Κόρη. Ακολουθούν δύο θεότητες, μια όρθια με σκήπτρο και μια καθιστή σε θρόνο με την επιγραφή «θεά, θεός». Ίσως πρόκειται για την Περσεφόνη και τον Πλούτωνα, που παρίστανται σαν θεοί του Κάτω Κόσμου και που ο καλλιτέχνης δεν τόλμησε από σεβασμό να προφέρει το όνομά τους. Πίσω από το «θεό» σώζεται μορφή με την επιγραφή Λα-

κρατείδης. Στη δεξιά άκρη του αναγλύφου όρθιος, με μακριά μαλλιά και κοντό χιτώνα, ένας νεαρός κρατεί λαμπάδα. Είναι ο γιός του Λακρατείδη Σώστρατος, ενώ στην αριστερή άκρη εικονίζεται ο άλλος γιός του Διονύσιος, κρατώντας μύρτα και πίσω του η γυναίκα του Λακρατείδη Διονυσία.

Πρόκειται για το ανάγλυφο αφιέρωμα του ιερέα Λακρατείδη από την Ικαρία των Μεσογείων στη Δήμητρα και την Περσεφόνη, στον Τριπτόλεμο, στο θεό και τη θεά, όπως πληροφορεί η επιγραφή²¹⁸:

1. *Λακρατείδης Σωστράτου Ἰκαριεύς ἱερεύς θεοῦ καί θεᾶς καί Εὐβουλέως Πλούτωνος καί τῶν συμβόμων του.*

2. *Τῶν θεῶν τῶν ἑαυτοῦ εὐεργετῶν ὑπέρ ἑαυτοῦ καί τῶν υἱῶν Σωστράτου καί Διονυσίου καί τῆς γυναικός Διονυσίας.*

3. *Τῆς...θυγατρὸς χαριστήριον Δήμητρι καὶ Κόρῃ καί θεῶ καί θεᾷ καί Εὐβουλεῖ ἀνέθηκεν.* (Μουσείο Ελευσίνας, Αἴθουσα II, αριθ. 5079, ύψ. 1,50μ. πλ. 2,50μ., 1ος π.Χ. αι.).

Σε ένα άλλο αναθηματικό ανάγλυφο εικονίζονται και πάλι ικέτες να πλησιάζουν τη θεά που κάθεται στην «αγέλαστη πέτρα», με την μορφή ηλικιωμένης γυναίκας (πίν. 23). Οι ικέτες, τρεις άνδρες, μια γυναίκα και μια υπερέρτρια που φέρει στο κεφάλι της ένα καλάθι, προσφέρουν δώρα στη θεά, που κάθεται κουρασμένη και θλιμμένη από την αρπαγή της Κόρης. Το ανάγλυφο παρουσιάζει ενδιαφέρον, γιατί απεικονίζει την αγέλαστη πέτρα σαν απόληξη βράχων, όπως σημειώθηκε πριν στο Πλουτώνειο (ανωτ. σ. 62)²¹⁹. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι ικέτες φέρουν το χαρακτηριστικό χοιρίδιο, όπως και σε ένα άλλο αποσπασματικό αναθηματικό ανάγλυφο στην Ελευσίνα, που δημοσίευσε ο Κουρουνιώτης²²⁰. Ακόμη ένα αναθηματικό ανάγλυφο στο Λούβρο παριστάνει τη Δήμητρα και την Κόρη να στέκονται πλάι στο βωμό, ενώ προσέρχονται ικέτες. Ένα αγόρι κρατά το χοιρίδιο και ακολουθούν οι γονείς του²²¹ (Μουσείο Ελευσίνας, Αἴθουσα II, αριθ. 5066, ύψ. 0,32μ. πλ. 0,47μ., 330-320 π.Χ.).

Κάθε μύστης όφειλε να θυσιάσει, όπως αναφέρθηκε πριν, ένα χοιρίδιο, που εκπροσωπεί ένα τελετουργικό στοιχείο των Μυστηρίων. Είναι επομένως σύνηθες το θέμα των μυστών με το χοιρίδιο στην τέχνη²²². Μερικές φορές αποτελεί και ξεχωριστό θέμα, όπως το χοιρίδιο από πεντελικό μάρμαρο του Μουσείου της Ελευσίνας (πίν. 24, Αἴθουσα I, αριθ. 5053, μήκ. 0,40μ. Ρωμαϊκής Εποχής).

Ένα τρυφερό σύμπλεγμα, όπως αυτά που δημιουργήσε ο 5ος αιώνας π.Χ. στα γλυπτά του Παρθενώνα, με την Περσεφόνη καθισμένη στην αγκαλιά της Δήμητρας (Αίθουσα IV) εικονίζει το μαρμάρινο αγαλματίδιο υπ' αριθ. 5167 του Μουσείου της Ελευσίνας (πίν. 25, ύψ. 0,26μ.). Εικονίζεται όχι τόσο για την τέχνη, αλλά για την ασυνήθιστη απεικόνιση των θεών.

Από τα εκθέματα του Μουσείου σημειώνονται επίσης ένα αγαλματίδιο του Ποσειδώνα (πίν. 26) (Αίθουσα III, αριθ. 5087, ύψ. 0,74μ., ρωμαϊκό αντίγραφο καλής τέχνης), και το ακέφαλο άγαλμα του Ασκληπιού (πίν. 27) από πεντελικό μάρμαρο, αφιέρωμα του Επικράτη, γιού του Παμφίλου από το δήμο της Λευκονόης, όπως δηλώνει η επιγραφή του βάθρου, με μακρύ ιμάτιο, που αφήνει γυμνό το στήθος και το δεξιό ώμο. Λείπει και το δεξί χέρι με τη βακτηρία, όπου στηριζόταν με ελαφρά κλίση του κορμού. Πιθανότατα έργο της σχολής του Πραξιτέλη (Αίθουσα III, αριθ. 5100, ύψ. 1,16μ. χωρίς τη βάση, 370 π.Χ. περίπου). Επίσης αναφέρεται ένας μικρός Διόνυσος από πεντελικό μάρμαρο (πίν. 28). Είναι γυμνός ως τη μέση και αφήνει το ιμάτιο να πέφτει και να τυλίγει τα πόδια και λίγο το αριστερό χέρι. Γέρνει ελαφρά σ' ένα στήριγμα τυλιγμένο με κλαδιά αμπελιού και σταφύλια, ενώ με το δεξί χέρι κρατά το συμβολικό του αγγείο, τον κάνθαρο. Τα μαλλιά του, που πέφτουν απαλά στον ώμο, στολίζει στεφάνι από κισσό (Αίθουσα III, αριθ. 5091, ύψ. 64μ. ρωμαϊκό αντίγραφο καλής τέχνης).

Ένα αρχαϊστικό ακέφαλο άγαλμα²²³, πιθανόν του Διονύσου, εικονίζεται στον πίν. 29. Ο Διόνυσος είναι τυλιγμένος στο ιμάτιο, που πέφτει με ωραίες πτυχώσεις και αφήνει γυμνό τον αριστερό του ώμο. Λείπει και το αριστερό χέρι (Αίθουσα III, αριθ. 5139, ύψ. 1,17μ.).

Το άγαλμα του Αντίνοου (117-138 μ.Χ.), του εκλεκτού του Αδριανού, είναι από τα καλύτερα δείγματα της Ρωμαϊκής τέχνης που εκτίθεται στο Μουσείο της Ελευσίνας (πίν. 30, 31). Ο θεοποιημένος νέος από τη Βιθυνία παριστάνεται σαν Ασκληπιός ή Διόνυσος, πάνω στο Δελφικό ομφαλό. Μελαγχολικός, θυμίζει τη δραματική του τύχη, την αυτοκτονία του στο Νείλο για τον αυτοκράτορα²²⁴. Λείπει το δεξί του χέρι. Η ιδεαλιστική απόδοση είναι χαρακτηριστική της εποχής του Αδριανού (Αίθουσα IV, αριθ. 5092, ύψ. 1,83μ. 2ος μ.Χ. αι.).

Ο Αντίνοος έρχεται σε αντίθεση με τον σκληρό ρεαλισμό του Τιβέριου, που εικονίζεται σαν Pontifex Maximus και αντιπροσωπεύει τη ρωμαϊκή τέχνη των αυτοκρατορικών χρόνων. Πρόκειται για ένα ογκώδες άγαλμα του αυτοκράτορα, με το κεφάλι καλυμμένο με τήβεννο (Μουσείο Ελευσίνας, Αίθουσα IV, αριθ. 5268 ύψ. 2,10μ. πίν. 32).

Χαρακτηριστικά δείγματα αρχαϊστικών αγαλμάτων (βλ. σημ. 223) στο Μουσείο της Ελευσίνας είναι το υπ' αριθ. 5137 της Κόρης, από το οποίο λείπουν το κεφάλι, τα χέρια και το κάτω μέρος του κορμού. Είναι φανερό ότι ο γλύπτης είχε σαν πρότυπο τις κόρες της Ακροπόλεως. Η κόρη της Ελευσίνας έχει σωζ. ύψ. 0,75μ.. Θα κρατούσε, όπως προκύπτει από το κοίλωμα που φέρει εμπρός της, λεκάνη με νερό για τον εξαγνισμό των πιστών, πριν από την είσοδο στο ιερό (Αίθουσα III). Μιά άλλη Κόρη, γνωστή σαν «λεκανηφόφορος» (πίν. 33) είναι επίσης ένα αρχαϊστικό άγαλμα, που αφιερώθηκε στις θεές από το Δήμο των Αθηναίων, όπως μαρτυρεί η επιγραφή που είναι χαραγμένη στη βάση του αγάλματος. Λείπουν το κεφάλι και τα χέρια. Ο λεπτός ιωνικός χειριδωτός χιτώνας ζώνεται κάτω από το στήθος και φθάνει ως τους αστραγάλους. Από πάνω φοράει το ιμάτιο από πίο χονδρό ύφασμα. Στην τετράγωνη τρύπα της κοιλιάς θα στηριζόταν μαρμάρινη λεκάνη. Ήταν στημένη, κατά τη γνώμη του Κουρουνιώτη, μαζί με ένα παρόμοιο άγαλμα στην είσοδο του Τελεστηρίου, από όπου οι μύστες, καθώς περνούσαν, εξαγνίζονταν για τελευταία φορά με το νερό της λεκάνης, που κρατούσαν οι μαρμαρίνες Κόρες. Το δεύτερο άγαλμα βρίσκεται στο Μουσείο του Λονδίνου, όπου το μετέφερε ο Έλγιν (Αίθουσα III, αριθ. 5140, ύψ. 1,25μ.).

Πολλές βάσεις αγαλμάτων με αναθηματικές επιγραφές αποδεικνύουν τον μεγάλο αριθμό των αναθημάτων στο ιερό, τόσο από τα μέλη του ιερατείου, όσο και από τους μύστες. Τα περισσότερα από αυτά καταστράφηκαν. Το πιο ενδιαφέρον είναι το αγαλματίδιο του νεαρού μύστη με τον «βάκχο»²²⁵ (πίν. 34) (Αίθουσα V). Έχει ύψ. 0,25μ. λείπουν το δεξί χέρι και τα πόδια. Το αγόρι φοράει το ιμάτιο, που αφήνει γυμνό το δεξιό ώμο. Στο δεξί χέρι θα κρατούσε το χοιρίδιο, όπως δείχνει ένα μικρό κομμάτι που σώζει το ρύγχος του ζώου. Το πρόσωπο είναι στρογγυλό, τα μαλλιά του πλούσια και

το στήθος του διαγράφεται παχουλό, παιδιάστικο και τρυφερό. Το αγαλμάτιο είναι ενδιαφέρον, αλλά όχι μοναδικό. Στην Ελευσίνα υπάρχουν και άλλα αγαλματίδια μικρών μυστών, όπως τα κεφάλια των αγοριών υπ' αριθ. 5146 5242, 5151, 5150, 5149.

Δεν αφιέρωναν όμως αγάλματα μόνον οι επιφανείς κατά τις διάφορες εποχές, αλλά και μύστες, που είχαν βεβαίως δυνατότητες οικονομικές και κοινωνική προβολή.

Στην Αίθουσα V του Μουσείου της Ελευσίνας δεσπόζει η Καρυάτις-Κιστοφόρος των Μικρών Προπυλαίων (πίν. 35). Χρονολογείται στο δεύτερο μισό του Ιου π.Χ. αιώνα. Η άλλη Καρυάτις μεταφέρθηκε στην Αγγλία από τον Άγγλο περιηγητή E.D. Clarke και εκτίθεται στο Μουσείο Fitzwilliam του Cambridge. Τα χαρακτηριστικά της είναι κλασικά. Φοράει αχειρίδωτο χιτώνα με πτυχές, που διαγράφουν το στήθος της. Ένα γοργόνειο στολίζει το χιτώνα της. Τα μαλλιά της, δεμένα πίσω, πέφτουν ως την αρχή της πλάτης. Στο κεφάλι φέρει την κίστη, το ιερό καλάθι με το μυστικό περιεχόμενο. Είναι στρογγυλό και έχει ανάγλυφες διακοσμήσεις, συμβολικές της θρησκείας της Δήμητρας, στάχυα, παπαρούνες, ρόδακες κλπ. Στο κέντρο της κίστης ο ιερός κέρνος (αριθ. 5104, σωζ. ύψ. 1,96μ. πλ. 1,50μ., βλ. και ανωτ. σ. 68).

Στην αυλή του Μουσείου εκτείνεται ένα κιονόκρανο από τα Μικρά Προπύλαια και δυο μεγάλες μαρμάρινες δάδες. Εκτίθεται επίσης μια μαρμάρινη σαρκοφάγος από πεντελικό μάρμαρο, με παράσταση του κυνηγιού του Καλυδωνίου κάπρου, αγαπημένο θέμα των σαρκοφάγων της Ρωμαϊκής εποχής (αριθ. 5242, μήκ. 2,35μ. πλ. 1,02μ. ύψ. 1,02μ., μέσα του 2ου μ.Χ. αι.). Τέλος αναφέρεται μια πλάκα με την κάθετη επιγραφή *ΙΕΡΟΦΑΝΤ*, που βρέθηκε στο ανάκτορο του Τελεστηρίου και δήλωνε τη θέση του επικεφαλής του Ιερατείου της Ελευσίνας (αριθ. 5363, ύψ. 1,40μ. πλ. 0,85μ.). και ένα κεφάλι αλόγου, που αναδεικνύεται μέσα από φύλλα άκανθας (πίν. 38). Δίπλα του τα πέλματα ενός άνδρα, ίσως ενός από τους Διοσκούρους (αριθ. 5097, ύψ. 0,80μ., Ρωμαϊκών χρόνων).

Εκτός από την Ελευσίνα αγάλματα της Δήμητρας και της Κόρης υπάρχουν και στα μεγάλα Μουσεία του εξωτερικού. Στο Βρετανικό Μουσείο εκτίθεται το περίφημο άγαλμα της Δήμητρας από την

Κνίδο²²⁶. Για παραστάσεις σχετικές με τα Ελευσίνια Μυστήρια αναφέρονται η μαρμαρίνη κάλπη Lonatelli²²⁷ που χωρίζεται σε τρείς σκηνές και εικονίζει, κατά την J.E. Harrison, τα τρία στάδια της μύησης στα Ελευσίνια Μυστήρια²²⁸, και η σαρκοφάγος της Torre Nona με παρόμοιο θέμα²²⁹. Ο Γεώργιος Μυλωνάς θεωρεί ότι και τα δύο έργα δεν εικονίζουν την τελετή των Μυστηρίων, των Μικρών ή των Μεγάλων, αλλά τα προκαταρκτικά στάδια της μύησης, που δεν παύουν να παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, αλλά δεν αποτελούν τμήμα των μυστικών τελετών.

Τα αγγεία του Μουσείου της Ελευσίνας εκτίθενται στην τελευταία Αίθουσα VI, που περιλαμβάνει δείγματα της μικροτεχνίας και αγγειοπλαστικής από την Πρωτοελλαδική εποχή ως τα Πρωτοχριστιανικά χρόνια (450 μ.Χ. περίπου). Τα περισσότερα προέρχονται από το χώρο του Ιερού και από το Δυτικό Νεκροταφείο.

Στην Αίθουσα αυτή δεν εκτίθεται ο μεγάλος πρωτοαττικός αμφορέας της Ελευσίνας, που δεσπόζει σε βάθρο στη μέση της Αίθουσας I (πίν. 40, 41). Ανακαλύφθηκε τον Ιούλιο του 1954 στην ανατολική άκρη του Δυτικού Νεκροταφείου από τον Γ. Μυλωνά (βλ. και ανωτ. σ. 40, 41)²³⁰. Είχε χρησιμοποιηθεί για την ταφή ενός αγοριού 10-12 χρονών. Η εικονογραφία περιλαμβάνει δύο γνωστούς μύθους. Στο λαιμό εικονίζεται η τύφλωση του Κύκλωπα Πολύφημου από τον Οδυσσέα και τους συντρόφους του. Ο Κύκλωπας, καθιστός, ογκώδης, αποδεικνύει το μέγεθος του άθλου σε σχέση με τις όρθιες μορφές του Οδυσσέα και των δύο Αχαιών. Η έκφραση της αγωνίας και του πόνου είναι φανερή στο πρόσωπό του. Μεταξύ των ανθρωπίνων μορφών, διακοσμητικά στοιχεία του παλαιότερου ανατολίζοντος ρυθμού.

Ο ώμος καλύπτεται με το σύνηθες θέμα της εποχής. Κάπρος και λιοντάρι. Ο μύθος της Μέδουσας, των Γοργόνων και του Περσέα εικονίζεται στην κοιλιά του αγγείου. Αριστερά, κείται νεκρή, αποκεφαλισμένη η Μέδουσα, ενώ οι δύο αθάνατες αδελφές της Ευρυάλη και Σθενώ καταδιώκουν τον Περσέα, δολοφόνο της θνητής αδελφής τους. Φορούν δωρικό πέπλο και το κεφάλι τους είναι τερατώδες. Όρθια η Αθηνά με το δόρυ έρχεται να προστατεύσει τον Περσέα που απομακρύνεται προς τα δεξιά. Ένα μεγάλο πουλί συμ-

πληρώνει την παράσταση. Στο πίσω μέρος του αγγείου φυτική διακόσμηση.

Από την παράσταση του λαιμού ο καλλιτέχνης πήρε το όνομα «ζωγράφος του Πολυφήμου» (αριθ. 2630, ύψ. 1,42μ., 650 π.Χ. περίπου).

Ο αμφορέας της Χίμαιρας (πίν. 42) εκτίθεται στην Αίθουσα V. Στο αγγείο αυτό είναι φανερή η επιρροή του κόσμου της Ανατολής στην πρώιμη Ελληνική τέχνη. Βρέθηκε στο Δυτικό Νεκροταφείο της Ελευσίνας και είχε επίσης χρησιμοποιηθεί για την ταφή μικρού παιδιού. Στο λαιμό εικονίζονται αντιμέτωπα ένα λιοντάρι και ένας πάνθηρας. Το σχέδιο δίνει την εντύπωση του κεφαλιού ενός ζώου κατ'ένωπιον. Στην κοιλιά εικονίζεται σφίγγα με ισχυρά πόδια και χοντρό λαιμό και λιοντάρι (αριθ. 2632, ύψ. 0,35μ., 610 π.Χ.).

Λίγα αγγεία εικονίζουν σκηνές από τα Ελευσίνια Μυστήρια. Στην προκαταρκτική μύηση συγκαταλέγεται η δαδουχία του ερυθρόμορφου στάμνου της Βιτρίνας 27-28²³¹ (πίν. 43). Χρονολογείται στο δεύτερο τρίτο του 5ου αιώνα. Στην πρόσθια όψη δύο άνδρες και μια γυναίκα προσέρχονται («*ποιοῦνται πρόσδοον*») στον ιερό τόπο. Το πρώτο πρόσωπο δεξιά φαίνεται πως είναι Δαδούχος. Προχωρεί κρατώντας δάδες. Η ενδυμασία του είναι εξαιρετικά πλούσια. Φορεί πολύπτυχο κοντό λεπτό χιτώνα και ένα δεύτερο ρούχο, τον επενδύτη²³², που φθάνει ως τα γόνατα. Πάνω από τον επενδύτη φέρει ιμάτιο. Τα πλούσια, μακριά μαλλιά του συγκρατούνται γύρω στο κεφάλι από πλατιά ταινία και στεφάνι μυρτιάς. Τα πυκνά γένια του τονίζουν τη μεγαλοπρεπή εμφάνιση του δεύτερου τη τάξει, μετά τον Ιεροφάντη αξιωματούχου του ιερατείου της Ελευσινιακής λατρείας. Το Δαδούχο ακολουθεί ένας νεαρός μύστης με μακρύ ιμάτιο και στεφάνι μυρτιάς, ανυπόδητος. Κρατεί το σύμβολο των μυστών, το βάκχο. Ο Κουρουνιώτης ταύτισε τη γυναικεία μορφή με την Περσεφόνη. Φορεί χιτώνα και ιμάτιο, κρατεί μεγάλη δάδα, αλλά δεν συμμετέχει στην πομπή. Απλώς παρακολουθεί το νεαρό μύστη. Στην πίσω όψη η σκηνή αναφέρεται επίσης στη μυστική τελετουργία: δύο γυναίκες, πιθανόν ιέρειες, οδηγούν ένα νεαρό μύστη στο ιερό (ύψ. 0,35).

Η μορφή του Δαδούχου και η ενδυμασία του δίνουν την εικόνα της εμφάνισης του Ελευσινιακού Ιερατείου²³³, που υιοθέτησε, κατά

τη μαρτυρία του Αθήναιου²³⁴, την ενδυματολογία του θεάτρου της εποχής. Η στολή αυτή ήταν επίσης χαρακτηριστική του Ίακχου²³⁵, που κατά τους Αθηναίους ήταν θεϊκός λειτουργός και συμπαραστάτης στις τελετές των Μυστηρίων.

Δαδουχία αποδίδεται επίσης, κατά τον Κουρουνιώτη²³⁶, στο θραύσμα μιας μελανόμορφης λουτροφόρου (Βιτρίνα 29-30), και στην όψη ενός μελανόμορφου ελευσινιακού αμφορέα, που δημοσίευσε η Σέμνη Καρούζου²³⁷.

Πρέπει να σημειωθεί ότι τα μνημεία που αποδίδουν σκηνές από τις μυστηριακές πράξεις ή και ακόμη τους μύθους της Ελευσινιακής θρησκείας είναι σπάνια, γιατί οι αρχαίοι καλλιτέχνες απέφευγαν να εικονίζουν σχετικές σκηνές, από το φόβο της τιμωρίας σε περίπτωση παράβασης των αυστηρών κανόνων για τη μυστικότητα της Ελευσινιακής θρησκείας.

Η αποστολή του Τριπτολέμου είναι, όπως τονίσθηκε και πριν, ένα αγαπητό θέμα των αγγειογράφων. Αλλά και μόνο το γεγονός των συχνών απεικονίσεων, δείχνει ότι δεν αποτελούσε μέρος της μυστικής τελετουργίας των Μυστηρίων. Η γνωστότερη αναπαράσταση του θέματος βρίσκεται στο κάλυμμα λεκανίδας ρυθμού Kertsch του Μουσείου του Tübingen²³⁸. Επίσης αναφέρεται η κοτύλη του Ιέρωνος του Βρεταννικού Μουσείου²³⁹ και το ανάγλυφο Mondragone του Μουσείου της Νεαπόλεως²⁴⁰. Υπάρχουν όμως και ορισμένα αγγεία, στα οποία εικονίζονται οι μυθικοί μύστες Διόνυσος και Ηρακλής (πρόσδοος στην τελετή) και στα οποία οι μελετητές διαβλέπουν αναφορά στα μυστήρια.

Το περισσότερο γνωστό αγγείο είναι η πελίκη που βρέθηκε το 1959 σε ένα τάφο στο Παντικάπαιο της Κριμαίας (Kertsch) και τώρα εκτίθεται στο Μουσείο Ermitage του Leningrad²⁴¹. Η τεχνοτροπία είναι Αττική και χρονολογείται στον 4ο π.Χ. αι. Επίσης ο ερυθρόμορφος κρατήρας του Βρεταννικού Μουσείου, ο γνωστός σαν Pourtalès Vase²⁴² δημιούργησε πολλές συζητήσεις γύρω από το θέμα. Ο Διόνυσος και ο Ηρακλής εικονίζονται και στη λήκυθο με την πολύχρωμη ανάγλυφη διακόσμηση του Μουσείου του Λούβρου, των αρχών του 4ου αι.²⁴³

Δύο ερυθρόμορφες υδρίες από την Κάπουα²⁴⁴ και την Κρήτη²⁴⁵ εικονίζουν σκηνές από τα Μικρά εν Άγρα Μυστήρια. Χρονολο-

γούνται στον 4ον π.Χ. αι. Σε μια υδρία της Κύμης²⁴⁶ εικονίζονται οι μυθικοί μύστες Διώνυσος και Ηρακλής, ενώ η γέννηση του Πλούτου εικονίζεται σε μια υδρία της Ρόδου²⁴⁷, που εκτίθεται στο Μουσείο Κωνσταντινούπολης.

Τέλος πρέπει να αναφερθεί ο ετερόστομος αμφορέας που έφερε στο φως ο Κουρουνιώτης το 1939, με την ελλαδική γραφή στον ώμο του²⁴⁸ (πίν. 39). Το αγγείο χρονολογείται στο τέλος της 13ης εκατονταετηρίδας και τοποθετεί την Ελευσίνα στην ομάδα των προϊστορικών κέντρων, στα οποία βρέθηκαν δείγματα προϊστορικής γραφής. Η συμβολή του στη μελέτη του όλου προβλήματος της προϊστορικής και της ιστορικής γραφής και τη γνώση των Υστεροελλαδικών χρόνων είναι σημαντική.

Ο *κέρνο* που αναφέρει ο Αθήναιος²⁴⁹, χρησιμοποιούνταν σαν απλό αγροτικό εργαλείο. Μυστικό χαρακτήρα απέκτησαν από τη λατρεία του Διονύσου, αλλά το «*κερνοφορεῖν*» ανήκε κυρίως στις μυστικές λατρείες της Ρέας. Έχουν σχέση με τις απαρχές, που στην Ελευσίνα συγκεκριμένα εμφανίζονται και με την μορφή του πελανού και του κυκεώνα. Δύο ήταν τα τελετουργικά στοιχεία των Μυστηρίων: η αποκάλυψη των ιερών και η κατάθεση των απαρχών. Η παγκαρπία (πανσπερμία) που περιλαμβάνεται στον κέρνο, όπως άλλωστε περιγράφεται από τον Αθήναιο, είναι μια πρωτόγονη συνήθεια προσφοράς στη θεότητα όλων των προϊόντων της γης²⁵⁰. Η παρομοίωση με λίκνον²⁵¹ προέρχεται από το γεγονός ότι στον κέρνο διαχωρίζονται τα προϊόντα, όπως διαχωρίζεται στο λίκνισμα ο καρπός από τα άχυρα.

Στην Ελευσίνα βρέθηκαν αρκετά τέτοια αγγεία, όπως αυτά που εκτίθενται στην βιτρίνα 21 (πίν. 44). Μοιάζουν με κύπελλα με ψηλό πόδι και έχουν συνήθως δυο λαβές, πώμα και βάση. Στο πάνω τμήμα βρίσκονται οι «*κοτυλίσκοι*» για τις προσφορές στις θεές. Οι πιστοί έπαιρναν μαζί τους ένα μικρό μέρος από την πανσπερμία, πιστεύοντας ότι μοιράσθηκαν με τη θεά την αφθονία της γης. Αργότερα οι κέρνοι απέκτησαν αναθηματικό χαρακτήρα και κατασκευάζονταν από μάρμαρο.

Τα χάλκινα *νόμισμα* της Ελευσίνας εικονίζουν τον Τριπτόλεμο στο άρμα του, ή τη Δήμητρα σε άρμα, ή την κεφαλή της

Δήμητρας και το χοιρίδιο με τις επιγραφές ΕΛΕΥΣ και σπάνια ΑΘΕΝ. Ο Cavaignac²⁵² τοποθετεί τα νομίσματα σε πέντε σειρές, όσες φορές δηλαδή η πόλη ήταν ανεξάρτητη από την Αθήνα. Η πρώτη το 403 π.Χ. όταν οι Τριάκοντα κατέλαβαν την Ελευσίνα, η δεύτερη το 318 π.Χ., μετά τον πόλεμο του Πολυσπέρχοντος εναντίον του Κασσάνδρου και του Κασσάνδρου εναντίον του Δημητρίου του Πολιορκητή. Η τρίτη το 295 π.Χ., όταν ο Δημήτριος κατέλαβε την Ελευσίνα. Η τέταρτη ανήκει στο 2ο π.Χ. αι. και η πέμπτη σειρά σε μεταγενέστερα χρόνια. Ο Γεώργιος Μυλωνάς²⁵³ πιστεύει ότι οι Αθηναίοι επέτρεπαν στους Ελευσίνιους να κόβουν νομίσματα άσχετα με την εξάρτηση ή την ανεξαρτησία της πόλης, σε ένδειξη τιμής για τη θεά.

Ο πίνακας της Νιννίου (πίν. 45). Ένα από τα σημαντικότερα μνημεία που απεικονίζουν στοιχεία από τον κύκλο των Ελευσινίων Μυστηρίων αποτελεί ο πίνακας της Νιννίου (αριθ. Εθνικού Αρχαιολ. Μουσείου 11039), που βρέθηκε το 1895 από τον Ανδρέα Σκιά στη νότια αυλή του ιερού. Σ' αυτόν οφείλεται και η πρώτη πλήρης δημοσίευσή του²⁵⁴. Ο πίνακας έχει σχήμα ναΐσκου και το ύψος του μέχρι το ανθέμιο της αετωματικής απόληξης φθάνει 0,44μ., ενώ το πλάτος είναι 0,32μ. Στις τέσσερις άκρες του φέρει οπές για να προσηλωθεί στον τοίχο. Φέρει επίσης αναθηματική επιγραφή *Ni(i)ν-νίου τοῖν θε(οῖ)ν ἀνέθηκεν*. Η επιγραφή δεν είναι επιμελημένη και το ι της πρώτης συλλαβής του ονόματος επαναλήφθηκε δύο φορές. Η τετράγωνη πρόσοψη περιβάλλεται από παντού με αύλακες, χαραγμένες σε αρκετό βάθος. Η παράσταση αποδίδεται με την τεχνοτροπία των ερυθρόμορφων αγγείων και εκτός από το φυσικό χρώμα του κεράμου και του μελανού γανώματος, υπάρχει και παχύ λευκό χρώμα, πάνω στο οποίο έχουν χαραχθεί μαύρες γραμμές. Μόνον οι φλόγες των δάδων φαίνεται πως είχαν πρόσθετο ερυθρό χρώμα.

Από ζωγραφική άποψη δεν μπορεί να θεωρηθεί άριστης τέχνης. Την έλλειψη προοπτικής ο κεραμογράφος αναπληρώνει με την υπεράλληλη θέση των μορφών, αλλά για να μην φαίνονται μετέωρες, παριστάνει συμβολικά το έδαφος με λεπτές, ακανόνιστες καμπόμενες γραμμές λευκού χρώματος, με τρόπο που να δηλώνεται ένα συνεχές επίπεδο.

Διάφορες απόψεις διατυπώθηκαν, τόσο από τον Σκιά, όσο και από τον Rubensohn, τον Κουρουνιώτη, τον Σβορώνο και τον Nils-son²⁵⁵ για την διάκριση των διαφόρων σκηνών που απεικονίζονται στον πίνακα. Ο Γεώργιος Μυλωνάς²⁵⁶ θεωρεί ότι στην πρώτη παράσταση, στο κάτω μισό του πίνακα εικονίζεται ο Ίακχος δαδουχών, που κατά τον Στράβωνα²⁵⁷ είναι ο δαίμων αρχηγέτης των μυστηρίων. Η παρουσία του αποδεικνύει ότι η παράσταση αναφέρεται στα Μεγάλα Μυστήρια, στα οποία έπαιρνε ενεργό μέρος ο Ίακχος. Το ότι πρόκειται για τα Μεγάλα Μυστήρια αποδεικνύεται και από άλλες λεπτομέρειες, όπως τη βακτηρία που φέρει η Νίννιον στον αριστερό ώμο, από το άκρο της οποίας είναι αναρτημένος σάκκος (κώρυκος ή φασκώλιον). Τον ίδιο σάκκο φέρει και ο πωγωνοφόρος άνδρας που ακολουθεί την κερνοφορούσα γυναίκα²⁵⁸. Μέσα στους σάκκους αυτούς έφεραν τη νέα στολή που θα φορούσαν κατά τη μύηση. Ακόμη και οι κέρνοι, οι αυλοί, τα στεφάνια και η σελήνη, σε φάση πανσελήνου, δηλώνουν την εορτή των Μεγάλων Μυστηρίων.

Τα λουλούδια που εικονίζονται οδήγησαν το Σβορώνο στην υπόθεση ότι η σκηνή ελάμβανε χώρα κατά το μήνα Ανθεστηριώνα δηλ. κατά τα εν Άγρα Μυστήρια. Αλλά δεν υποδηλώνουν μόνον την εποχή του έτους, γιατί πρόκειται για τα λουλούδια-εμβλήματα των Ελευσινιακών θεοτήτων, όπως αναφέρονται στον Ομηρικό Ύμνο (στ. 5 εξ. και 426 εξ.) «ρόδα, κρόκος, ία, αγαλλίδες, υάκινθος, νάρκισσος, λείρια».

Διάφορες απόψεις επίσης διατυπώθηκαν για το μεταξύ του Ίακχου και της καθήμενης θεάς ημισφαιρικό αντικείμενο, που αρχικά θεωρήθηκε ομφαλός. Η υπόθεση ότι εικονίζει έξαρμα βράχου, όπως αυτό που επεσήμανε ο Ι. Τραυλός²⁵⁹ στο ανάκτορο δεν μπορεί να υποστηριχθεί, γιατί δεν ήταν δυνατόν, όταν ο Πausanias δεν αναφέρει ούτε τα ιερά κτήρια, που περιλαμβάνονταν στην περιοχή του ιερού, να εικονίζεται ένα από τα απόρρητα στοιχεία του ανακτόρου. Ο Μυλωνάς²⁶⁰ και ο Γουδής²⁶¹ υποστήριξαν ότι είναι ο «πέλανος», με κατάλληλη διακόσμηση.

Η καθισμένη θεά με το σκήπτρο και τη φιάλη είναι η Δήμητρα. Εικονίσθηκε καθισμένη στη γη ή σε βράχο, όχι από αδεξιότητα του τεχνίτη, αλλά γιατί πράγματι κάθησε «χαμαί» όταν έφθασε στην Ελευσίνα, κατά τον Ομηρικό Ύμνο²⁶².

Είναι γενικά παραδεκτό ότι κατά τη νύχτα της 20ής Βοηδρομιώ-

νος παριστανόταν το θείο δράμα της αρπαγής της Περσεφόνης, της αναζήτησης της Δήμητρας, της άφιξης στην Ελευσίνα, της παραμονής στο ανάκτορο του Κελεού και τής ανόδου της Κόρης.

Κατά την πρώτη φάση του δράματος η Κόρη έλειπε από το ιερό. Όταν η πομπή του Ίακχου έφθανε στο ιερό τέμενος, η Κόρη δεν είχε επανέλθει από τον Κάτω Κόσμο και μόνη η Δήμητρα υποδεχόταν τους προσκυνητές. Ο κενός θρόνος είναι επομένως το κάθισμα της Κόρης που έμελλε να συναντήσει την μητέρα της και να επιστατήσει ισότιμα μαζί της τη μύηση στα Μεγάλα Μυστήρια. Η Δήμητρα λοιπόν ορθά εικονίζεται «*χαμαί καθημένη*», όπως όριζε η παράδοση.

Η σκηνή αυτή είναι προκαταρκτική των Μεγάλων Μυστηρίων και γινόταν φανερά, ή τουλάχιστον όχι αυστηρά μυστικά.

Στή δεύτερη παράσταση η Περσεφόνη, με αναμμένες δάδες, οδηγεί τους μύστες που φέρουν λατρευτικά σκεύη στην καθημένη σε θρόνο Δήμητρα. Δεν πρόκειται για τη συνάντηση μητέρας και κόρης όπως υποστηρίζει ο Nilsson, γιατί λείπει η χαρά που θα ήταν διάχυτη στη σκηνή αυτή. Μία από τις μορφές που ακολουθούν είναι γυναίκα κερνοφόρος. Και αυτή η κερνοφορία, όπως και οι μύστες, δεν σχετίζονται με την άνοδο της Κόρης.

Η απεικόνιση των δρωμένων ήταν, όπως αναφέρθηκε ήδη, αυστηρά απαγορευμένη. Η σκηνή πιθανότατα εκτυλίσσεται σε ιερό περίβολο, όπως άλλωστε δείχνει και ο μικρός κίονας προς τα αριστερά, που έχει συμβολική έννοια. Ότι δηλ. η λατρευτική πράξη τελείται μπροστά από ιερό οικοδόμημα, εορτάσιμα διακοσμημένο με στεφάνια. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και εδώ εικονίζεται προκαταρκτική μύηση και μάλιστα των εν Άγραις Μυστηρίων όπου η Κόρη είναι μυσταγωγός και όχι ο Ίακχος. Τα εν Άγραις Μυστήρια ήταν Μυστήρια της Περσεφόνης και η Δήμητρα παριστανόταν σαν επισκέπτρια θεά.

Ο μικρός κίονας δεν θα μπορούσε να εικονίσει εξ άλλου το ιερό της Ελευσίνας, γιατί είναι ιωνικού ρυθμού και στην Ελευσίνα δεν υπήρχε ναός ή ιερό κτήριο ιωνικού ρυθμού κατά τον 4ον π.Χ. αι. Στην περιοχή της Άγρας υπήρχε μικρός ιωνικός ναός, που κατασκευάσθηκε από τον Καλλικράτη και που σωζόταν ακόμη μέχρι το 1778, όπως τον αποτύπωσαν οι J. Stuart και N. Revett²⁶³.

Οι μορφές του αετώματος αποτελούν ένα ιδιαίτερο σύμπλεγμα.

Δεν μετέχουν στη λατρευτική πράξη, αλλά μόνον παρίστανται σ' αυτήν. Ίσως πρόκειται για τοπικούς δαίμονες ή για σκηνή παννυχίδας (γλεντιού).

Επομένως οι ιεροπραξίες του πίνακα της Νιννίου απεικονίζουν τελετουργίες προκαταρκτικές, που ήταν δημόσιες και δεν αποτελούσαν μέρος της καθαυτό τελετής των Μεγάλων Μυστηρίων (πρώτο μισό του 4ου π.Χ. αι., Αντίγραφο στην Αίθουσα Ι του Μουσείου Ελευσίνας).

ΤΟ ΔΙΟΝΥΣΙΑΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΣΙΝΙΑΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ

Τα έργα τέχνης του 4ου π.Χ. αι. εμφανίζουν ένα νέο στοιχείο, από την άποψη του τελετουργικού τυπικού των Μεγάλων Μυστηρίων, τον Διόνυσο. Η παρουσία του θεού της βλάστησης και του κρασιού, της μέθης και της έκστασης στην Ελευσινιακή θρησκεία απασχόλησε τους μελετητές. Οι απόψεις δημιούργησαν δύο αντίθετες τάσεις: η μία θεωρεί τον Διόνυσο ισότιμο των Ελευσινίων θεοτήτων, και μάλιστα της Δήμητρας²⁶⁴. Στην άποψη αυτή συνηγορούν και αρχαία κείμενα²⁶⁵. Κατά τον P. Foucart²⁶⁶ ο Διόνυσος στην Ελευσίνα πρέπει να διαχωρισθεί από τη Θρακική θεότητα και να θεωρηθεί αιγυπτιακής καταγωγής. Η θεωρία του Foucart δεν επέζησε, αλλά και άλλοι μελετητές θεώρησαν το ρόλο του Διονύσου πρωτεύοντα στα Μεγάλα Μυστήρια²⁶⁷. Η δεύτερη άποψη μειώνει τον ρόλο του Διονύσου ή και αποκλείει την ανάμειξή του στην Ελευσίνα. Ο M.P. Nilsson²⁶⁸ αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό την εισαγωγή του νέου λατρευτικού στοιχείου. Θεωρεί πως η παρουσία του Διονύσου στην Ελευσινιακή θρησκεία προέρχεται από τη λαϊκή λατρεία και την τάση προς την απεικόνιση θρησκευτικών θεμάτων στην τέχνη κατά τον 4ον π.Χ. αι. Τα έργα της τέχνης όμως δεν σημαίνουν απαραίτητως και αλλαγή του λατρευτικού τυπικού, γιατί δεν υπήρχε ανάγκη να εισαγάγει ο Διόνυσος εσχολογικές θεωρίες, που υπήρχαν ήδη από τα πανάρχαια χρόνια στην Ελευσινιακή θρησκεία. Ένας κρίκος, υποστηρίζει, ανάμεσα στην Ελευσινιακή θρησκεία και τη Διονυσιακή λατρεία ήταν ο Ίακχος, που θεωρείται μια άλλη εκδοχή του ονόματος Βάκχος (= Διόνυσος). Ο Ίακχος όμως ήταν η επίκληση της πομπής της 19ης Βοηδρομιώνος, όπως μαρτυρεί και ο Ηρόδοτος²⁶⁹. Και η πομπή αυτή είναι μεταγενέστερο στοιχείο, μετά την ναυμαχία στη Σαλαμίνα, όταν ο Ίακχος είχε θεωρηθεί ο προάγγελος της νίκης των Ελλήνων. Ο νήπιος θεός αποτελούσε το εξωτερικό διονυσιακό στοιχείο τελετής. Ως προς την ουσία, η λατρεία του Διονύσου που αφορά τη βλάστηση, ήταν επόμενο να συνδεθεί άμεσα, στη λαϊκή πίστη, με τις θεές προστάτιδες της καλλιέργειας της

γης. Όταν η αγροτική εορτή των Ελευσινίων με τη συμβολική κάθοδο και άνοδο της Κόρης μετατράπηκε σε ανθρώπινη εορτή και ύψωσε τον άνθρωπο στη θεία σφαίρα, υποσχόμενη τη λύτρωση από τη φθορά, τη συμμετοχή στο θείο και την εξασφάλιση της αθανασίας, όταν το άτομο αναζήτησε την αιωνιότητα και την ευτυχία και στον Κάτω Κόσμο, όταν επικράτησε η ηθική της ειρήνης και της καλωσύνης, εμφανίσθηκε ο Διόνυσος για να προσφέρει την ευτυχία, την ελπίδα της αθανασίας του ατόμου και όχι μόνον της ζωής, που επαναλαμβανόταν και συνεχιζόταν, όπως οι σοδιές του σταριού και που αποτελούσε την παλαιά εσχατολογική θεωρία της θρησκείας των Ελευσινιακών θεοτήτων. Μαζί του εικονίσθηκε και ο Πλούτος, αν και δεν υπάρχει μαρτυρία για τη λατρεία του στην Ελευσίνα. Είναι μόνον το δώρο της ειρήνης, όπως το εμφανίζει ο Ησίοδος και ο Ισοκράτης. Οι αλλαγές, τόσο στην πολιτική, όσο και στη θρησκευτική συνείδηση του τέλους του 5ου και των αρχών του 4ου αι. καθιέρωσαν το νέο στοιχείο της λατρείας, που όμως είναι συμβολικό και δεν αλλοιώνει το τυπικό της Ελευσινιακής θρησκείας.

Ο F. Noack²⁷⁰ και ο Γ. Μυλωνάς²⁷¹ αποκλείουν τελείως την παρουσία του Διονύσου στην Ελευσίνα. Ο Γ. Μυλωνάς θεωρεί, ότι τόσο τα έργα της τέχνης, όσο και οι μαρτυρίες των αρχαίων συγγραφέων που αναφέρουν το Διόνυσο, είναι μεταγενέστερες και δεν εξασφαλίζουν την παρουσία του Διονύσου, την εποχή μάλιστα που η Ελευσινιακή θρησκεία έχει αποκρυσταλλωθεί και οι Ευμολπίδες κρατούν ζηλότυπα τα *άτρια*²⁷². Θεωρεί ότι η σύγχυση προέρχεται από την ταύτιση Ίακχου και Διονύσου στη λαϊκή πίστη. Αλλά η σύγχυση αυτή δεν σημαίνει πως ο Διόνυσος ήταν ένας από τους συλλατρευόμενους θεούς στην Ελευσίνα. Ο Ίακχος, κατά την μαρτυρία του Στράβωνος (C468) και του Ηροδότου (Θ, 65), ήταν αρχηγέτης των Μυστηρίων, *δαίμων* της Δήμητρας, ξένος επομένως προς την καθαυτό λατρεία. Δεν έχει οίκημα, ναό ή βωμό στην Ελευσίνα. Στις μαρτυρίες των επιγραφών εξ άλλου, όπως στη μεγάλη επιγραφή για τις απαρχές²⁷³, που χρονολογείται προ του 421 π.Χ., ο Διόνυσος δεν περιλαμβάνεται μεταξύ των θεών και των ηρώων της Ελευσίνας. Στο ανάγλυφο του Λακρατεΐδη δεν αναφέρεται. Στην επιγραφή του 403/2 π.Χ., που επαναλαμβάνει τους ιερούς νόμους του Σόλωνος, κατά τους οποίους κανονίζονται οι θυσίες στην Αθήνα, είναι γραμμένα και τα ονόματα θεών και ηρώων της Ελευσίνας. Σ' αυτά αναφέρεται

μόνον ο αρχηγέτης Ίακχος, ίσως προσθήκη μετά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας. Ούτε πάλι σε επιγραφές του ιερού που αφορούν τη λογοδοσία των επιστατών για δαπάνες επισκευής ναών, βωμών, οικημάτων, αναφέρεται Διόνυσος ή Ίακχος.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν συνηγορούν υπέρ της παρουσίας του Διονύσου σαν συλλατρευόμενου θεού στην Ελευσίνα. Η σχέση του με τις θεές είναι του θείου μύστη, όπως του Ηρακλή και των Διοσκούρων. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως δεν λατρευόταν στην πόλη της Ελευσίνας, όπως και άλλοι θεοί, που δεν είχαν σχέση με τα Μυστήρια. Υπήρχε οργανωμένη «*σύνοδος τῶν περί τόν Διόνυσον τεχνιτῶν*»²⁷⁴, ενώ σε άλλη επιγραφή ο δήμαρχος της Ελευσίνας «*τέθηκε τῷ Διονύσῳ ὑπέρ ὑγείας καί σωτηρίας τῶν δημοτῶν*»²⁷⁵.

Κατά τον H. Metzger²⁷⁶ ο χθόνιος χαρακτήρας του Διονύσου συνδέθηκε με τις θεές, χωρίς αυτό να σημαίνει ανάμειξη στο τυπικό της λατρείας, γιατί ούτε τα σύμβολα της Ελευσινιακής λατρείας, ούτε ή ιερογαμία αποδεικνύονται με σαφήνεια στα Μεγάλα Μυστήρια. Αν υπήρχαν Διονυσιακά σύμβολα, όπως ο φαλλός, θα είχαν καθαρά ευετηριακή σημασία, όπως στα Θεσμοφόρια, ενώ ο ιερός γάμος είναι μια υπόθεση που στηρίζεται στις μαρτυρίες των Πατέρων της Εκκλησίας. Απόδειξη ότι το παιδί που προέρχεται από αυτόν τον ιερό γάμο είναι άλλοτε ο Βριμός, άλλοτε ο Πλούτος και άλλοτε ο Διόνυσος²⁷⁷. Ο Διόνυσος αποτελεί το νέο στοιχείο στην παλαιά αγροτική λατρεία, το χθόνιο στοιχείο, που συγχρόνως υποσχεται την έκσταση και την αθανασία, σε μια εποχή που το τυπικό των Ελευσινίων Μυστηρίων αποκτά μεγαλοπρέπεια και ευρύτητα, χάνει όμως τον αυστηρά παραδοσιακό χαρακτήρα που είχε ως το τέλος του 5ου π.Χ. αι.

Η συμμετοχή του Διονύσου όχι τόσο στο τυπικό μέρος της λατρείας, όσο στην ουσία των Μεγάλων Μυστηρίων υποστηρίζεται από τη J .E. Harrison²⁷⁸. Όχι μόνο η Διονυσιακή λατρεία, αλλά κυρίως τα Ορφικά μυστήρια έδωσαν νέα πνευματική ώθηση, νέο περιεχόμενο σε μιάν αγροτική γιορτή σαν τα Ελευσίνα με ευετηριακό χαρακτήρα. Την εποχή του Ηροδότου²⁷⁹ οι οπαδοί του Ορφέα και του Διονύσου έχουν ήδη ταυτισθεί. Κατά τον Ευριπίδη²⁸⁰ και τον Απολλόδωρο²⁸¹ ο Ορφέας καθιέρωσε Μυστήρια του Διονύσου. Ο Ορφέας είναι θνητός, ποιητής και ήρωας, τροποποιεί τα Διονυσιακά όργια και αποτελεί, κατά τη Harrison, τη χθόνια πλευρά του Διονύσου²⁸².

Είναι πράγματι περίεργος ο συνδυασμός του μουσικού και του κατ' εξοχήν θεολόγου με τον μαινόμενο θεό του κρασιού και της μέθης. Αλλά η πλήρης σημασία της λατρείας του Διονύσου είναι κατανοητή μόνο μέσω του Ορφικού δόγματος, γιατί και η λατρεία του Διονύσου είναι χωρίς περιεχόμενο χωρίς το Ορφικό δόγμα και το Ορφικό δόγμα είναι γράμμα κενό χωρίς τη λατρεία του Διονύσου.

Η Ορφική διδασκαλία φαίνεται πως έγινε γνωστή στην Αθήνα κατά τους χρόνους των Πεισιστρατιδών²⁸³ και ότι συντέλεσε στην αναδιοργάνωση της λατρείας του Διονύσου²⁸⁴.

Ο Ορφέας, που όπως η παράδοση αναφέρει, είχε την ίδια τύχη με το θεό του Διόνυσου²⁸⁵, έδωσε στην πρωτόγονη, άγρια λατρεία του Διονύσου την εσωτερική λάμψη, την αναζήτηση της αγνότητας και της ειρήνης, την απολύτρωση, την ελπίδα της ευτυχίας σ' αυτή και την άλλη ζωή.

Οι οπαδοί του Διονύσου πίστευαν πως τους κατελάμβανε διονυσιακή μανία, συμμετείχαν δηλαδή ουσιαστικά στο θείο. Στην πρωταρχική βακχική αυτή ιδέα δόθηκε πνευματική έκταση. Η μανία έγινε ένθεη και απέκτησε έκσταση πνευματική. Στην ελπίδα της αθανασίας που πρόσφερε η Διονυσιακή λατρεία, προστέθηκε η οσιότης, η αγιότης, όχι σαν μέσο για την αθανασία, αλλά σαν δώρο της αθάνατης υφής του θείου προς τον θνητό άνθρωπο.

Το νέο αυτό περιεχόμενο αποδίδει η Harrison στην πρωτόγονη Ελευσινιακή γιορτή της συγκομιδής και η απόδειξη της ανάμειξης της Διονυσιακής λατρείας είναι τόσο η λικνοφορία, όσο και ο ιερός γάμος στην Ελευσινιακή θρησκεία.

Το λίκνον περιλαμβάνεται στις προκαταρκτικές τελετουργίες της μύησης, όπως αναφέρθηκε και πριν. Η λικνοφορία και η κερνοφορία είναι τελετουργίες που σχετίζονται με τις απαρχές, αλλά δεν ταυτίζονται. Ο Διόνυσος λικνίτης εορτάζεται στους Δελφούς και η παράδοση αυτή μεταφέρεται στην Ελευσίνα. Ο ιερός γάμος εξ άλλου θεωρείται μέρος των Μυστηρίων και η τελετουργία της ιερογαμίας αφορούσε τον Ιεροφάντη και την ιέρεια της Δήμητρας. Ιερογαμία μαρτυρείται και στα Μυστήρια της Μεγάλης Μητρός και του Σαβαζίου. Δεν υπάρχει στα Ελευσίνια μιμητικός γάμος μεταξύ των μυστών, αλλά τελετουργία του ιερού γάμου, ο όσιος γάμος²⁸⁶, όπου τα παλαιά μητριαρχικά στοιχεία της Δήμητρας και της Κόρης, αντικαταστάθηκαν από τα πατριαρχικά του Βορρά, τη Βριμώ και το

Βριμό από τη Θεσσαλία, τη Σεμέλη και το Διόνυσο από τη Θράκη. Τα νέα στοιχεία ενσωματώθηκαν στην Ελευσινιακή λατρεία και ο Βριμός ονομάστηκε Τριπτόλεμος, Ίακχος ή Πλούτος.

Πέρα όμως από τις θρησκευολογικές θεωρίες, τις επιδράσεις, τις μαρτυρίες του λόγου ή της τέχνης ο άνθρωπος είναι εκείνος που δημιουργεί τα μυστήρια κατά την εικόνα της υπόστασής του. Είναι τα αιώνια μυστήρια της ανθρώπινης ζωής. Είναι πλέον ή βέβαιο ότι στην Ελευσινιακή θρησκεία δεν υπήρχε δόγμα. Η δύναμή της ίσως ήταν ακριβώς αυτή η έλλειψη δόγματος και η βαθειά σύνδεσή της με την ανθρώπινη υφή, με τη ζωή, την ελπίδα, και το θάνατο. Σ' αυτή τη φθαρτή υφή προστέθηκε αργότερα ο μυστικισμός και ο ενθουσιασμός, που οδηγεί στην τάση συμμετοχής στο θείο, στην πίστη της αθανασίας της ψυχής και την ελπίδα της μέλλουσας ζωής, όπως παραδίδεται από τον Πίνδαρο, τον Σοφοκλή και τον Ευαγγελιστή Ιωάννη:

Πίνδαρος, *Fragm.* 121:

*«ὄλβιος, ὅστις ἰδὼν κεῖν' εἶσ' ὑπὸ χθόν
οἶδε μὲν βίου τελευτάν,
οἶδε δέ διόσδοτον ἀρχάν».*

Σοφοκλής, *Fragm.* 752:

*«ὥς τρις ὄλβιοι
κεῖνοι βροτῶν, οἳ ταῦτα δερχθέντες τέλη
μόλωσ' ἐς Ἄιδου, τοῖσδ' ἄρα μόνοις ἐκεῖ ζῆν ἐστί
τοῖς δ' ἄλλοισι πάντα ἐκεῖ κακά».*

Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο, 12, 24:

*«ἐάν μή κόκκος τοῦ σίτου πεσὼν εἰς τὴν γῆν ἀποθάνῃ, αὐτός
μόνος μένει· ἐάν δέ ἀποθάνῃ πολὺν καρπὸν φέρει».*

*Σημειώσεις
Συντομογραφίες
Βιβλιογραφία*

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πausanías, *Αττικά* I, 38, 1. Η σημερινή λίμνη Κόμουνδούρου.
2. Ν. Παπαχατζής, *Πausanίου 'Ελλάδος περιήγησις*, *Αττικά*, I, 1974, σ.471 εξ.
3. Μέχρι την ολοσχερή εξαφάνιση της ελληνικής θρησκείας.
4. Γ.Ε.Μυλωνάς, *The Hymn to Demeter and her Sanctuary at Eleusis*, 1942, σ.9 εξ.
5. Πausanías, I, 38, 2.
- 5α. Κατά τον Ησύχιο το πρώτο όνομα της Ελευσίνας ήταν Σαισαρία από την τρίτη κόρη του Κελεού. Πιθανότατα η ονομασία της πόλης προέρχεται από το ρήμα ελαύνω, που σημαίνει έρχομαι, ή έλευση δηλαδή της Δήμητρας σ' αυτόν τον τόπο, που διάλεξε για καταφύγιο.
6. Χαλκή ή πρώιμη μηκηναϊκή περίοδος, κατά την οποία η Ελευσίνα αποτελούσε ιδιαίτερο κράτος, μεταξύ των 12 που υπήρχαν στην Αττική. Μαρτυρία της αυτοτέλειας του κράτους της Ελευσίνας είναι το τείχος που διερχόταν από την κορυφή του όρους Αιγάλεω και το Δέμα, από όπου στην αρχαιότητα περνούσε η οδός από το Θριάσιο πεδίο στις Αχαρνές.
7. Ηρόδοτος, *Ιστοριών* Α, 30, 5, Πausanías, I, 36, 4 και I, 38, 3. Θουκυδίδης, II, 5. Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, III, 15. 4-5.
8. Η κόκκινη κωνική φιάλη του Μουσείου, καθώς και το ειδώλιο της Αμοργού, από χονδρόκοκκο νησιωτικό μάρμαρο.
9. *Journey to Greece*, σ. 428-429.
10. Προφανώς η περιγραφή του Wheeler αφορά τα Μικρά Προπύλαια, γιατί τα αρχιτεκτονικά μέλη που μνημονεύει συμφωνούν με αυτά που βρέθηκαν από την Εταιρεία των Dilettanti κατά την ανασκαφή των Μικρών Προπυλαίων.
11. *Travels in Greece*, 1776, σ. 181-191.
12. *A Classical and Topographical Tour through Greece*, 1819, I, σ. 581-585.
13. *Travels in various Countries of Europe, Asia and Africa*, 1818, VI, σ. 601.
14. Κατ' αρχήν το άγαλμα αποδιδόταν στη Δήμητρα, αλλά είναι γνωστό σαν της Κιστοφόρου.
15. Ιδρύθηκε το 1733-34 και ανέσκαψε κυρίως στη Μ.Ασία.
16. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Προϊστορική 'Ελευσίς*, «'Ελευσινιακά», I, 1932, σ. 1. εξ. και *Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνας*, 1975.
17. Στην περιοχή όπου αργότερα οικοδομήθηκε το Τελεστήριο, προς Β. μέχρι τα Μεγάλα Προπύλαια και προς Α. μέχρι τον εξωτερικό περίβολο του Ιερού.
18. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Προϊστορική 'Ελευσίς*, σ. 17 εξ.

- 18α. Γ.Ε.Μυλωνάς, όπ.π., και *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, 1961, σ. 31 εξ.
- 18β. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Απολλοδώρου (Βιβλιοθήκη ΙΙΙ, 14, 7): «'Εριχθονίου άποθανόντος... Πανδίων έβασίλευσεν, έφ' ού Δημήτηρ καί Διόνυσος εις την 'Αττικήν ήλθον». Κατά το Πάριο Χρονικό: «Δημήτηρ άφικομένη εις 'Αθήνας καρπόν έφ [εϋρεν]... έτη ΧΗΔΔΔΔΠ<Ι> βασιλεύοντος 'Αθήνησιν 'Ερεχθέως». F.Jacoby, *Das Marmor Parium*, 1904, 11.23-24. Γ.Ε.Μυλωνάς, *The Hymn*, σ.14. Του ίδιου, *Eleusis*, σ.33.
19. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 38 εξ.
20. Δ.Φίλιος, *ΠΑΕ* 1884, σ.76. 'Ελευσίς, Μυστήρια, 'Ερείπια και Μουσείον αύτης, 1906, σ.8 εξ. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ.56 εξ. F.Noack, *Eleusis, die baugeschichtliche Entwicklung des Heiligtums*, 1927, σ. 11. Κ.Κουρουνιώτης, *ΑΔ* 13, 1930-31, Παράρτημα, σ.26. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Προϊστορική 'Ελευσίς*, σ. 164 εξ.
21. F.Noack, *Eleusis*, σ.10. Κ.Κουρουνιώτης, *ΑΔ* 13, 1930-31, Παράρτημα σ. 24. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ.56 εξ. Ι.Τραυλός, Η Αθήνα και η Ελευσίνα στον 8ο και 7ο π.Χ. αι. *Atti del Conv. Intern. Grecia, Italia e Sicilia nell VIII e VII sec. A.C. Atene 15-20 Ottobre*, 1979, σ.330.
22. Κ.Κουρουνιώτης, *ΠΑΕ* 1937, σ.42 εξ. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ.59.
23. Α.Σκιάς, *ΑΕ* 1898, σ.29 εξ. και 1912, σ. 1 εξ.
24. Ι.Τραυλός, Η Αθήνα και η Ελευσίνα στον 8ο και 7ο π.Χ. αι. σ. 333.
- 24α. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 63 εξ.
25. Δ.Φίλιος, *ΠΑΕ* 1884, Του ίδιου, το εν Ελευσίनि Τελεστήριον, *ΑΜ* 21, 1896, σ.242. σ. 75-76. F.Noack, *Eleusis*, σ.16. Κ.Κουρουνιώτης, *ΑΔ* 13, 1930-31, Παράρτημα, σ. 26-27. Ι.Τραυλός, *ΑΕ* 1950-51. σ.10, εικ. 10. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Elusis*, σ.64 εξ.
26. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Ο Πρωτοαττικός αμφορεύς της Ελευσίνας*, 1957. Του ίδιου *Eleusis*, σ.73 εξ.
27. Γ.Ε.Μυλωνάς, Une amphore du peintre de la Chimère, *Latomus* 28, 1957, σ.357-362. J.D.Beazley, Groups of Early Attic Black-figure, *Hesperia* 13, 1944, σ.40. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ.76.
28. F.Noack, *Eleusis*, σ.48-70. Κ.Κουρουνιώτης και Ι.Τραυλός, Συμβολή εις την οικοδομικήν ιστορίαν του Ελευσινιακού Τελεστηρίου, *ΑΔ* 16, 1935-36, σ. 1-42. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 78 εξ.
29. F.Noack, *Eleusis*, σ. 48-70.
30. Ι.Ν.Τραυλός, Το Ανάκτορον της Ελευσίνας, *ΑΕ* 1950-51, σ. 1-16. O. Rubensohn, Das Weihehaus von Eleusis und sein Allerheiligstes, *JDI* 70, 1955, σ. 36-37. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 36.
31. Ηρόδοτος, *'Ιστοριών* Θ, 50.
32. Ηρόδοτος, *'Ιστοριών* Α, 65.
33. Ι.Ν.Τραυλός, The Topography of Eleusis, *Hesperia* 18, 1949, σ, 138 εξ. και Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ.97 εξ.

34. P.Foucart, *BCH* 7, 1883, σ. 388-390. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 99.
35. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 111.
36. Πλούταρχος, *Περικλής*, 12, I και 13, 5. Στράβων, IX, 1, 12. Κ.Κουρουνιώτης, *Ἑλευσινιακά* I, σ. 173 εξ. F.Noack, *Eleusis*, σ.139 εξ. W.B.Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece*, 1950, σ. 196. Κ.Κουρουνιώτης και Ι.Τραυλός, Συμβολή εις την οικοδομικήν ιστορίαν του Ἑλευσινιακού Τελεστηρίου. *ΑΔ* 16, 1935-36, σ. 1-42. Ι.Τραυλός, *ΑΕ* 1950-51, εικ. 1. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ.113 εξ.
37. F.Noack, *Eleusis*, σ. 139 εξ.
38. Κ.Κουρουνιώτης και Ι.Τραυλός, *ΑΔ* 16, 1935-36, σ. 1 εξ.
39. Πλούταρχος, *Περικλής* 13, 5. «τό δ' ἐν Ἑλευσίνι Τελεστήριον ἤρξατο μὲν Κόροιβος οἰκοδομεῖν καὶ τοὺς ἐπ' ἐδάφους κίονας ἔθηκεν οὗτος καὶ τοῖς ἐπιστυλίοις ἐπέζησεν· ἀποθανόντος δέ τούτου Μεταγένης ὁ Ξυπέτιος τό διάζωμα καὶ τοὺς ἄνω κίονας ἐπέστησεν». Βλ. και παραπάνω σημ. 36.
40. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 40.
41. IG, II-III², 204. Sylloge⁴, vol. I, No 204.
42. IG II², 1666.
43. F.Noack, *Eleusis*, σ. 112 εξ.
44. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 135 εξ.
45. F.Noack, *Eleusis*, σ. 152 εξ. Κ.Κουρουνιώτης και Ι.Τραυλός, *ΑΔ* 15, 1933-35, σ.91 εξ.
46. IX 406 d.
47. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 141.
48. Κ.Κουρουνιώτης και Ι.Τραυλός, *ΑΔ* 15, 1933-35, σ. 97-98.
49. F.Noack, *Eleusis*, σ. 85 και Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 143.
50. *BCH* 7, 1883, σ. 387 εξ. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 147 εξ.
51. Α.Σκιάς, *ΠΑΕ* 1895, σ. 174 εξ.
52. CIA, III, 5.
53. IG IV², 83, 1-8.
54. IG II², 1078, 11, 40-43.
55. Society of Dilettanti, *The Unedited Antiquities of Attica*, 1917. H.Hörmann, *Die inneren Propyläen von Eleusis*, 1932. Fr.Lenormant, *Recherches à Eleusis*, σ. 291 εξ. W.B.Dinsmoor, *The Architecture*, σ. 286.
56. F.Lenormant, *Recherches à Eleusis*, σ. 291, No 137.
57. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 156 εξ.
58. Σήμερα στο Μουσείο Fitzwilliam του Cambridge.
59. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 160
60. Βλ. σ. 66.

61. CIA III, 702. Capitol., Sept. Sev., 3: «*Sacrarium solus ingressus est*».
- 61a. J.G.Frazer, *Pausanias* II, 1898, σ. 505 εξ. F.Noack, *Eleusis*, σ. 222. O.Deubner, *Zu den grossen Propyläen von Eleusis*, *AM* 62, 1937, σ. 73-81, πίν. 39-42.
62. *AE* 1916, σ. 101.
63. Α.Κ.Ορλάνδος, *Ελευσινιακά* I, σ. 222, σημ. 3
64. Α.Κ.Ορλάνδος, *Ελευσινιακά* I, σ.209 εξ.
65. Πausανίας, I, 38, 6.
66. *IG* II², 1672, 23-25.
67. Ι.Τραυλός, *ΠΑΕ* 1950, σ. 122 εξ.
68. P.Graindor, *Athènes sous Hadrien*, 1934, σ. 35, όπου και τα αρχαία χωρία.
69. Πausανίας, I, 38, «*Ελευσινίοις δέ ἐστι μὲν Τριπτολέμου νεός*».
70. Fr.Lenormant, *Voie sacrée Eleusiniénne*, 1864.
71. Αρποκρατίων στην λ. «*Ἱερὰ Ὀδός ἐστίν ἣν μύσται πορεύονται ἀπὸ τοῦ ἄστεως ἐπ' Ἑλευσῖνα*». Στην Ιταλία η πιό ονομαστή βρισκόταν στη Ρώμη και οδηγούσε στο Καπιτώλιο.
72. Πausανίας, I, 36, εξ.
73. «*Ἱερὰ Ὀδός· βιβλίον ὄλον Πολέμωνι γέγραπται*». *Fragm. Hist. gr. t.* III, σ.108.
74. Ὁπ.π.
75. Ν.Παπαχατζής, *Αττικά* I, σ. 461. Η Ιερὰ Οδός άρχιζε από δύο σημεία, την αρχαιότερη πύλη του Διπύλου και την Ιερή Πύλη, που ενώνονταν σε μικρή απόσταση.
76. Ν.Παπαχατζής, όπ.π.
77. Πausανίας, *Αττικά* I, 36 εξ.
78. Ν.Παπαχατζής, *Αττικά* I, σ. 463, σημ. 2. Ο Μολοττός είχε σταλεί στην Εύβοια το 349 π.Χ. σαν αντικαταστάτης του Φωκίωνα, που έσπευσε σε βοήθεια του τυράννου της Ερέτριας Πλουτάρχου, όταν εισέβαλε ο βασιλιάς Φίλιππος Β της Μακεδονίας.
79. Στην περιοχή της σημερινής Γεωπονικής Σχολής.
80. Ν.Παπαχατζής, *Αττικά* I, σ. 445, σημ. 2. Και οι τέσσερις συλλατρευόμενες θεότητες σχετίζονται με τη βλάστηση. Μαζί τους τιμούσαν και τον Ζέφυρο, που ευνοούσε τις καλλιέργειες.
81. Του 4ου π.Χ. αι.
82. Της μυθικής Μνησιμάχης, κόρης του βασιλιά της αχαϊκής Ωλένου, που είχε καλέσει τον Ηρακλή για να σκοτώσει τον κένταυρο Ευρυτίωνα. Ο Ευρυτίων ήθελε να παντρευτεί δια της βίας τη Μνησιμάχη και ο Ηρακλής τον σκότωσε.
83. Στη θέση αυτή υπήρχε τέμενος για το μείλιχιο Δία και στο τέμενος αρχαίος βωμός. Εκεί, κατά την παράδοση, είχαν υποδεχθεί οι Φυταλίδες το Θησέα και αφού έκαναν καθαρό και θυσίασαν στον βωμό, τον φιλοξένησαν στο σπίτι τους.

84. Μαθητή του Ισοκράτη.
85. Αθηναίου γιατρού, στα έργα του οποίου παραπέμπει ο Αθήναιος.
86. Η θέση του ιερού έχει προσδιορισθεί στη μέση του δρόμου Αθηνών Ελευσίνας, αριστερά της Ιεράς Οδού στην περιοχή της Μονής Δαφνίου. Την εποχή του Πausanία υπήρχε κτιστός περίβολος ένας ναός και μία στοά. Ένας ακέραιος ιωνικός κίονας, άριστης τέχνης, μετακλασικών χρόνων, είναι χρησιμοποιημένος στο προστώο, δυτικά του νάρθηκα της εκκλησίας, ενώ άλλους τρεις όμοιους είχε μεταφέρει στο Λονδίνο ο Έλγιν. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πausanία συνάγεται ότι υπήρχε εκεί ναός «εξ αρχής», αφιερωμένος στον Απόλλωνα. Στο σηκό του ναού υπήρχε, εκτός από το άγαλμα του θεού, και άγαλμα της Αθηνάς. Ορθογώνιοι λίθοι και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη του ναού είχαν χρησιμοποιηθεί στο μεσαιωνικό τείχος της μονής. Το αρχαίο ιερό εξακολούθησε να υπάρχει επί 250 χρόνια μετά τον Πausanία και καταστράφηκε με τα διατάγματα του Θεοδοσίου και των διαδόχων του. Ν. Παπαχατζής, Αττικά Ι, σ. 470, Ι.
87. Το ιερό της Αφροδίτης έχει αναγνωρισθεί με βεβαιότητα στη βραχώδη προβολή του προς Β. υψώματος και σε απόσταση 1500 μ. περίπου από το Δαφνί (Ι.Ν.Τραυλός, ΠΑΕ 1937, σ. 25 εξ.). Στο ναό που είδε ο Πausanίας ανήκουν τα θεμέλια ενός πολύ μικρού σηκού με πρόναο, που βρέθηκαν στο δυτικό τοίχο του κτιστού περιβόλου του ιερού (διαστ. 73 x 21μ.). Προς την πλευρά της Ιεράς Οδού υπήρχε μικρό πρόπυλο. Απέναντι από το πρόπυλο ο βράχος είναι κάθεται κομμένος και έχει στην πρόσοψή του πολλές μικρές κόγχες για αναθήματα. Κατά τις ανασκαφές που έχουν διεξαχθεί στο ιερό βρέθηκαν πολλά μαρμάρινα περιστέρια και ειδώλια της Αφροδίτης, καθώς και βάθρα με αναθηματικές επιγραφές στη θεά. Ν. Παπαχατζής, Αττικά Ι, σ. 471, Ι.
88. Οι Ρειτοί ήταν ρέματα που πήγάζαν από τις δυτικές υπώρειες του Αιγάλεω και χύνονταν στον κόλπο της Ελευσίνας. Το αλμυρό νερό τους οφείλεται στη γειτνίαση με τη θάλασσα. Η διαδρομή των ρεμάτων ήταν μικρή, αλλά το νερό άφθονο. Ήδη στην αρχαιότητα σχηματίστηκαν λίμνες, με φράγματα τεχνητά προς την πλευρά της θάλασσας. Οι εκροές από τα φράγματα σχημάτιζαν «τα ρεύματα ποταμών» που είδε ο Πausanίας. Τα στενά αυτά γεφυρώνονταν για να διευκολυνθεί η διάβαση. Ο Πausanίας είδε μόνον τα ρέματα, αλλά επειδή αναφέρει ότι από τους Ρειτούς μπορούν να ψαρεύουν μόνο οι ιερείς της Ελευσίνας, είναι πιθανό να είδε και τις λίμνες. Οι λίμνες πρέπει να ήταν αφιερωμένες στη Δήμητρα και την Κόρη. Η «προς το άστυ» στην Κόρη και η βορειότερη στη Δήμητρα. Ν. Παπαχατζής, Αττικά Ι, σ. 471, 2.
89. Παλαιός ηγεμόνας των Ελευσινίων που είχε την έδρα του στα ΝΑ. κράσπεδα του Θριασίου πεδίου, όπου η επικράτειά του συνόρευε με την Αττική. Η τοπική παράδοση των Σκαμβωνιδών αναφέρει ότι ο Κρόκων είχε νυμφευθεί τη θυγατέρα του Κελεού Σαισάρα και επομένως προϋποθέτει την ύπαρξη δεύτερου ηγεμόνα στην πεδιάδα της Θρίας. Κατά τους ελευσινιακούς μύθους ο Κρόκων είναι γιός του Τριποτόμου και εγγονός του Κελεού. Στα ανάκτορα του Κρόκωνος σταματούσε η πομπή της 20ής Βοηδρομιώνος για να δέσουν οι μύστες την κίτρινη μάλλινη κλωστή που απομάκρυνε κάθε μίasma (βλ. σημ. 159 και Ν. Παπαχατζή, Αττικά, σ. 472,2).
90. Βλ. παραπάνω σ. 73.

91. Βάτραχοι, στ. 400-403.
92. Ο όρος Μυστήριο προέρχεται από το ρήμα μύω = κλείνω τα χείλη και τα μάτια. Η λέξη περιέχει αφ' εαυτής την μυστικότητα. J.E.Harrison, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, 1908, σ. 153 εξ.
93. Οδύσ. ε 125 «'Ιασίῳνι εὐπλόκαμος Δημήτηρ ὧ θυμῷ εἴζασα μίγῃ φιλότῃ καὶ εὐνῇ νηῶ ἔνι τριπόλῳ».
- 93α. Θεόκριτος, *Εἰδ.* III, 50.
94. Ησίοδος, *Θεογονία*, στ. 969: «Δημήτηρ μὲν Πλούτον ἐγείνατο, διὰ θεάων 'Ιασίῳνι ἥρωι μιγεῖσα ἐρατῇ φιλότῃ νειῶ ἔνι τριπόλῳ, Κρήτης ἐν πίονι δήμῳ».
95. Βλ. παραπάνω σημ. 18β.
- 95α. Αριστ. *Ηθικ. Νικομ.* III, 2, 111/1α, 10.
96. Αριστ. παρά *Συν. Οἰαί.* 48 «τούς τετελεσμένους οὐ μαθεῖν τι δεῖ, ἀλλὰ παθεῖν καὶ διατεθῆναι, γενομένους δηλονότι ἐπιτηδείους». Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 261 εξ.
97. *Προτρεπτικός*, II, 12
98. Απολλόδωρος, *Fragm.* 36.
99. Στοβαίος, IV, σ. 107.
100. *Ἐγκώμιον Μαρτ.* σ. 113β.
101. *Ad Nat.* II, 30.
102. *Προτρεπτικός*, II, 15
103. Πλούταρχος, *Ἀλκιβιάδης*, 19-22. *AE* 1883, σ. 81. Πausanias, I, 37, 4. *Ἀνδοκίδης*, *Περὶ Μυστ.*, 31. *Λυσίας*, κατὰ *Ἀνδοκίδου*, VI, 51. Απολλόδωρος, II, 5, 12. *Ευριπίδης*, *Ἡρακλῆς Μαινόμενος*, στ. 613. *Σοφοκλής*, *fragm.* 719. *Πίνδαρος*, *fragm.* 121. *Ὀμηρικός Ὕμνος*, στ. 480.
104. Πρόκλος, εις *Πλάτ. Τίμ.*, σ. 293c και J.E.Harrison, *Prolegomena*, σ. 161. Βλ. και σημ. 147.
105. *Θησ.* 25. P.Foucart, *Les grands Mystères d' Eleusis*, 1900, σ. 3 εξ.
106. *IG II* 3², 2944.
107. *Πολιτ.* 39.
108. Κατά *Ἀνδοκίδου*, VI, 10. P.Foucart, *Les grands Mystères*, σ. 24 εξ.
109. Πausanias, I, 38: «τελευτήσαντος δέ Εὐμόλπου Κῆρυξ νεώτερος λείπεται τῶν παίδων ὃν αὐτοὶ Κήρυκες θυγατρός Κέκροπος Ἀγλαύρου καὶ Ἑρμοῦ παῖδα εἶναι λέγουσιν, ἀλλ' οὐκ Εὐμόλπου».
110. *IG II* 2 2944.
111. *IG II* 2 3658.
- 111α. Αρριανός, *Ἐπικτ. Διατρ.* III, 21, σ. «οὐκ ἐσθῆτα ἔχεις, ἦν δεῖ, τὸν ἱεροφάντην, οὐ κόμην, οὐ στρόφιον οἶον δεῖ, οὐ φωνήν, οὐχ ἡλικίαν». P.Foucart, *Les grands Mystères*, σ. 24 εξ.
112. «Φησὶν Ἀπολλόδωρος Ἀθήνησι τὸν ἱεροφάντην τῆς Κόρης ἐπικαλουμένης ἐπικρούει τὸ καλούμενον ἡχεῖον» (*Fragm.* 36).

113. Ιππόλυτος, *Φιλοσοφούμενα* V, 1.
114. VI, 51.
115. *Νουμ.* 9.
116. «*Δῆλον ἐκ τοῦ παρ' Ἀττικοῖς δαδουχεῖν καὶ τῶν παρ' αὐτοῖς δαδούχων οἱ δοκιμαζόμενοι ἐπεστάτουν ταῖς δαδουχίαις*» (Σχόλ. Ιλ. XVIII, σ. 492). «*Νόμος τόν μέλλοντα δαδουχεῖν δοκιμάζεσθαι*» (Σχόλ. Αφθ. τ. II, σ. 115). P.Foucart, *Les grands Mystères*, σ. 46 εξ.
117. IG II, 2², 1672, 306.
118. *Rhetor. Gr.* τ. III, σ. 121.
119. Πλούταρχος, *Ἀλκιβιάδης*, 22, P.Foucart, *Les grands Mystères*, σ. 55 εξ.
120. Ξενοφών, *Ἑλληνικά*, II, IV, 20.
121. IG I² 6 C 89.
122. Παρά Ευσεβ. *Praepar. evang.* III, σ. 117. P.Foucart, *Les grands Mystères*, σ. 57 εξ.
123. Ησύχιος: «*Φαιδυντής· ὁ τό ἔδος τοῦ θεοῦ θεραπεύειν*»
124. IG II² 1078, 16-17 «*Ἐπειδὴ καὶ ὁ Φαιδυντής τοῖν θεοῖν ἀγγέλλει κατὰ τὰ πάτρια τῆς ἱερείας τῆς Ἀθηνᾶς, ὡς ἥκει τὰ ἱερά*».
- 124α. Αθήναιος, XI 56, σ. 478: «*οἷοι ἄνω τό κέρνος περιενηχότες. Τοῦτο δ' ἐστὶν ἀγγεῖον κεραμεοῦν ἔχον ἐν αὐτῷ πολλοὺς κοτυλίσκους κεκολλημένους· ἔνεισι δ' αὐτοῖς ὄρμινοι, μήκωνες λευκοί, πυροί, κριθαί, πισοί, λάθυροι, ὄχροι, φακοί, κύαμοι, ζεαί, βρόμος, παλάθιον, μέλι, ἔλαιον, οἶνος, γάλα, ὄιον ἔριον ἄπλυτον, ὁ δὲ τοῦτο βαστάσας οἷον λικνοφορήσας τούτων γεύεται*». J.E.Harrison, *Prolegomena*, σ. 159. Η τελετουργία του λίκνου ἐντάσσεται στις προκαταρκτικές πράξεις της μύησης, συγκεκριμένα στους καθαρμούς. Ο κέρνος εἶναι σύνθηδες αγγεῖο σε ὅλες τις μυστικές τελετουργίες. Κερνοφορούσες γυναῖκες υπάρχουν και στον πίνακα της Νιννίου (βλ. παρακάτω), ὅπου εἰκονίζονται προκαταρκτικές πράξεις μύησης. Από τα υλικά του κέρνου προέρχεται ὁ κυκεών ὅπως ἀναφέρει ὁ Σχολιαστής του Νικάνδρου, *Ἀλεξιφ.* στ. 217. «*Κέρνους γάρ φασι τοὺς μυστικούς κρατῆρας*» ἀναφέρει και ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς (*Προτρεπτικός*, II, 21).
125. Σοφ. *Οἶδ.* Κολ. στ. 681 «*Ὁ δ' Ἴστρος τῆς Δήμητρος εἶναι στέμμα μυρρίνης...*».
- 125α. *AE* 1885, στ. 149, αριθ. 26, στ. 13-14.
126. Σουῖδας και Φώτιος στη λ.
127. Η ἔνωση του Διὸς με τὴν Δήμητρα, ἀν παραδεχθεῖ κανεῖς τὴν ἱερογαμία που ἀναφέρει ὁ Ἀμασειᾶς Ἀστέριος (*Ἐγκώμιον Μαρτ.* σ. 113β), πρέπει να ἀναπαριστανόταν ἀπὸ τὸν ἱεροφάντη και τὴν ἱέρεια τῆς Δήμητρας.
128. Εἶναι χαραγμένο σε βάση ἀγάλματος «*Ἱέρεια Δήμητρος καὶ Κόρης Γλαῦκη Μαινεδήμου Κυδαθηναίως θυγάτηρ*» (*AE* 1897, σ. 52).
129. «*Τόν Ρεῖτόν τόν παρὰ τοῦ ἀστεως γεφυρῶσαι... ὡς ἂν τὰ ἱερά φέρωσιν αἱ ἱέρειαι ἀσφαλίστατα*». Ησύχιος. «*Ἱέρειαι παναγεῖς Ἀθήνησι ἱέρεια· παναγία· ἱέρεια ἦτις οὐ μίσηται ἀνδρὶ*».

130. Πολυδεύκης, I, 35
131. Αριστ. Πολιτ., 57. «ὁ δὲ βασιλεὺς πρῶτον μὲν μυστηρίων ἐπιμελεῖται μετὰ τῶν ἐπιμελητῶν, οὓς ὁ δῆμος χειροτονεῖ, δύο μὲν ἐξ Ἀθηναίων ἀπάντων, ἓνα δ' ἐξ Εὐμολπίδων, ἓνα δ' ἐκ Κηρύκων».
132. Πολιτ., 56.
133. IG I², 6, 48-51
134. II, 133.
135. «Ὅπερ γὰρ ἐν τοῖς μυστηρίοις ὁ ἀφ' ἐστίας λεγόμενος παῖς ἀντί πάντων μνουμένων ἀπομειλίσσεται τό θεῖον, ἀκριβῶς δρῶν τὰ προστεταγμένα» Πορφύριος, *De Abstn.*, IV, 5.
136. «Ἔστιν κυριώτατα ἂν καλοῖς τήν ἐν Πρυτανείῳ ἐφ' ἧς το πῦρ τό ἄσβεστον ἀνάπτεται».
- 136α. Οι προκαταρκτικές πράξεις της μύησης περιλάμβαναν καθαρμό στη θάλασσα, καθαρμό με τη φωτιά των δάδων, ὅπως εικονίζεται στη σαρκοφάγο της Τοττε Νονα, το ράντισμα με το νερό ἀπό τους Ὑδρανοὺς, καθαρμό με το λίκνο, τη νηστεία, τον κυκεῶνα. Οι πράξεις αὐτές ἀνήκαν στην ἀρμοδιότητα του ιερατείου. Οι Εὐμολπίδες καὶ οἱ Κήρυκες εἶχαν το προνόμιο τῆς διδασκαλίας τῶν Μυστηρίων, τὴν ευθύνη γιὰ τὴν ὀρθὴ ἐκτέλεση καὶ τὴν ἐξήγηση τῆς ἐννοίας τῶν ἱερουργιῶν καὶ τῶν ἱερῶν συμβόλων.
137. Σχόλ. Αριστ. Πλοῦτ., στ. 845.
- 137α. Σχόλ. Αριστ. Πλοῦτ., στ. 845 ἐξ. «καὶ ἔστι τὰ μικρὰ ὥσπερ προκάθαρσις καὶ προάγνευσις τῶν μεγάλων».
138. IG II² 1078.
139. I.N.Τραυλός, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen*, 1971, Eleusinion, σ. 198 ἐξ.
140. I, 14, 3.
141. IG II, I², 847, 17-18 «Τό ζεῦγος παρεσκεύασαν εἰς κομιδὴν τῶν ἱερῶν».
142. Φιλόστρ. Βίος Σοφιστ. II, 20.
143. P.Foucart, *Les grands Mystères*, σ. 105.
144. IX, I, 24: «ποταμοὶ δ' εἰσὶν ὁ μὲν Κηφισὸς ἐκ Τρινεμέων... ἐφ' οὗ καὶ ἡ Γέφυρα καὶ οἱ Γεφυρισμοί».
145. Θέων Σμυρναῖος, σ. 22: «τό κύρυγμα τοῦτο κυρύττεται ὅστις τὰς χεῖρας μὴ καθαρὸς... ὅστις φωνὴν δξύνετος» (δεν γινώριζε ἐλληνικά).
146. Ψευδόμ., 38.
147. Ο καθαρμός ἔχει τὴν ἐννοία τοῦ εξαγνισμοῦ καὶ εἶναι ἀγνωστος στο τυπικὸ τῶν Ολυμπίων θεῶν. J.E.Harrison, *Prolegomena*, σ. 162.
148. Βλ. παραπάνω σ. 49.
149. Πολυδεύκης IV, 103
150. Πausanias I, 38, σ.

151. II, 26, 8.
152. Πολιτ., 56.
153. Πολιτ., 57.
154. *Vita Apollon.*, 18.
155. «Κατά τά αὐτά δέ καί τῆς ἐνάτης ἐπὶ δέκα τοῦ Βοηδρομιῶνος προστάζει τῷ κοσμητῇ τῶν ἐφήβων ἄγειν τοὺς ἐφήβους πάλιν Ἐλευσειᾷ μετὰ τοῦ αὐτοῦ σχήματος, παραπέμποντας τὰ ἱερά». IG II², 1078, 19-20.
156. Αριστ., 27.
157. I, 11, 4.
158. Ο Στράβων (X, 3, 11) θεωρεῖ τον Ἰακχο σαν αρχηγέτη δαίμονα των Μυστηρίων, αλλά ο Σουΐδας, στη λ. υποστηρίζει ότι εκπροσωπεῖ μια ορισμένη ημέρα, μια ορισμένη ἐπὶ κλήση, ὅπως ἄλλωστε μαρτυρεῖ και ο Ηρόδοτος (Θ, 65). Οι Αθηναῖοι πίστευαν ὅτι ο Ἰακχος προανήγγειλε τη νίκη της Σαλαμίνας, σαν οπτασία στον ορίζοντα.
- 158α. Βάκχος, μυστηριακή ράβδος. Σχολ. Αριστ. Ἰππ., στ. 408: «βάκχους ἐκάλουν... οὐ μὴν ἀλλὰ καί τοὺς κλάδους οὓς οἱ μύσται φέρουσι».
159. «Διαβᾶσιν τοὺς Ρειτούς, πρῶτος ᾧκει Κρόκων, ἔνθα καί νῦν ἔτι βασιλεία καλεῖται Κρόκωνος» (Παυσανίας I, 38).
160. Imm. Bekker, *Anecd.* σ. 273: «Οἱ μύσται κρόκῳ καταδοῦνται τὴν δεξιάν χεῖρα καί τόν ἀριστερόν πόδα καί τοῦτο λέγεται κροκοῦν».
161. *Eleusis*, σ. 256.
162. Στη θυσία αὐτή ἐπαιρναν μέρος και οι Ἐφηβοι, προσφέροντας ἓνα ταῦρο και μια φιάλη.
163. J.E.Harrison, *Prolegomena*, σ. 162, πέλανος, η ἀπαρχή στα Ελευσίνια.
164. *Προτρεπτικός*, II, 12
165. *Κατάπλους*, 22.
166. Ὑμνος, στ. 150-153 και 475-76. Παυσανίας, I, 38, 6. Ἀπολλόδωρος, I, 5, 2. Ξενοφών, Ἑλληνικά VI 3, 6.
167. *Fragm.* 121.
168. Ἰππόλυτος, *Φιλοσοφούμενα*, V, 1 και Πλούταρχος, *Πῶς ἂν τις αἰσθητο ἑαυτοῦ προκόπτοντος ἐπ' ἀρετῇ*, σ. 81Ε.
169. Ανδοκίδης, *Περὶ Μυστ.*, 31 «μεμύησθε καί ἐωράκατε τὰ ἱερά τοῖν θεοῖν ἵνα τιμωρήσητε τοὺς δαεβοῦντας, σώζητε δέ τοὺς μηδὲν ἀδικοῦντας».
170. *Φιλοσοφούμενα*, V, 38-41.
171. *Φιλοσοφούμενα*, V, 1.
172. *Ad Nat.* II, 30
173. Ἑγκώμιον Μαρτ. σ. 113β.
- 173α. Ο σύνδεσμος του Πλούτου με τη Δήμητρα εἶναι η φυσική συνέπεια της καλ-

λιέργειας της γης. Τόσο η μαρτυρία του Ησιόδου (στ. 969 εξ.), όσο και Ομηρικός Ύμνος (στ. 486-489), αλλά και ο Ισοκράτης (*Πανηγυρικός*, 28), δίνουν την πραγματική εξήγηση της απεικόνισης της γέννησης του Πλούτου. Οι θεές είναι δότειρες των αγαθών. Ο Πλούτος, όπως και ο Τριπτόλεμος, ανήκουν στη δωρεά των αγαθών και όχι στο τυπικό της τελετής.

174. Πρόκλος εις *Πλάτ. Τίμαιον*, σ. 293 c: «ἐν τοῖς Ἑλευσινίοις εἰς μὲν τὸν οὐρανὸν ἀναβλέποντες ἐβόων ὕε, καταβλέψαντες δέ εἰς τὴν γῆν κύε».
175. Αθήναιος, XI 93c, 496 a: «χρῶνται δὲ αὐτῷ ἐν Ἑλευσίνι τῇ τελευταίᾳ τῶν μυστηρίων ἡμέρα, ἣν καὶ ἀπ' αὐτοῦ προσαγορεύουσι Πλημοχόας, ἐν ἣ δύο πλημοχόας πληρώσαντες, τὴν μὲν πρὸς ἀνατολὰς, τὴν δὲ πρὸς δύσιν ἀνιστάμενοι ἀνατρέπουσιν, λέγοντες ῥῆσιν μυστικὴν».
176. Ανδοκίδης, *Περὶ Μυστ.* 111 «κατὰ τοῦ Σόλωνος νόμον, ὃς κελεύει τῇ ὕστεραίᾳ τῶν μυστηρίων, ἔδραν ποιεῖν ἐν τῷ Ἑλευσινίῳ... ἐπειδὴ γάρ ἤλθομεν Ἑλευσινόθεν, προσῆι βασιλεὺς περὶ τῶν γεγεννημένων Ἑλευσίνι κατὰ τὴν τελετὴν, ὥσπερ ἔθος ἐστίν».
177. Αριστ. *Fragm.* 280. «πρῶτα μὲν τὰ Ἑλευσίνια διὰ τὸν καρπὸν τῆς Δήμητρος».
178. Σχολ. Πίνδ. Ὀλ. IX, 150 «τό τῶν Ἑλευσινίων ἀγῶνα λέγει ἑπαθλον δὲ κείται κριθαί».
179. Αριστ. *Πολιτ.*, 54 «ἱεροποιοί κατ' ἐνιαυτὸν καλούμενοι».
180. P.Foucart, *Les grands Mystères*, σ. 144 εξ.
181. Codex Theodossianus, XVI, 2, 5, ἐκδ. Th. Mommsen, P.M. Meyer, Berlin 1905 (I, 2, 6, σ. 836).
182. Ὁπ. π.
183. Ὁπ. π. XVI, 5, 6 (I, 2, σ. 856).
184. Ὁπ.π. XVI, 10, 12 (I, 2, σ. 900).
185. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν Πολέμων*, I, 25, 10 (ἐκδ. Λειψίας 1905, I, σ. 135).
186. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Ἐπιστολαί*, P G XXXVII, σ. 307.
187. Βασίλειος ο Μέγας, *Πρὸς τοὺς νέους*, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελεῖντο λόγων, κεφ. IV, P G XXXI, σ. 572.
188. Αμφιλόχιος Ικονίου, *Πρὸς Σέλευκον λαμβικὴ ἐπιστολή*, I, 61, P G XXXXVII, σ. 1581.
189. Προς Κορινθίους II, 6, 7, XV, 51.
190. *Προτρεπτικός*, II, 12
191. P.Malten, *Altorthodoxe Demetersage*, *Arch. Fr.* 1909, σ. 441 και O. Kern, *RE* III, σ. 150, σ. 150 εξ. λ. Baubo.
192. Σχόλ. εις Λουκ. Ἐταιρ. Διάλ. III, 4. «Ἑορτὴ Ἀθήνησι μυστήρια περιέχουσα Δήμητρος καὶ Κόρης και Διονύσου ἐπὶ τῇ τομῇ τῶν ἀμπέλων καὶ τῇ γεύσει τοῦ ἀποκειμένου ἡδὴ οἴνου, γινόμενα παρ' Ἀθηναίους». Ευστ. Σχόλ. εις Ιλ. IV, στ. 530, 772.
193. B, 59, 60. Επίσης στα Σχόλ. Πλάτ. *Γοργ.* σ. 123: «ἐν οἷς (τοῖς σμικροῖς μυστηρίοις) πολλὰ μὲν ἐπράττετο αἰσχρά, ἐλέγετο πρὸς τῶν μνουμένων ταῦτα...».

194. *Προτρεπτικός*, II, 18.
195. XLV, 12.
196. IV, 83.
197. *Φαινόμενα*, 150.
198. II, 14, 1, IV, 1, 5 και 7. VIII, 15.1.
199. G.H. Pringsheim, *Archaeologische Beiträge zur Geschichte des eleusinischen Kults*, 1905, σ. 49.
200. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 245 εξ.
201. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 299.
202. *Προτρεπτικός*, II, 13
- 202α.Βλ. παραπ. σημ. 173α.
203. P G XVI, 3, 6, 3150
204. Το όνομα Βριμώ δόθηκε στη Ρέα που εξεμάνει εναντίον του Διός, κατά την Ορφική παράδοση και για την «μῆνιν», αυτή «Βριμώ προσαγορευθῆναι λέγεται». O.Kern, *Orphicorum Fragmenta*, 1922, αριθ. 58 (41), σ. 139.
205. Βλ. και σ. 149.
206. Γ.Ε.Μυλωνάς, Ελευσίς και Διόνυσος, *AE* 1960, σ. 68 εξ.
207. *Ad Nat.* II, 30.
208. P G τ. XL, στ. 324
209. II, 4, 7 και II, 35, 8.
210. L.R.Farnell, *The Cults of the Greek States*, 1896-1909, III, σ. 266.
211. Πausanίας, I, 2, 4. II, 13, 5. II, 34, 8. Πλίνιος, *Nat. Hist.*, 36, 5, 23
212. *Ad* 10, 1926, σ. 145. O.Rubensohn, *JDI* 70, 1955, σ. 39 εξ. *AA* 48, 1933, σ.324 εξ.
213. O.Kern, Das Kultbild der Götinnen von Eleusis, *AM* 17, 1892, σ. 125-142.
214. Sylloge⁴, τ. 2, No 736, 1, 16: «οἱ τελούμενοι τὰ μυστήρια ἀνυπόδετοι ἔστωσαν». L. Deubner, *Attische Feste*, 1966, σ. 78.
215. L.Deubner, όπ.π., πίν. 6.
216. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 197.
217. *AE* 1886, σ. 19-31, πιν. 3 R.Heberdey, Das Weihereliefs des Lakrateides aus Eleusis, *Festschrift Benndorf*, σ. 111-116.
218. P.Foucart, Recherches sur l' origine et la nature des Mystères d' Eleusis, *Memoirs de l' Académie* 35, 1895.
219. Ένα παρόμοιο ανάγλυφο βρέθηκε στην Αρχαία Αγορά. H.A. Thompson, *Hesperia* 17, 1948, πίν. 542. Ένα άλλο ανάγλυφο με το ίδιο θέμα βρίσκεται στο Μουσείο της Νεάπολης στην Ιταλία. J.E.Harrison, *Prolegomena*, εικ. 85.
220. *Ad* 8, 1923, σ. 167-168, εικ. 11.

221. L.R.Froehner, *Notice de la Sculpture antique du Musée de Louvre*, 1874-1892, σ. 265, πίν. XXVI.
222. 'Όταν η Ελευσίνα έκοψε δικό της νόμισμα το 350-327 π.Χ. διάλεξε το χοιρίδιο για σύμβολο των Μυστηρίων. Από την άλλη πλευρά του νομίσματος εικονίζεται ο Τριπτόλεμος στο φτερωτό άρμα.
223. Ο όρος αρχαϊστικό άγαλμα χρησιμοποιείται για την τάση που εμφανίζουν οι καλλιτέχνες των λατρευτικών κυρίως αγαλμάτων του 4ου π.Χ. αι. και των μετέπειτα χρόνων, να δανείζονται τα εξωτερικά χαρακτηριστικά της πρωιμότερης σχηματικής αρχαϊκής τέχνης του 6ου π.Χ. αι.
224. P.Graindor, *Athènes sous Hadrien*, 1934, σ. 266-267
225. Κ.Κουρουγιώτης, *ΑΔ* 8, 1923, σ. 165 εξ. εικ. 8 και *ΑΜ* 20, 1895, σ. 357-358.
226. A.H.Smith, *Catalogue of Greek Sculpture in the British Museum* II, 1904, No 1300. G.M.A.Richter, *The Sculpture and Sculptors of the Greeks*, 1946, σ. 46, 104, 147, εικ. 315. B. Ashmole, Demeter of Cnidus, *JHS* 71, 1951, σ. 13 εξ. και πίν. I-VIII.
227. E.C.Lovatelli, Di un vaso cinerario con rappresentanze relative ai Misteri de Eleusis, *Bullet. della Com. archeol. di Roma*, VII, σ. 18, πιν. I-V. J.N. Svoronos. *JIAN* 4, 1901, σ. 475-486. P.Roussel, L' initiation préalable et les symboles Eleusiniens, *BCH* 54, 1930, σ. 58-65.
228. *Prolegomena*, σ. 546.
229. G.E.Rizzo, Il sarcofago di Torre Nova, *RM* 25, 1910, σ. 89-167.
230. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Ο Πρωτοαττικός αμφορεύς της Ελευσίνας*, 1957.
231. Ελευσινιακή διαδουχία, *ΑΕ* 1937, σ. 240-247, εικ. 12-14 και *ΑΔ* 8, 1923, σ. 164 εξ.
232. Πολυδεύκης, VII, 45. Ευστ. εις *Ιλ.* σ. 1226, 29 «χιτωνίσκος, ὃν τινες ἐπενδύτην καλοῦσιν».
233. Αθήναιος, I. 21e, «καί Αἰσχύλος δέ οὐ μόνον ἐξεῦρε καί τῆς στολῆς εὐπρέπειαν καί σεμνότητα ἦν ζηλώσαντες οἱ ἱεροφάνται καί οἱ δαδοῦχοι ἀμφιέννυνται». Αρριαν. *Ἐπικτ. Διατρ.* III, 21, σ.
234. Βλ. παραπάνω σημείωση.
235. Βλ. παρακάτω σ. 145.
236. *ΑΕ* 1937, σ. 223 εξ.
237. *ΑΔ* 9, 1924-25, σ. 42, εικ. 46.
238. C.Watzinger, *Griech. Vasen in Tübingen*, 1924, σ. 57, πιν. 40. K.Schefold, *Untersuch. K.Vasen*, 1934, αριθ. 146. M.P.Nilsson, *Geschichte der Griech. Religion*, 1955, πίν. 45, I.
239. A.Furtwängler-K.Reichhold, *Griech. Vasenmalerei*, 1904-9, πίν. 161. M.P.Nilsson, *όπ.π.* I, πίν. 43, I.H.Metzger, Dionysos Chthonien d' après les monuments figurés de la période classique III. Dionysos divinité eleusiniénne, *BCH* 68-69, 1944-45, σ. 323-339.

240. P.Mingazzini, *Notizie degli scavi* 1927, σ. 309 εξ. πίν. XXIV. Ch. Picard, *BCH* 55, 1931, σ. 35 εξ. πίν. 2 H. Metzger, *όπ.π.*, σ. 326, αριθ. 10.
241. L.Stefani, *Vasensammlung d. Kais. Ermitage*, αριθ. 1792. M.P.Nilsson, *όπ.π.*, I, πίν. 46, 2. H. Metzger, *όπ.π.*, σ. 326.
242. H.Metzger, *όπ.π.*, σ. 326, αριθ. 5 και K.Schefold, *όπ.π.*, αριθ. 94.
243. E.Pottier, *Lecythe à reliefs représentant les divinités d' Eleusis*, *REG* 32, 1919, σ. 406-414, πίν. I.F.Courby, *Vases à reliefs*, 1922, σ. 140.
244. K.Schefold, *Kertscher Vasen*, 1930, πίν. 21α. *Untersuchungen*, αριθ. 187. H.Metzger, *όπ.π.* σ. 326, αριθ. 6, εικ. 10.
245. Αριθ. Ευρετ. 1443. H. Metzger, *όπ.π.*, σ. 326, αριθ. 7, εικ. 11.
246. M.P.Nilsson, *όπ.π.*, πίν. 47. H.Metzger, *όπ.π.*, σ. 326, αριθ. 9.
247. S.Reinach, *La naissance de Ploutos sur un vase découvert à Rhodes*, *Rev. Arch.* 1900, σ. 87-98. H.Metzger, *όπ.π.*, σ. 330, εικ. 13. M.P.Nilsson, *όπ.π.*, I, πίν. 44, I.
248. Γ.Ε.Μυλωνάς, *AJA* 30, 1936, σ. 122, *AE* 1936, σ. 61-100.
249. Βλ. παραπάνω σημ. 124α.
250. Η γιορτή κατά την οποία προσφερόταν η παγκαρπία ήταν τα Κερνοφόρια. Βλ. Α. Σκιά, *AE* 1901, σ. 18 εξ. Οι κερνοφόροι μύστες, ίσως μόνον γυναίκες, ακολουθούσαν σεμνή πομπή, έχοντας στο κεφάλι τον κέρνο και χόρευαν στην αυλή του ιερού ή γύρω από τους βωμούς της Δήμητρας και της Κόρης, για την προκαταρκτική μύηση των πιστών.
251. Πολυδεύκης IV, 103 «λίκνα ή εσχαρίδας· κέρνα δέ ταῦτα ἐκαλεῖτο».
252. *Le trésor d' Eleusis*, 1908, σ. 16, 79-80.
253. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Eleusis*, σ. 223
254. Α. Σκιάς, *ΠΑΕ* 1895, σ. 171, πίν. I και *AE* 1901, σ. 1-39. Κ.Κουρουνιώτης, *AE* 1937, σ. 224-225.
255. M.P. Nilsson, *ArchRW* 32, 1935, σ. 75 εξ.
256. Γ.Ε.Μυλωνάς, *Ελευσίς και Διόνυσος*, *AE* 1960, σ. 82-83.
257. C 468.
258. O.Rubensohn, *AM* 23, 1898, σ. 271-306.
259. I.N.Τραυλός, *AE* 1950-51, σ. 1-16.
260. *AE* 1960, σ. 86.
261. Δ.Ν.Γουδής, *Τά Μυστήρια της 'Ελευσίνας*, 1935, σ. 56.
262. «ἔξετο δ' ἐγγύς ὁδοῖο φίλον τετιμῆνῃ ἦτορ Παρθενίῳ φρέατι, ὅθεν ὕδρευοντο πολῖται».
263. *The Antiquities of Athens*, 1762-1830, I, Κεφ. II, πίν. 1-8.
264. P.Foucart, *Le culte de Dionysos en Attique*, 1904, σ. 44.
265. Πίνδαρος. *Ισθμ.* 7, 1 εξ.: «ἦ ρα χαλκοκρότου πάρεδρον Δαμάτερος ἀνίκ' εὐρυ-

χαίταν ἄντειλας Διόνυσον;» Σχολ. Αριστ. Βατρ. στ. 338: «θύουσι γὰρ ἐν τοῖς μυστηρίοις τοῦ Διονύσου καὶ τῆς Δήμητρος τὸν χοῖρον». Καλλίμαχος, Ὕμνος, στ. 70 ἐξ: «καὶ γὰρ τῇ Δάματρι συνωργίσθη Διόνυσος». Ἰππόλυτος, Φιλοσοφούμενα V, 20: «πρὸς τῆς Κελεοῦ καὶ Τριπτολέμου καὶ Δήμητρος καὶ Κόρης καὶ Διονύσου ἐν Ἐλευσῖνι τελετῆς». Αἰσχυρίδης II, 417: «Κήρυκες δὲ καὶ Εὐμολπίδες παρέδρον αὐτόν ἐστήσαντο, καρπὸν ἔφορον καὶ τροφῆς ἀνθρώποις». Πλούταρχος, Fragm. τ. V, σ. 35: «οἱ παλαιοὶ τὸν Διόνυσον τῇ Δήμητρι συγκαθιέρωσαν». Στέφ. Βυζ. στην λ. Ἄγρα καὶ Ἄγραι: «χωρίον ἐν ᾧ τὰ μικρὰ μυστήρια ἐπιτελεῖται, μῖμνμα τῶν περὶ τὸν Διόνυσον».

266. P.Foucart, *Les Mystères d' Eleusis*, 1914, σ. 108.
267. Al.Loisy, *Mystères païens et mystère chrétien*, 1930, σ. 81. Ch. Picard, *RHR* 95, 1927, σ. 234 ἐξ. 100, 1929, σ. 50 ἐξ. *Rev. Hist.* 1931, σ. 22 καὶ 71 καὶ *BCH* 55, 1931, σ. 28 ἐξ. Κ.Κουρουνιώτης, *ΑΔ* 8, 1923, σ. 173. V.Magnien, *Les Mystères d' Eleusis*, ἐκδ. 2, 1929, σ. 235.
268. M.P.Nilsson, *Geschichte*, I, σ. 295 καὶ *ArchRW* 32, 1935, σ. 100 ἐξ.
269. Ἡρόδοτος, Θ, 65: «οἱ φαίνεσθαι τὴν φωνὴν εἶναι τὸν μυστικὸν Ἰακχὸν καὶ τὴν φωνὴν τῆς ἀκούεις ἐν ταύτῃ τῇ ὁρτῇ Ἰακχάζουσι»
270. F.Noack, *Eleusis*, σ. 231
271. Γ.Ε.Μυλωνάς, Ἐλευσίς καὶ Διόνυσος, *ΑΕ* 1960, σ. 68 ἐξ.
272. Γ.Ε.Μυλωνάς, Ἡ προέλευσις τῆς ελευσινιακῆς λατρείας, *Γέρας Α. Κεραμοπούλου*, σ. 42-53 καὶ *ΑΕ* 1960, σ. 68 ἐξ.
273. *IG I²*, 76.
274. *IG II I²*, 2, 1338, στ. 6.
275. *IG II I²*, 2, 1194, στ. 4-6.
276. Dionysos Chthonien, Dionysos divinité éleusiniénne, *BCH* 68-69, 1944-45, σ. 323 ἐξ.
277. Ἰππόλυτος, *Φιλοσοφούμενα* V, I. Πρβλ. τὴν ὑδρία τῆς Ρόδου καὶ τὴν ὑδρία τοῦ Βρετ. Μουσείου.
278. J.E.Harrison, *Prolegomena*, σ. 455 ἐξ. καὶ 539 ἐξ.
279. Β, 81 «ὁμολογοῦσι δὲ ταῦτα τοῖσι Ὀρφικοῖσι κελευμένοισι καὶ Βακχικοῖσι, ἐοῦσι δὲ Αἰγυπτίοισι καὶ Πυθαγορείοισι».
280. *Ιπ.* σ. 954 «Ὀρφέα τ' ἀνακτ' ἔχων, βάκχευε».
281. Απολλόδ. I, 3, 2, 3.
282. Το ὄνομά του προέρχεται ἀπὸ τὴ λέξη ὄρφη = σκοτάδι.
283. Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, *Στρωματεῖς*, σ. 332: «Ὀνομάκριτος οὐ τὰ εἰς Ὀρφικά φερόμενα λέγεται εἶναι κατὰ τὴν τῶν Πεισιστρατιδῶν ἀρχὴν περὶ τὴν πεντηκοστὴν Ὀλυμπιάδα».
284. Διόδωρος, III 65: «πολλὰ μετατεθεῖναι τῶν ἐν τοῖς ὀργίοις».
285. Πρόκλος, Πλάτ. *Τιμ.* σ. 398: «Ὀρφεὺς ἅτε τῶν Διονύσου τελετῶν ἡγεμὼν γενόμενος τὰ ὅμοια παθεῖν λέγεται τῷ σφετέρῳ θεῷ»

286. Στην Κρήτη δεν υπάρχει ιερός γάμος. Ο γάμος της Δήμητρας με το θνητό Ιασίωνα είναι μιμητικός και έχει στοιχεία της συμπαθητικής μαγείας. Από αυτόν τον γάμο γεννήθηκε ο Πλούτος. Ο Θεόκριτος (*Ειδ.* III, 50), θεωρεί τον γάμο της Δήμητρας στην Κρήτη Μυστήριο. Βλ. και παραπάνω σ. 81.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

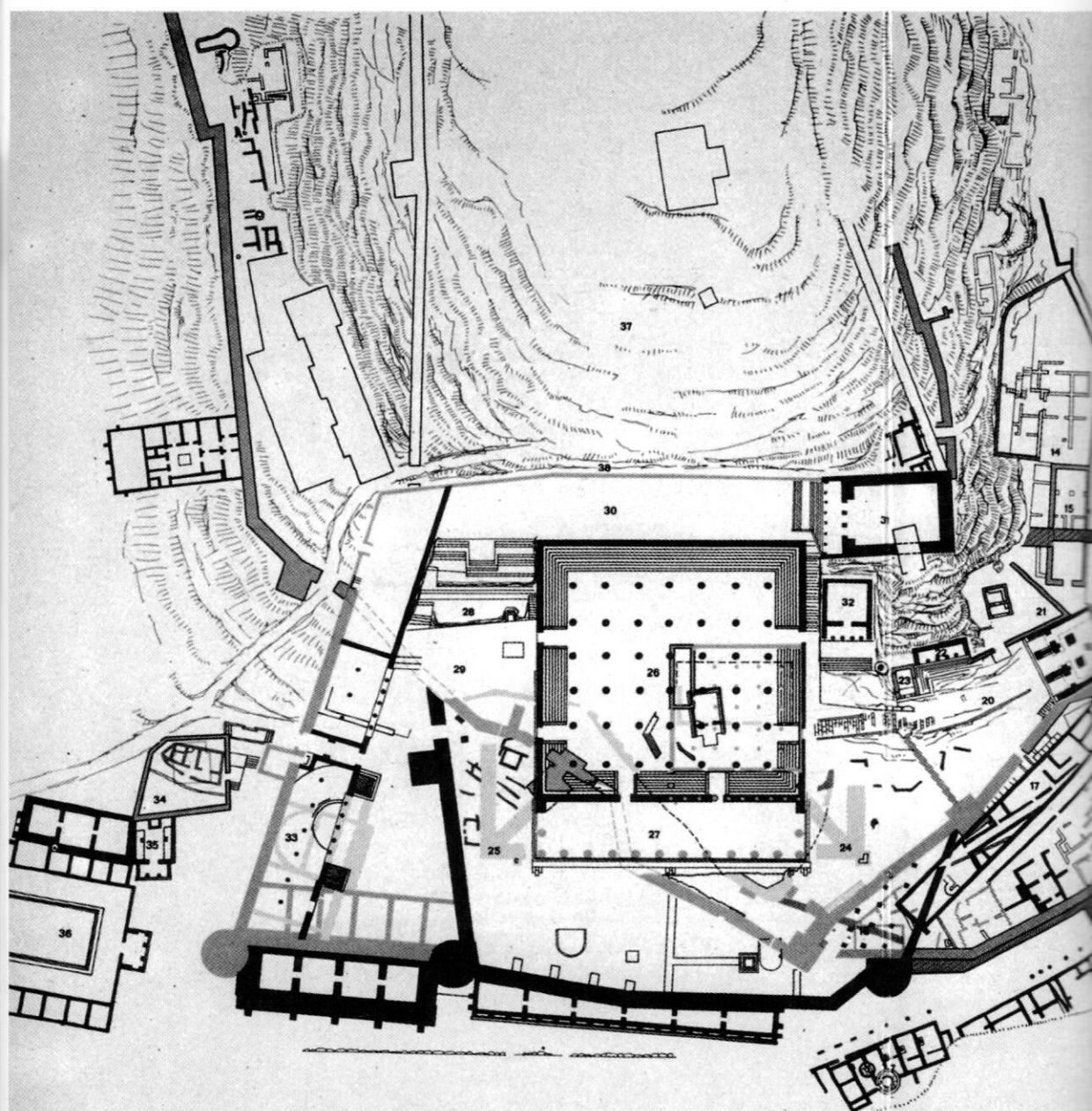
AA,	Archäologische Anzeiger
ΑΔ,	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ,	Αρχαιολογική Εφημερίς
AJA,	American Journal of Archaeology
AM,	Athenische Mitteilungen
ArchRW,	Archiv für Religionswissenschaft
BCH,	Bulletin de Correspondance Hellénique
BSA,	Annual of the British School of Archaeology at Athens
CIA,	Corpus Inscriptionum Atticarum
IG,	Inscriptiones Graecae
JDI,	Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts
JHS,	Journal of Hellenic Studies
JIAN,	Journal international d' archéologie numismatique.
Hesperia,	Hesperia, Journal of the American School of Classical Studies at Athens
ΠΑΕ,	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
PG,	Patrologia Graeca
RE,	Realencyclopädie
REG,	Revue des études Grecques
Rev. Arch.	Revue Archéologique
Rev. Hist.	Revue Historique
RHR,	Revue de l'Histoire des Religions
RM,	Römische Mitteilungen
Sylloge,	W.K.F. Dittenberger, Sylloge inscriptionum graecarum

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

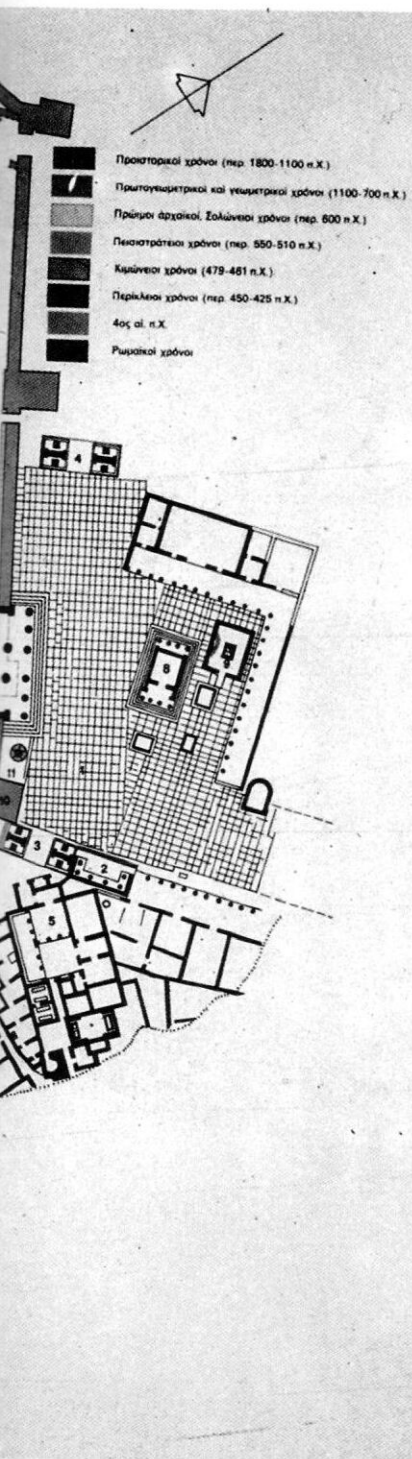
- E.C.CAVAIGNAC, *Le trésor sacré d' Eleusis*, Paris 1908
- L.DEUBNER, *Attische Feste*, Aufl. 2, Hildesheim 1966.
- L.R.FARNELL, *The Cults of the Greek States*, τ. 1-5, Oxford 1896-1909.
- P.FOUCART, *Les grands Mystères d' Eleusis, personnel - cérémonies*, Paris 1900.
- *Le culte de Dionysos en Attiques*, Paris 1904.
- *Les mystères d' Eleusis*, Paris 1914.
- J.G.FRAZER, *Pausanias' Description of Greece*, London 1898.
- Δ.Ν.ΓΟΥΔΗΣ, *Τά μυστήρια τῆς Ἐλευσίνος*, Εν Αθήναις 1935.
- P.GRAINBOR, *Athènes sous Hadrien*, le Caire 1934.
- J.E.HARRISON, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, 2d ed. Cambridge 1908.
- W.JUDEICH, *Topographie von Athen*, Aufl. 2, München 1931.
- O.KERN, *Das Kultbild der Götinnen von Eleusis*, *AM* 17, 1982.
- *Eleusinische Beiträge*, Halle 1909.
- *Die Religion der Griechen*, Berlin 1926-1938.
- Κ.ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, Συμβολή εις το τυπικόν της εν Ελευσίνι λατρείας, *ΑΕ* 1898. Εις το ανάκτορον της Ελευσίνος, *ΑΔ* 10, 1926.
- *Ελευσίς, Οδηγός των Ανασκαφών και του Μουσείου*, Αθήναι 1934.
- *Ανασκαφαί Ελευσίνος*, *ΑΔ* 13-16, 1930-35
- *Das eleusinische Heiligtum*, *ArchRW* 32, 1935.
- *Ελευσινιακά I*, Αθήναι 1937.
- *Ελευσινιακή Δαδουχία*, *ΑΕ* 1937.
- Κ.ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ και Ι.ΤΡΑΥΛΟΣ, Τελεστήριον και ναός της Δήμητρος, *ΑΔ* 15, 1933-35.
- Κ.ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ και Ι.ΤΡΑΥΛΟΣ, Συμβολή εις την οικοδομικήν ιστορίαν του Ελευσινιακού Τελεστηρίου, *ΑΔ* 16, 1933-35.
- FR.LENORMANT, *Monographie de la voie sacrée eleusiniénne, de ses monuments et de ses souvenirs*, Paris 1864.
- Al. LOISY, *Les mystères païens et le mystère chrétien*, Paris 1930.
- V. MAGNIEN, *Les mystères d' Eleusis. Leurs origines, le rituel de leurs initiations*, Paris 1929.
- Γ.Ε.ΜΥΛΩΝΑΣ, Ο ενεπίγραφος ετερόστομος αμφορεύς της Ελευσίνος και η Ελλαδική γραφή, *ΑΕ* 1936.

- Γ.Ε.ΜΥΛΩΝΑΣ, *Προϊστορική Ελευσίς, Ελευσινιακά I*, Αθήναι 1937.
- *The Hymn to Demeter and her Sanctuary at Eleusis*, Saint Louis 1942.
 - *Ο Πρωτοαττικός αμφορεύς της Ελευσίνας*, Αθήναι 1957.
 - *Ελευσίς και Διόνυσος*, *ΑΕ* 1960.
 - *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton-New Jersey 1961.
 - *Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνας* τ. 1-3, Αθήναι 1975.
- Μ.Ρ.ΝΙΛΣΣΟΝ, *Die eleusinischen Gottheiten*, *ArchRW* 32, 1935.
- *Geschichte der Griechischen Religion*, München 1955-1961.
 - *Greek Popular Religion*, New York 1961.
- Φ.ΝΟΑΚΚ, *Eleusis, die baugeschichtliche Entwicklung des Heiligtums*, Berlin-Leipzig 1927.
- Α.ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ο εν Ελευσίνι ναός της Προπυλαίας Αρτέμιδος*, *Ελευσινιακά I*, 1937.
- Ν.ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, τ.Ι, Αττικά, Αθήνα 1974.
- Η.Γ.ΠΡΙΝΓΣΧΕΙΜ, *Archäologische Beiträge zur Geschichte des Eleusinischen Kults*, München 1905.
- Σ.ΡΕΙΝΑΧ, *Cultes, mythes et religion*, τ.1-4, Paris 1906-1923.
- Ρ.ΡΟΥΣΣΕΛ, *L' initiation préalable et les symboles Eleusiniens*, *BCH* 54, 1930.
- Ο.ΡΟΥΒΕΝΣΟΗΝ, *Die Mysterien Heiligtümer in Eleusis und Samothrake*, Berlin 1892.
- *Das Weihehaus von Eleusis und sein Allerheiligstes*, *JDI* 70, 1955.
- Α.ΣΚΙΑΣ, *Παναρχαία Ελευσινιακή Νεκρόπολις*, *ΑΕ* 1898 και 1912.
- Ι.Ν.ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Ερμηνεία των μνημείων του Ελευσινιακού μυστικού κύκλου* *JIAN* 4, 1901. *Ελευσινιακά*, *JIAN* 8, 1905.
- Ι.Ν.ΤΡΑΥΛΟΣ, *The Topography of Eleusis*, *Hesperia* 18, 1949.
- *Το ανάκτορον της Ελευσίνας*, *ΑΕ* 1951.
 - *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήναι 1960.
 - *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen*, Tübingen 1971.
 - *Η Αθήνα και η Ελευσίνα στον 8ο και 7ο π.Χ. αι. Atti del Conv. Intern. Grecia, Italia e Sicilia nell VIII e VII sec. A.C. Atene 15-20 Ottobre 1979*.
- Δ.ΦΙΛΙΟΣ, *Το εν Ελευσίνι Τελεστήριον*, *ΑΜ* 21, 1896.
- *Ο πίναξ της Νιννίου*, *ΑΕ* 1901.
 - *Ελευσίς, Μυστήρια, Ερείπια και Μουσείον αυτής*, Αθήναι 1906.
- U.von WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, *Der Glaube der Hellenen*, τ. 1-2, Berlin 1931-1932.

*Γενικό σχέδιο
του Ιερού της Δήμητρας
και της Κόρης
Πίνακες*

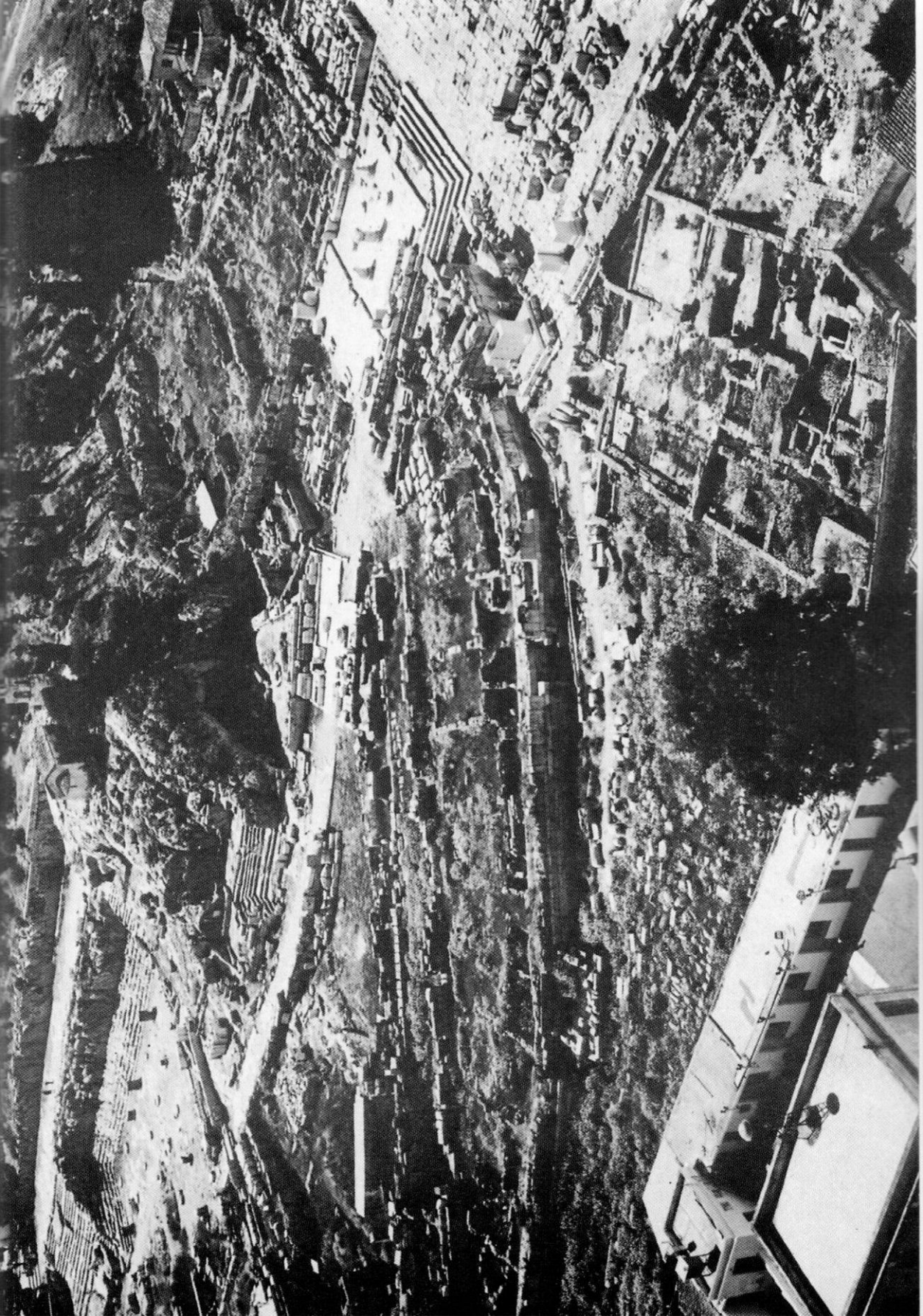
0 50 100M

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ (Σχέδ. Ι. Τραυλού)

1. Εξωτερική αυλή του Ιερού.
2. Κρήνη.
- 3,4. Αψίδες.
5. Θέρμες.
6. Ξενώνας.
7. Λουτρό.
8. Ναός Αρτέμιδος Προπυλαίας και Ποσειδώνος Πατρός.
9. Εσχάρα.
10. Πύργος του περιβόλου του 4ου αϊ. π.Χ.
11. «Καλλίχορον Φρέαρ».
12. Μεγάλα Προπύλαια.
13. Πρυτανείο.
14. Οίκος των Κηρύκων.
- 15,17,18. Σιροί.
16. Υπόγεια κινστήρνα.
19. Μικρά Προπύλαια.
20. Ιερά Οδός.
21. Πλουτώνιο.
22. Βαθμιδωτό άνδρηρο.
23. Θησαυρός (;).
- 24,25. Θεμέλια της Α. προέκτασης του ανδρήρου του Τελεστηρίου.
26. Τελεστήριο.
27. Φιλώνειος στοά.
28. Βαθμιδωτή εξέδρα.
29. Νότια πύλη του Ιερού.
30. Λαξευτό άνδρηρο.
- 31,32. Ρωμαϊκοί ναοί.
33. Βουλευτήριο.
34. Ιερά Οικία.
35. Μιθραίο.
36. Γυμνάσιο.
37. Ακρόπολη.
38. Διατείχισμα.

Π ί ν. 1. Γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου της Ελευσίνας.

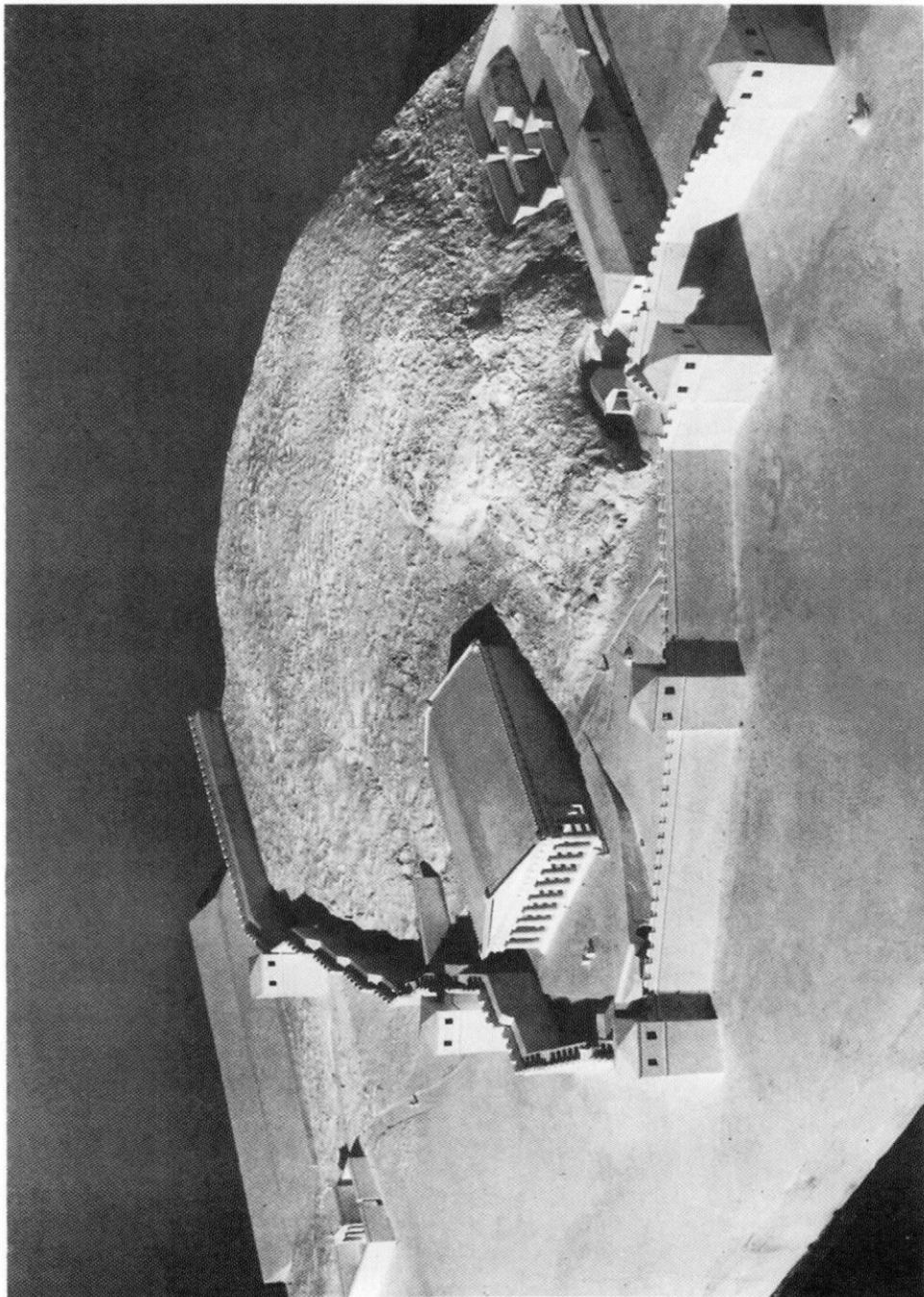

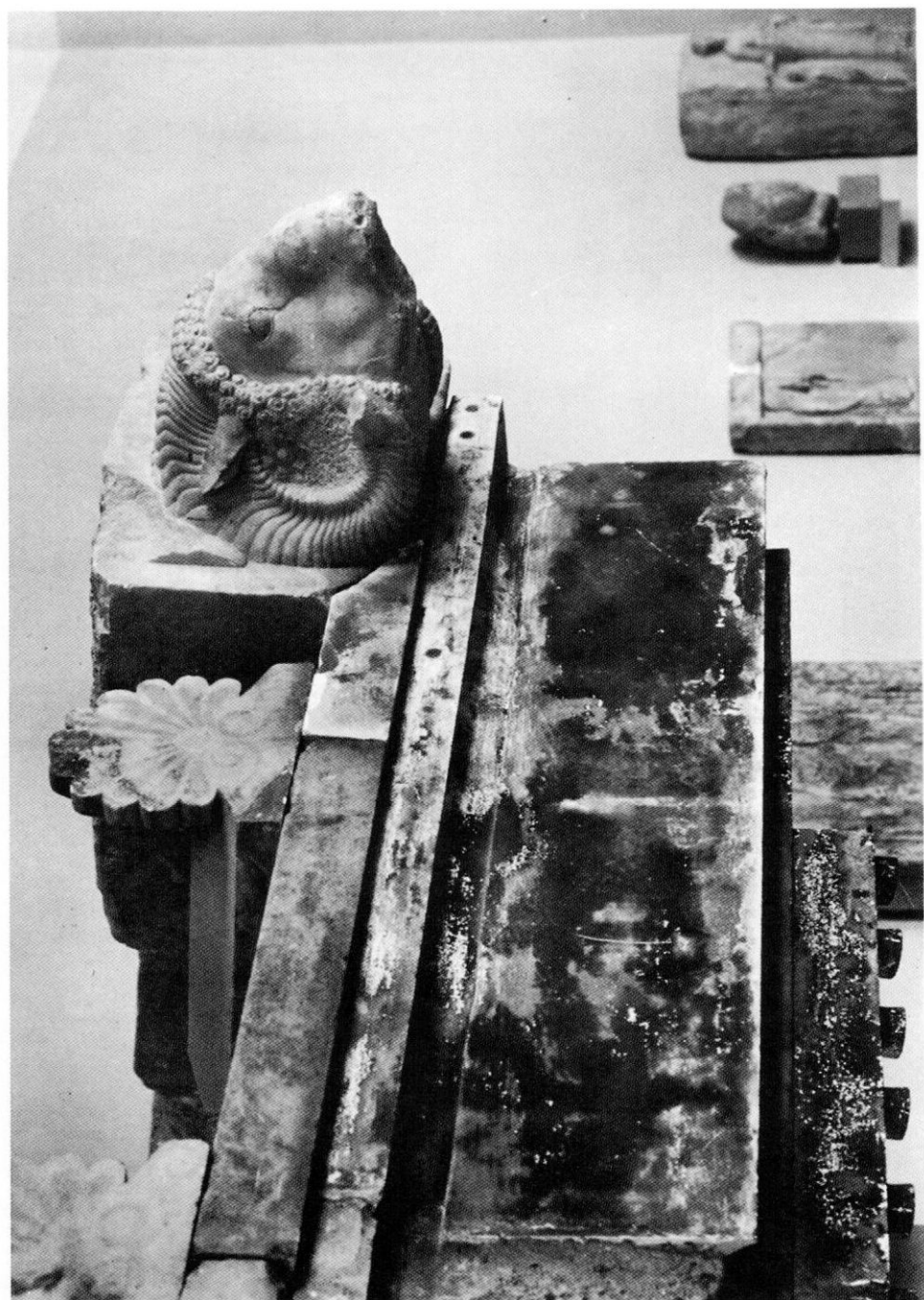
Π ί ν. 2. Το τέρμα της Ιεράς Οδού και η Ρωμαϊκή πλατεία.

Π ί ν. 3. Προϊστορικά λείψανα κάτω από το δάπεδο του Περικλείου Τελεστηρίου.

Πίνακ. 4. Το Ιερό της Ελευσίνας κατά τους Πεισιστράτειους χρόνους (Γύμνο εκμαγείο).

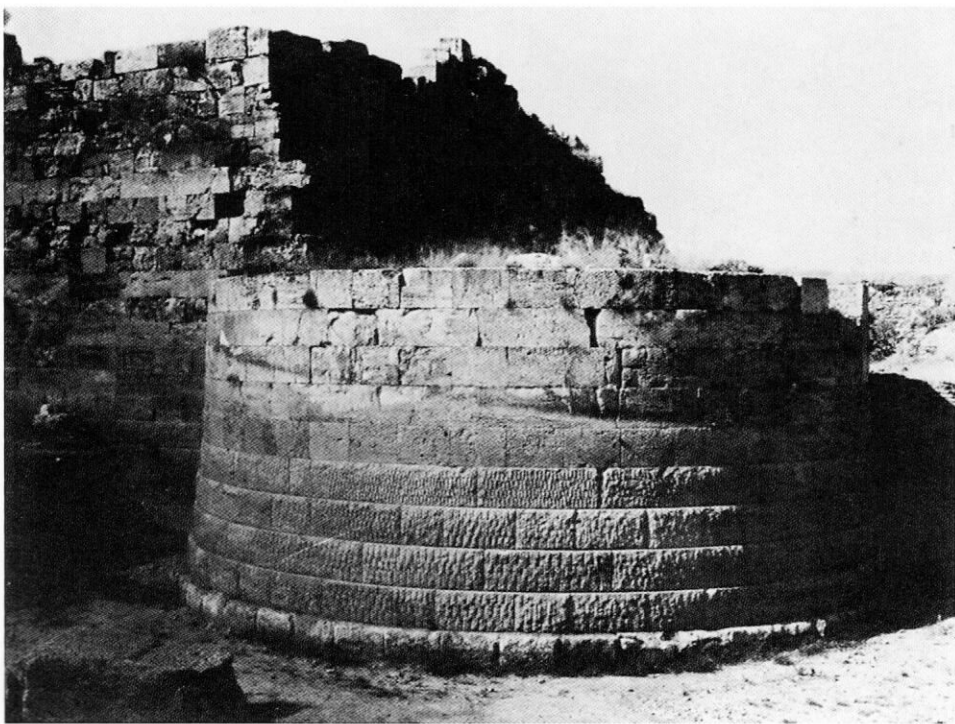
Πίνακ. 5. Κεφαλή κριού από το Πεισιστράτειο Τελεστήριο.

Π ί ν. 7. α. Δυτική πλευρά του Τελεστηρίου από Β. προς Ν.
β. Δυτική πλευρά του Τελεστηρίου από Ν. προς Β. →

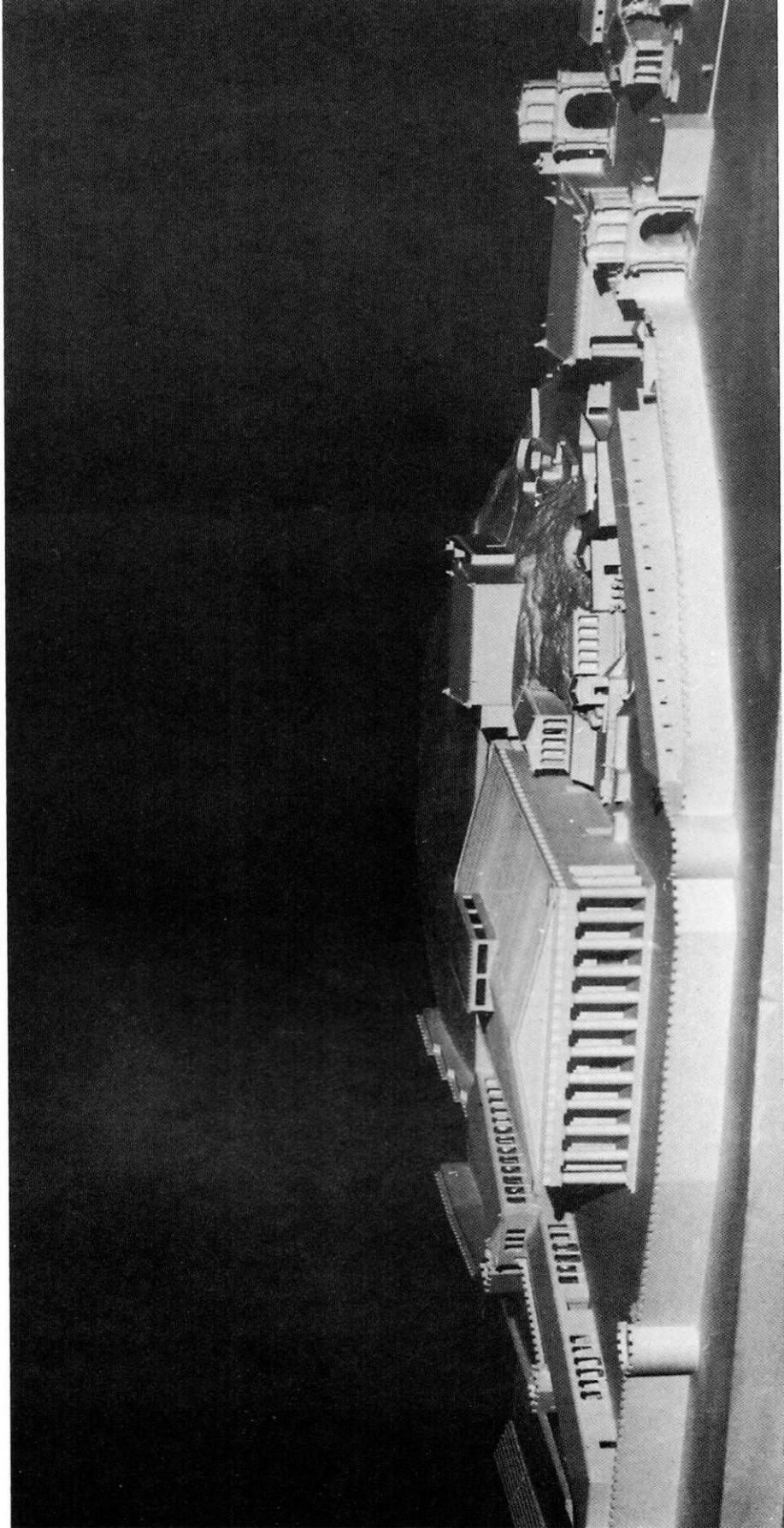
Π ί ν. 6. Το «Καλλίχορον Φρέαρ».

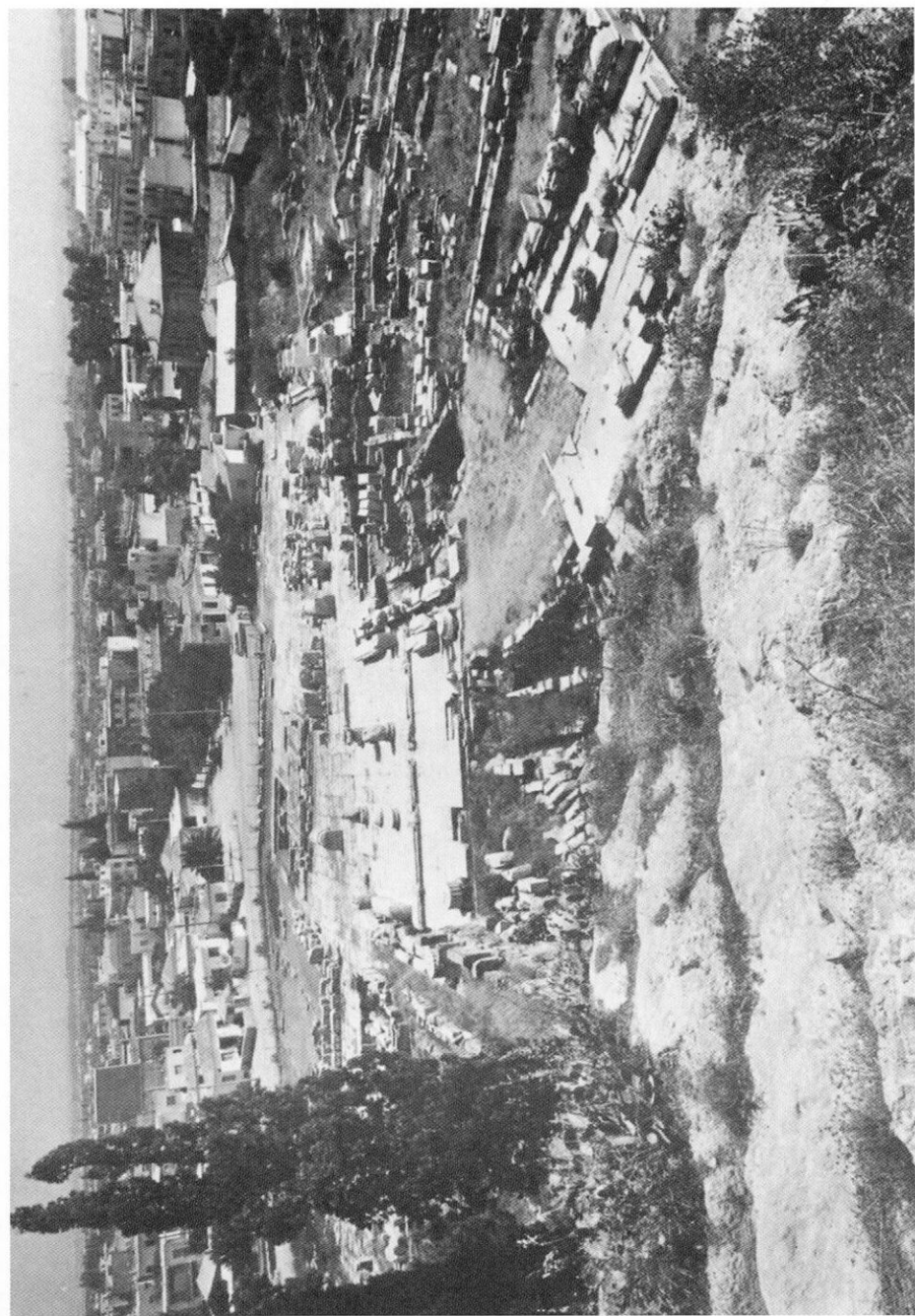
Π ί ν. 8. α. Οι σιροί, β. Ο λεγόμενος Λυκούργειος περίβολος.

Πίνα. 9. Το Ιερό της Ελευσίνας κατά το 2ο μ.Χ. αι. (Γύψινο εκμαγείο).

Πίνακ. 10. Το Ιερό της Ελευσίνας κατά το 2ο μ.Χ. αι. (Γύψινο εκμαγείο).

Πίνα. 11. Τα Μικρά και τα Μεγάλα Προπύλαια.

Π ί ν. 13. α. Τα Μεγάλα Προπύλαια και ο λόφος της Ελευσίνας.
β. Η Ρωμαϊκή πλατεία μπροστά από τα Μεγάλα Προπύλαια. →

Π ί ν. 12. Τα Μικρά Προπύλαια.

Π ί ν. 14. α. Η αψίδα του θριάμβου, β. Η «Εσχάρα».

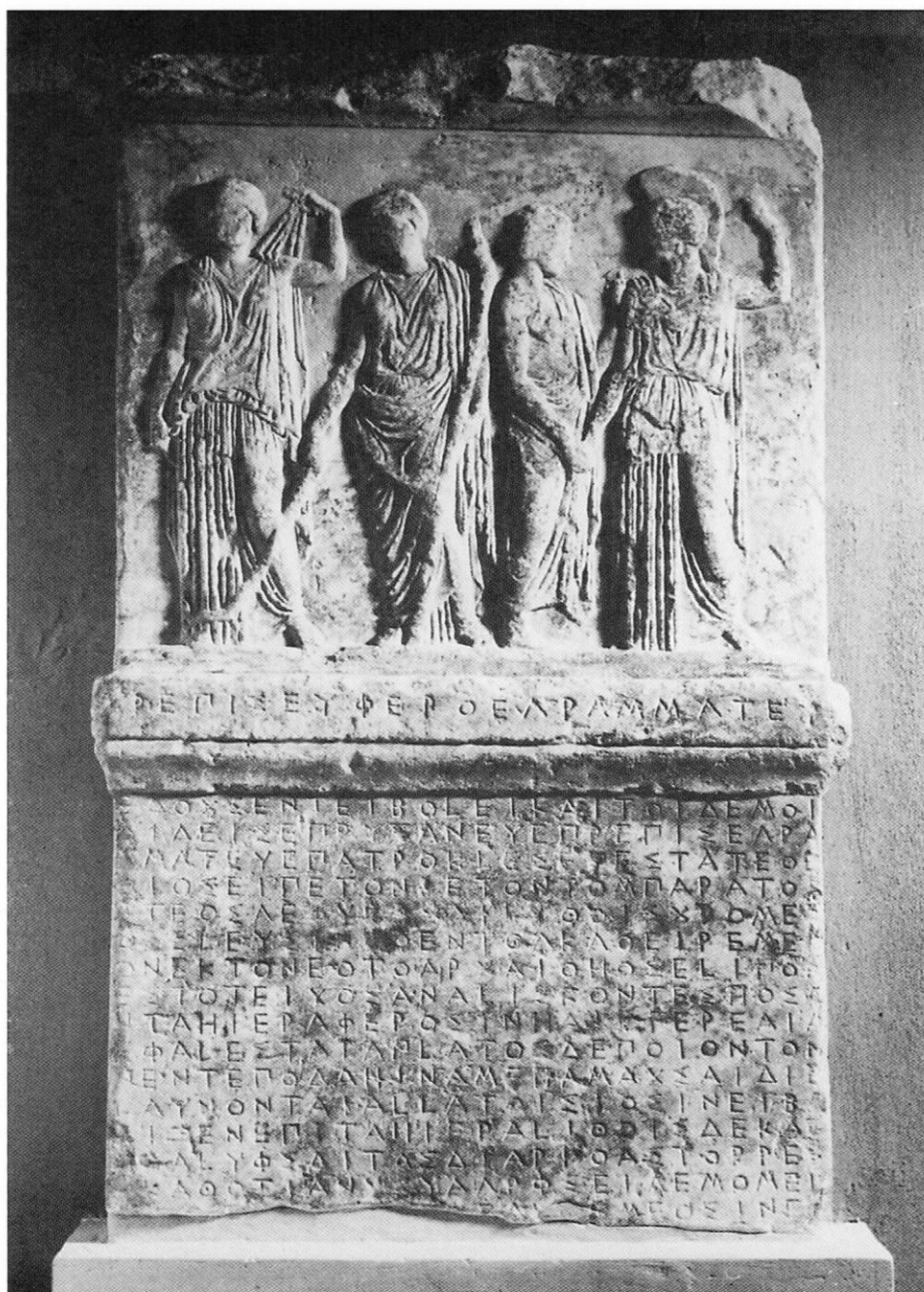
Π ί ν. 15. Στήλη της Δήμητρας και της Εκάτης.

Π ί ν. 16. Η φεύγουσα Κόρη.

Πίναξ 17. Το μεγάλο Ελευσινιακό ανάγλυφο.

Πί ν. 18. Το ψηφισματικό ανάγλυφο των Ρειτών.

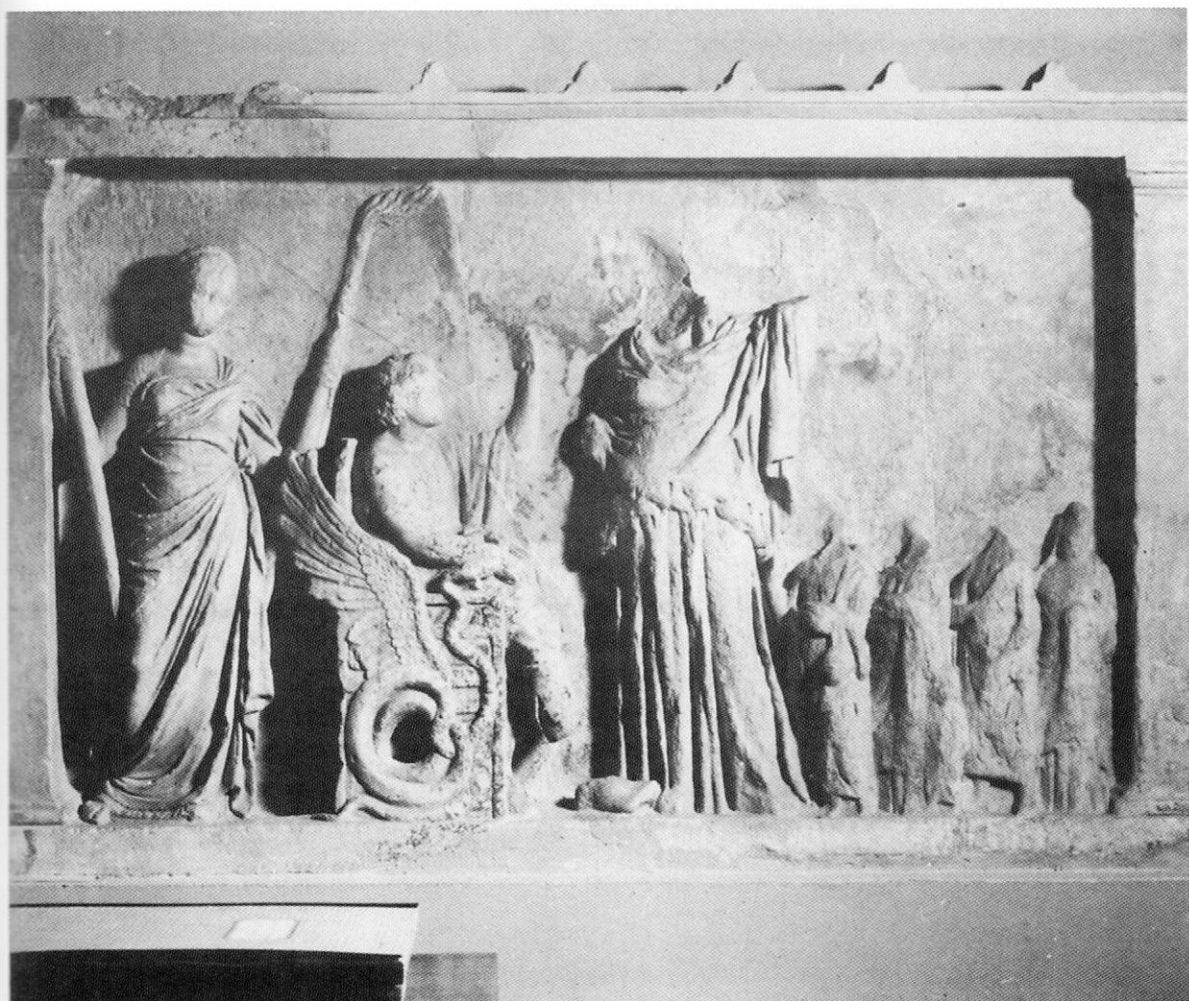

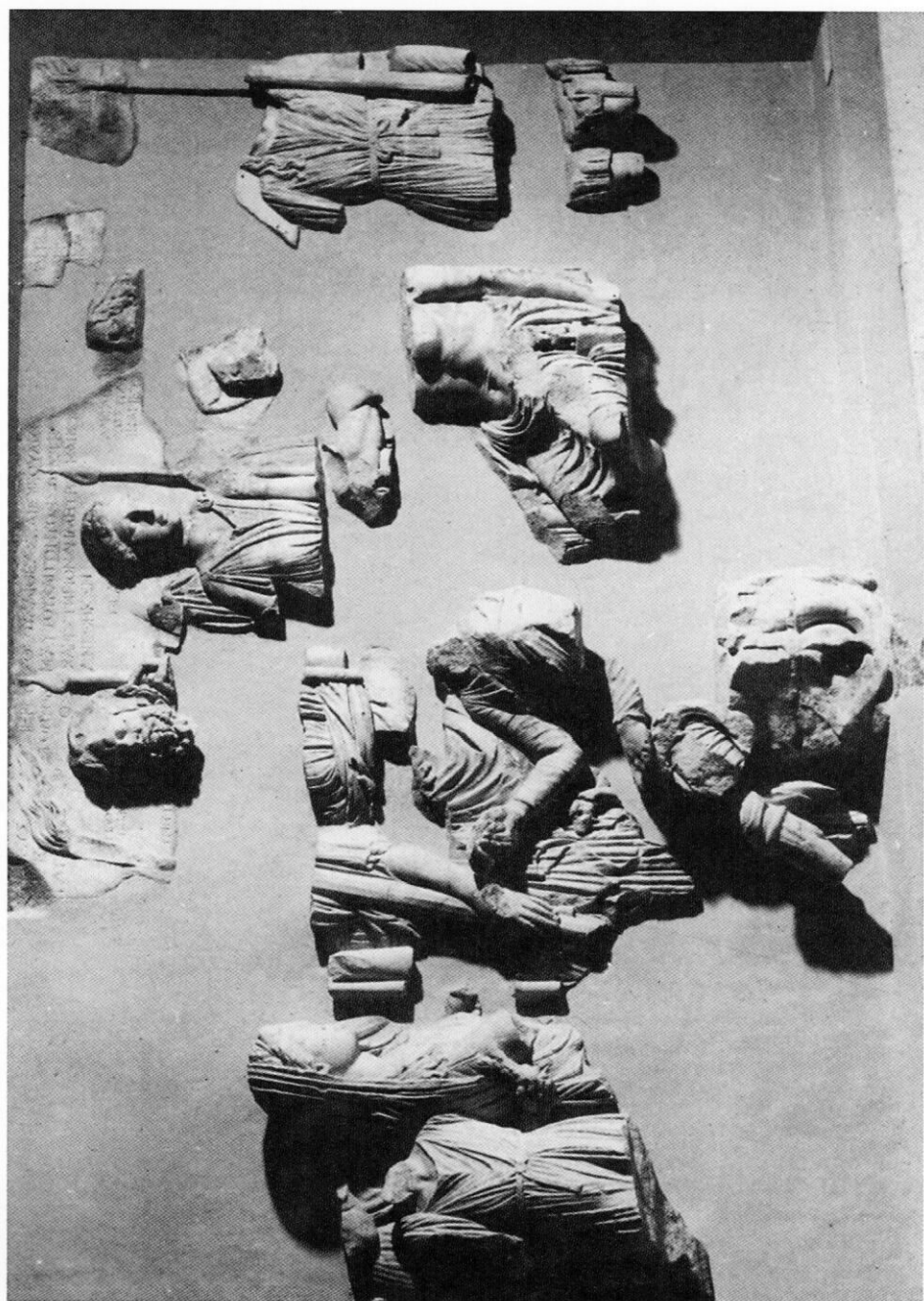
Π ί ν. 19. Η Περσεφόνη ως Υδρανός.

Π ί ν. 20. Η Δήμητρα του Αγορακρίτου (:).

Π ί ν. 21. Αναθηματικό ανάγλυφο με την αποστολή του Τριπολέμου.

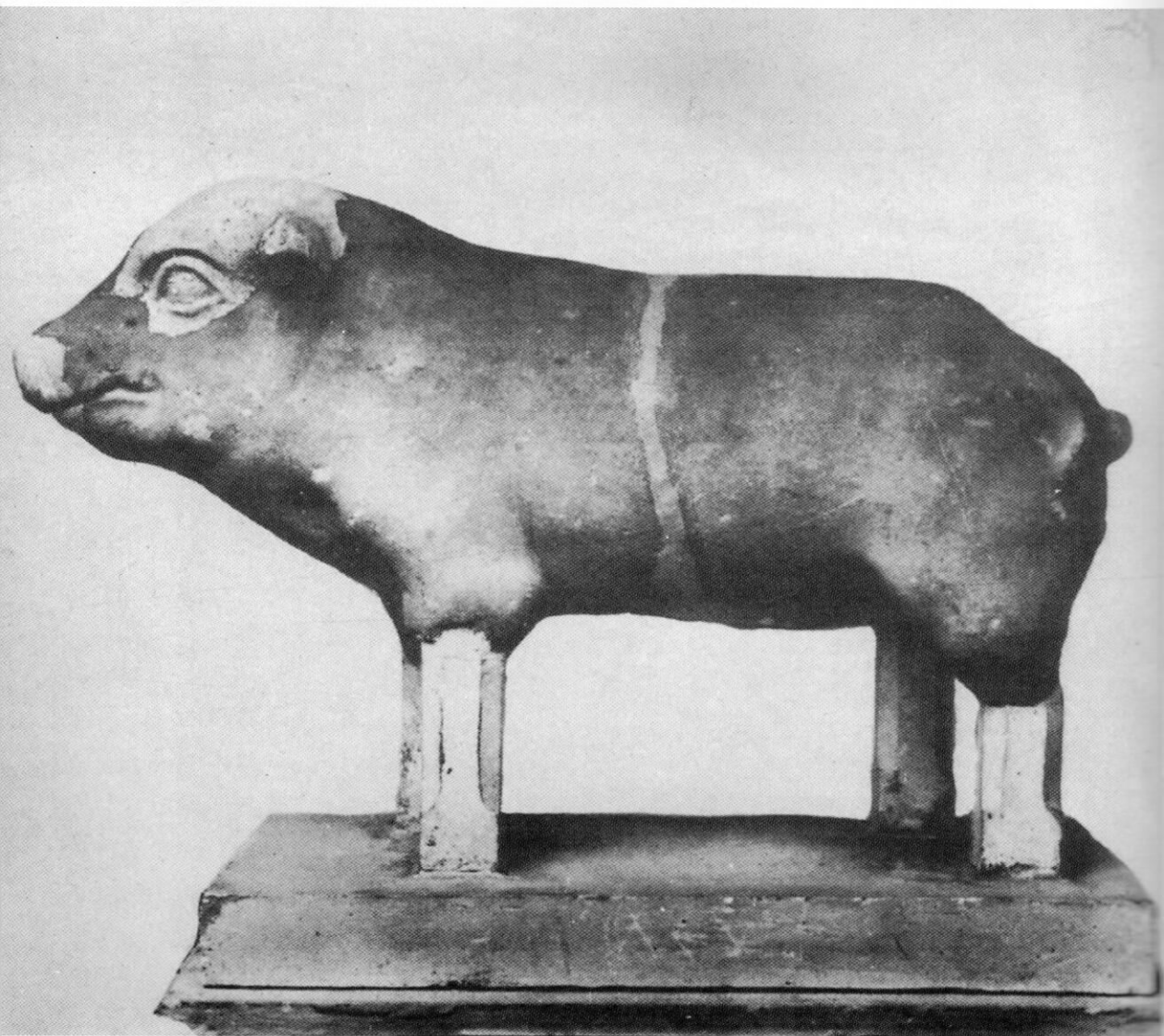

Πίνα. 22. Το Λαοκράτιδιο ανάγλυφο.

Πίνα. 23. Αναθηματικό ανάγλυφο με τη Δήμητρα καθισμένη στην «αγέλαστη πέτρα» και ικέτες.

Π ί ν. 24. Αγαματίδιο χοιριδίου.

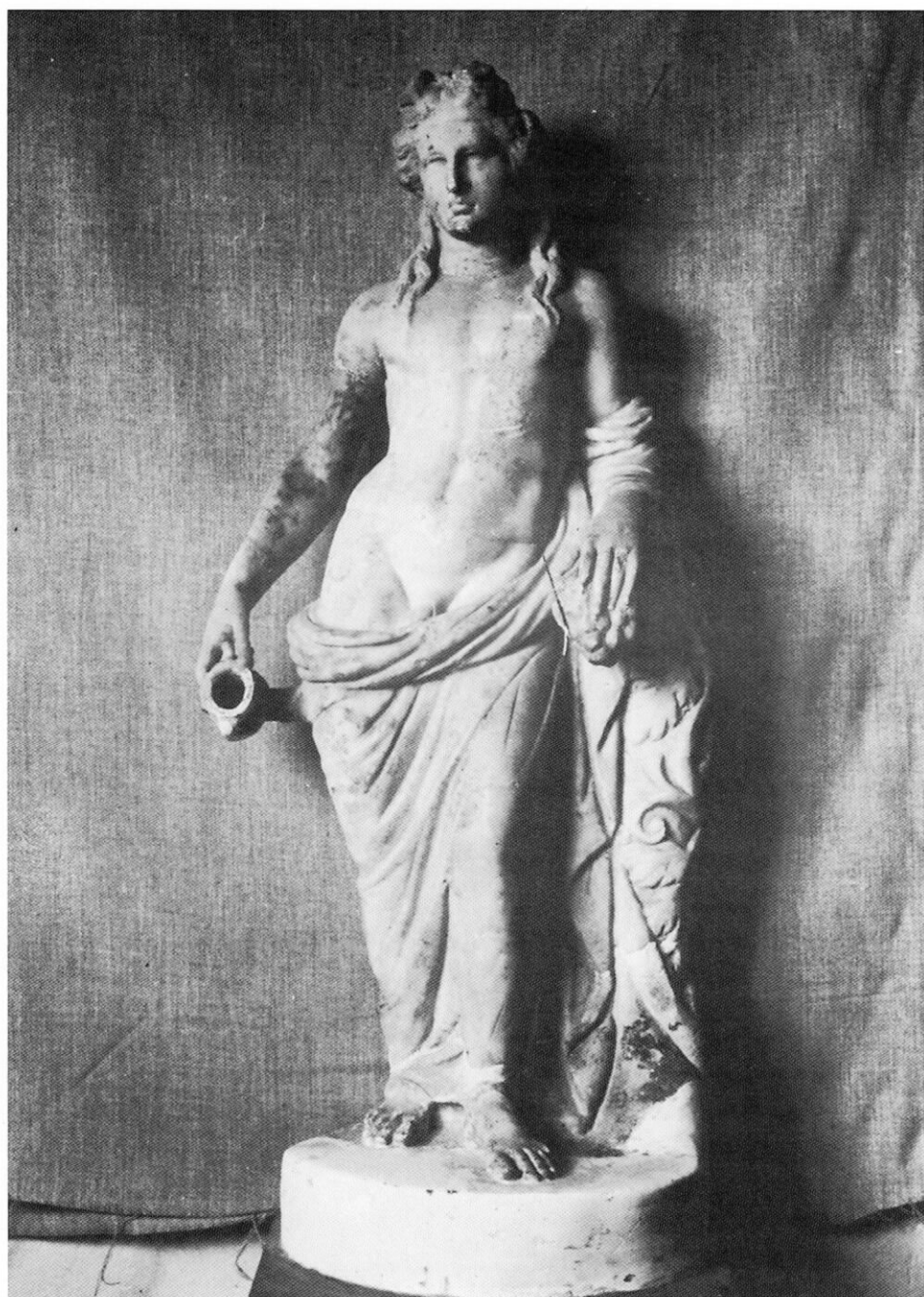
Π ί ν. 25. Σύμπλεγμα Δήμητρας και Κόρης.

Π ί ν. 26. Αγαματίδιο Ποσειδώνα.

Π ί ν. 27. Ἄγαλμα Ἀσκληπιοῦ.

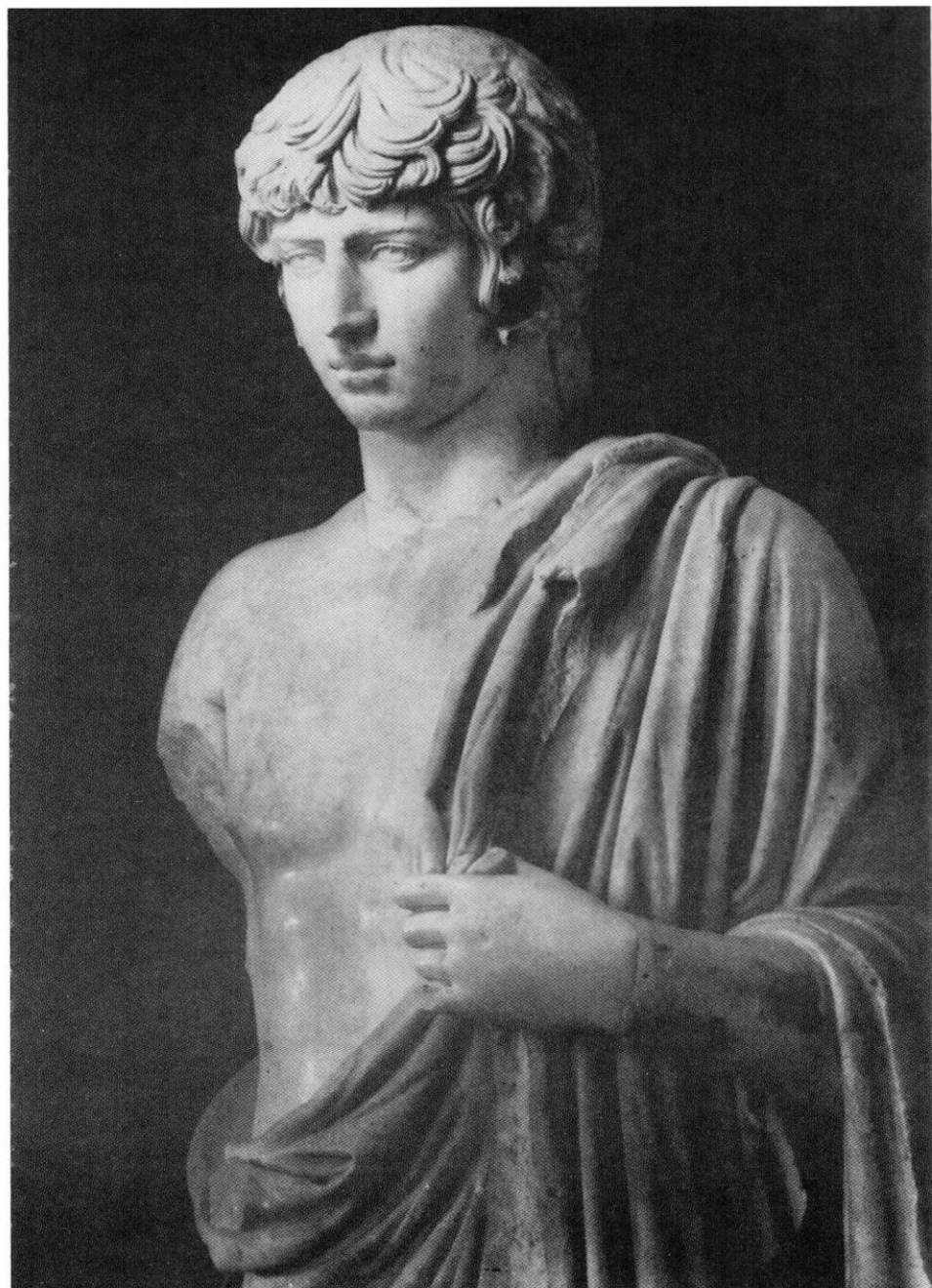
Π ί ν. 28. Ρωμαϊκό αντίγραφο αγάλματος Διονύσου.

Π ί ν. 29. Αρχαϊστικό άγαλμα, πιθανόν του Διονύσου.

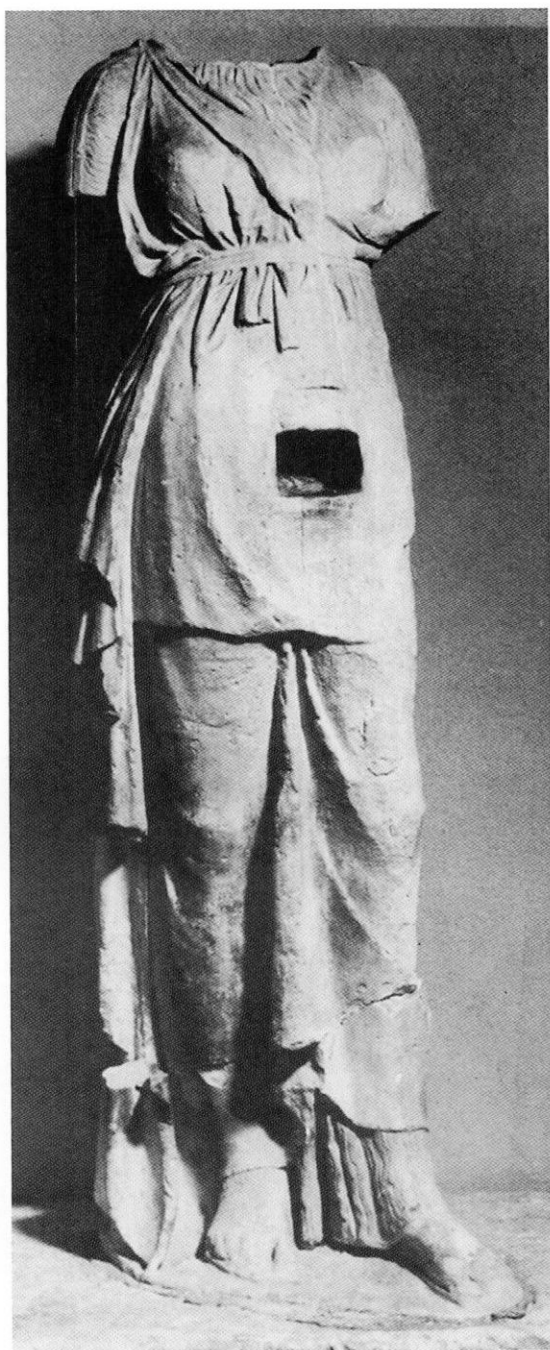
Π ί ν. 30. Ἄγαλμα Αντινόου.

Π ί ν. 31. Λεπτομέρεια του αγάλματος του Αντινόου.

Π ί ν. 32. Ἀγαλμα του αυτοκράτορα Τιβερίου.

Π ί ν. 33. Η «λεκανηφόρος».

Π ί ν. 34. Ο μικρός μύστης.

Π ί ν. 35. Η Καρυάτις - Κιστοφόρος.

Π ί ν. 36. Αναθηματικό ανάγλυφο Δήμητρας και Κόρης.

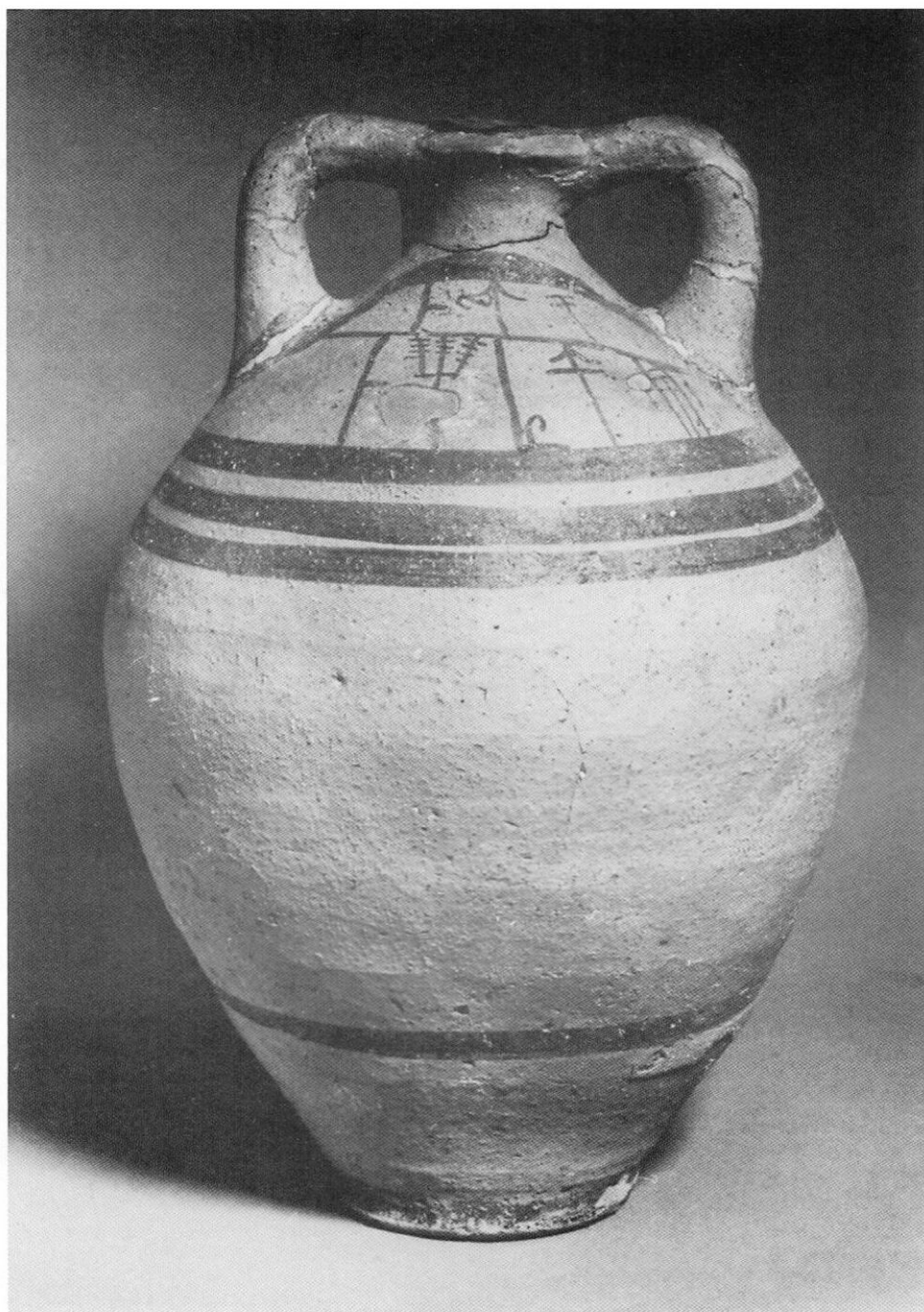

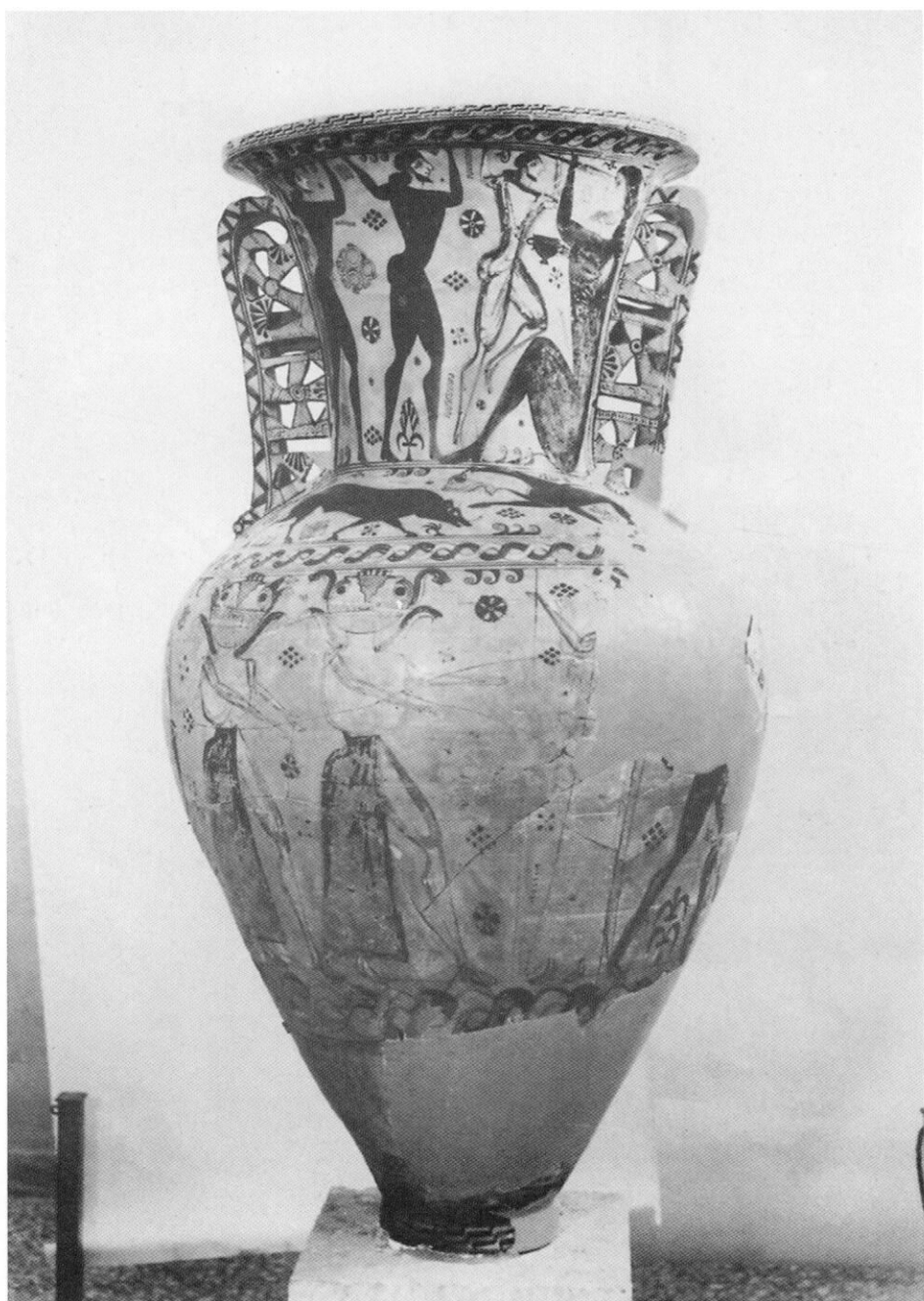
Πί ν. 37. Αετωματική επίστεψη ψηφίσματος με τη Δήμητρα, την Κόρη και εκπρόσωπο του Δήμου Ελευσίνας.

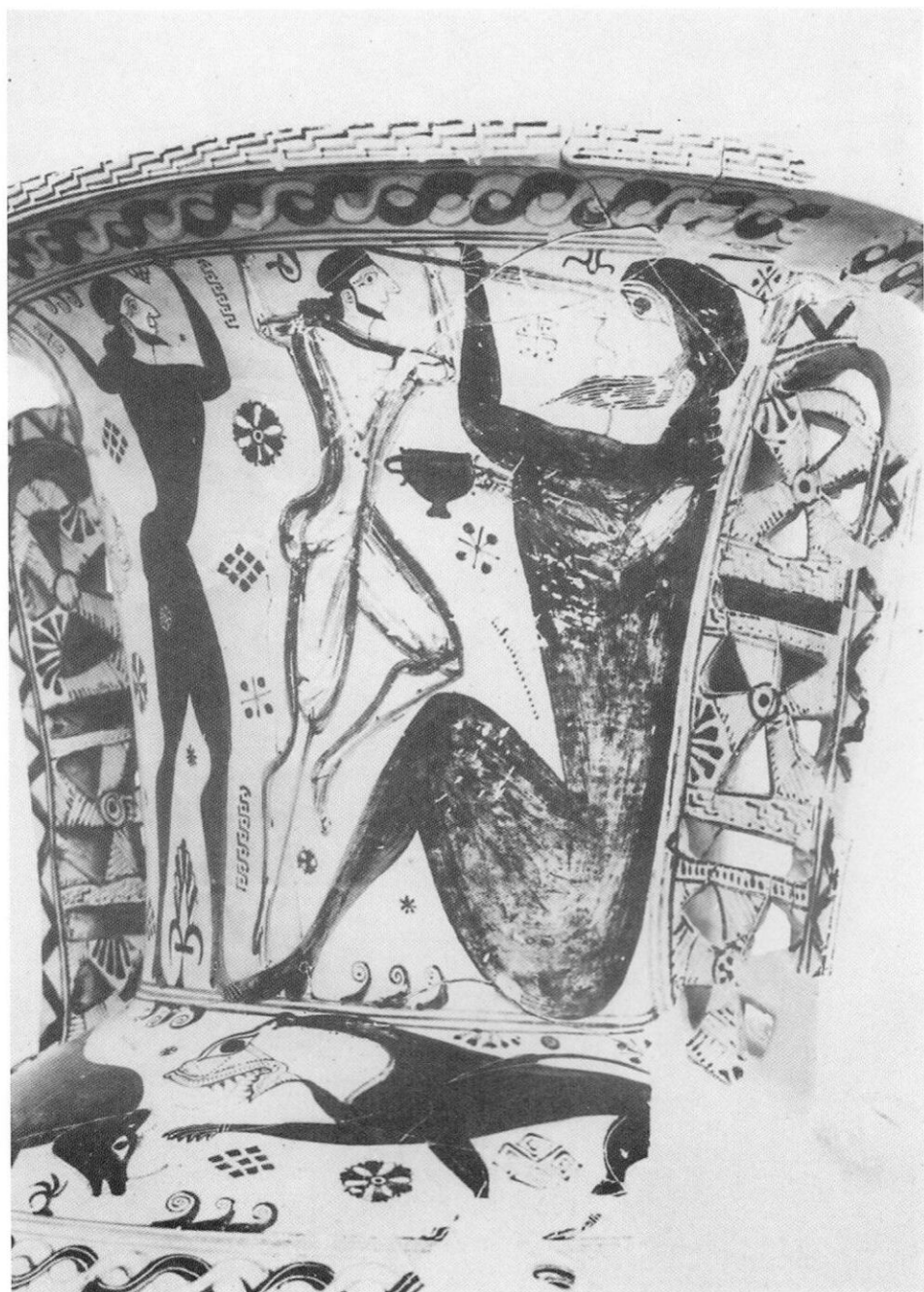
Π ί ν. 38. Κεφάλι αλόγου.

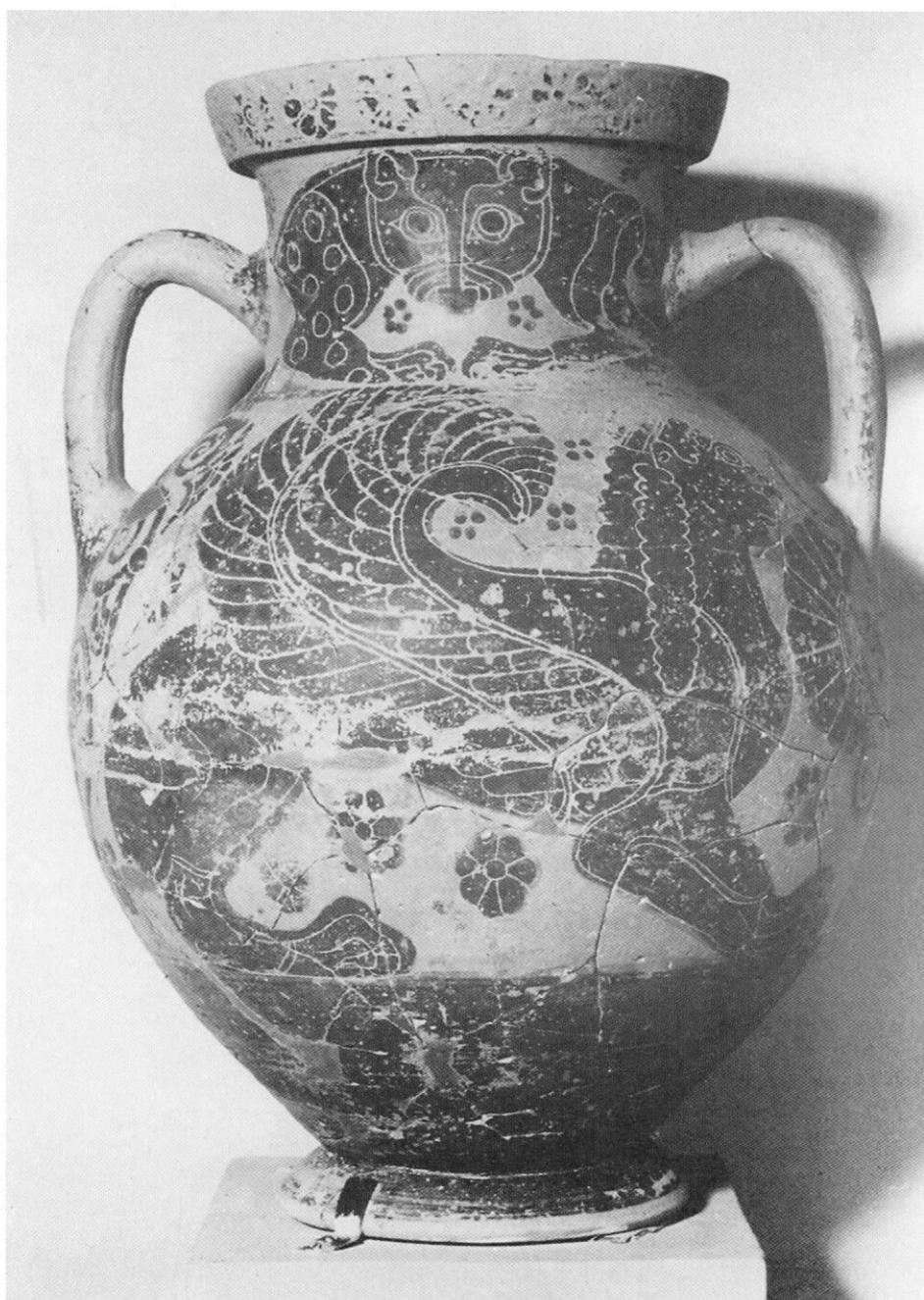
Π ί ν. 39. Ο ετερόστομος αμφορέας της Ελευσίνας με την ελλαδική γραφή.

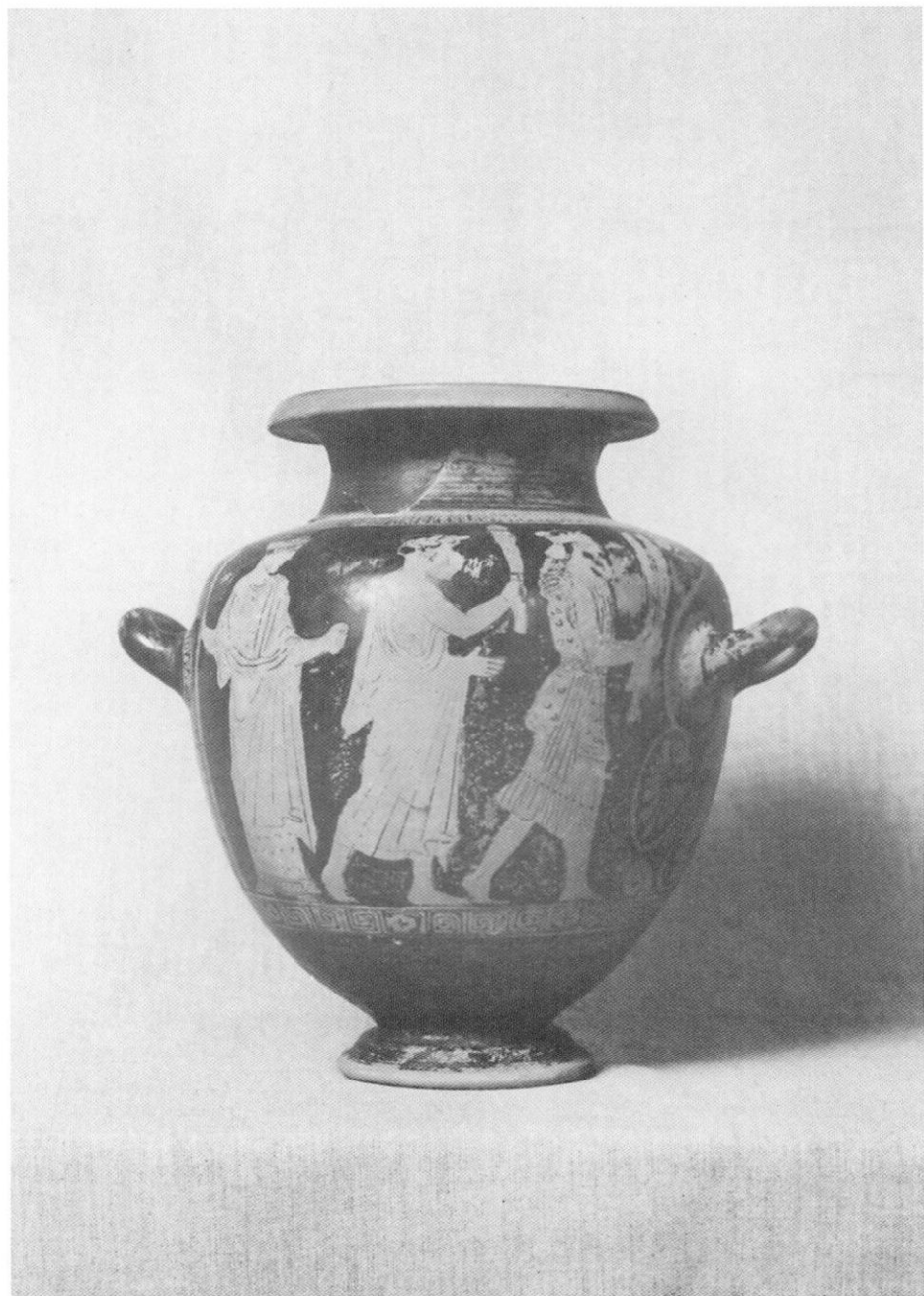
Π ί ν. 40. Ο πρωτοαττικός αμφορέας του «ζωγράφου του Πολυφήμου».

Πί ν. 41. Λεπτομέρεια του πρωτοαττικού αμφορέα.

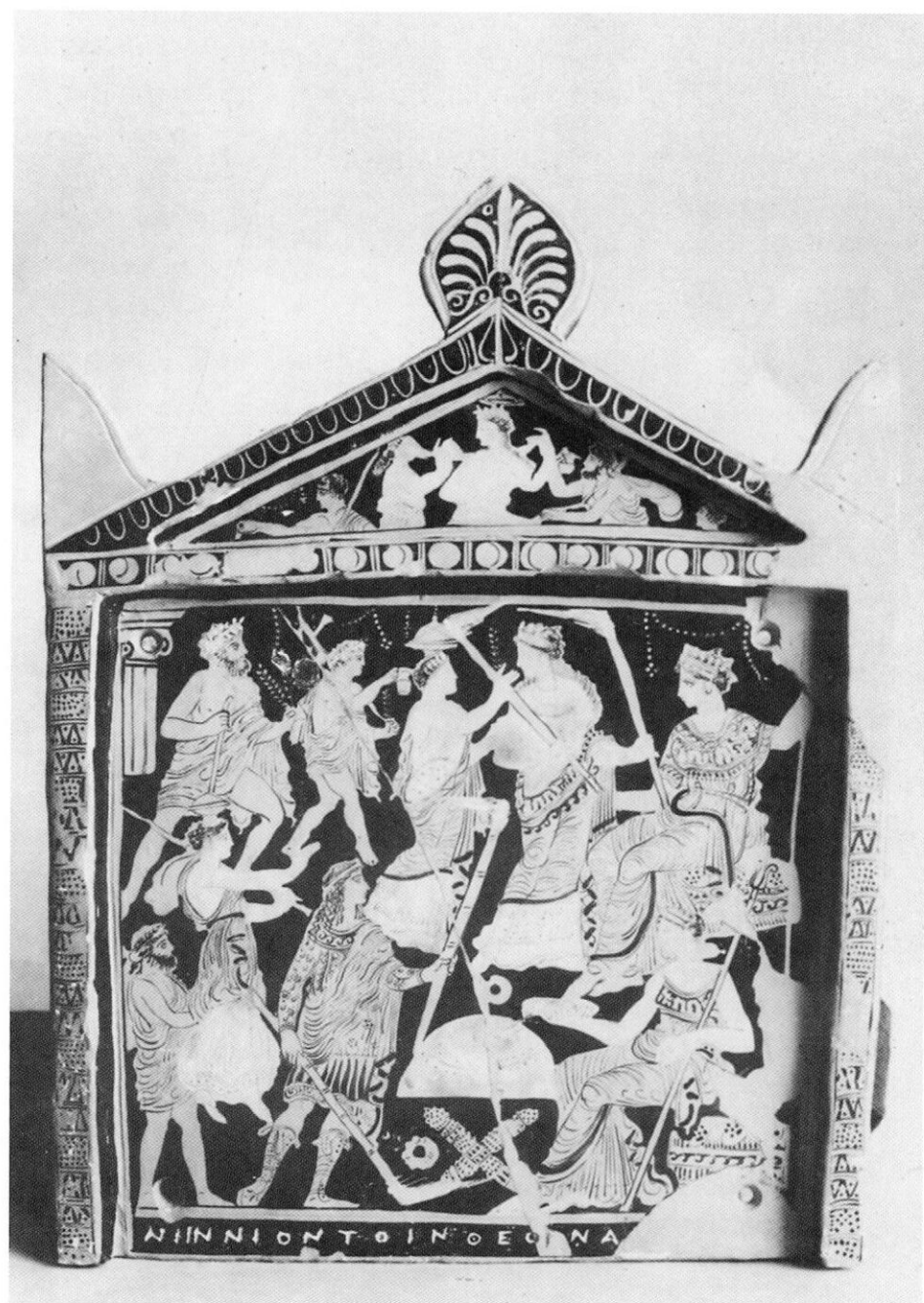
Π ί ν. 42. Ο αμφορέας του «ζωγράφου της Χίμαιρας».

Π ί ν. 43. Ο ερυθρόμορφος στάμνος με τη δαδουχία.

Π ί ν. 44. Κέρνος.

Πί ν. 45. Ο πίνακας της Νιννίου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
 ΘΕΣΗ — ΜΥΘΟΣ — ΠΑΡΑΔΟΣΗ	
Θέση	12
Μύθος	12
Παράδοση	17
 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ — ΟΙ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ — ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ	
Ιστορική εισαγωγή	20
Οι αφηγήσεις των περιηγητών	23
Το χρονικό των ανασκαφών	26
 ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ	
ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΕΥΣΙΝΑ	28
Πρωτοελλαδική - Μεσοελλαδική - Υστεροελλαδική Εποχή (προ του 2000-1100 π.Χ.)	28
Πρωτογεωμετρική - Γεωμετρική Εποχή (1100-7ος π.Χ. αι.)	36
Αρχαϊκή Εποχή (700-500 π.Χ.)	39
Πεισιστράτεια Περίοδος (550-510 π.Χ.)	41
Κλασική Εποχή	50
Κιμώνεια και Περίκλεια Περίοδος (480-404 π.Χ. περίπου)	50
Ο τέταρτος αιώνας και η Ελληνιστική Εποχή (400-146 π.Χ. περίπου)	57
Ρωμαϊκή Εποχή (146 π.Χ. - 395 μ.Χ.)	64
ΙΕΡΑ ΟΔΟΣ	75
 ΤΑ ΕΛΕΥΣΙΝΙΑ ΜΥΣΤΗΡΙΑ	
Η εξέλιξη των Ελευσινίων Μυστηρίων	82
Τα δρώμενα, τα δεικνύμενα και τα λεγόμενα	86
Το Ιερατείο	89
Οι αξιωματούχοι των Μυστηρίων	98
Εκεχειρία, Μυσταγωγοί - Μύστες - Μυθθέντες αφ' εστίας	100
Ο χρόνος και ο τόπος της μύησης	102
Τα εν 'Αγρα Μυστήρια	103
Διάρκεια των εορτών. Το εν άστει Ελευσίνιο	104

Τα Μεγάλα Μυστήρια	106
Ελευσίνα - Πανήγυρις	116
Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΛΕΥΣΙΝΙΑ ΜΥΣΤΗΡΙΑ	118
ΕΡΓΑ ΤΕΧΝΗΣ	131
ΤΟ ΔΙΟΝΥΣΙΑΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΣΙΝΙΑΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ	148
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	155
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	170
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	171
ΓΕΝΙΚΟ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΗΣ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ	174
ΠΙΝΑΚΕΣ	177

